

Atatürk
Üniversitesi

UZUNDERE KÜLTÜR ENVANTERİ

Editörler

Mehmet IŞIKLI - Rabia AKARSU
Cemal SEVİNDİ - Yasin TOPALOĞLU
Esra HALICI - Elif YAVUZ - Elif YURTTAŞ

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ	7
SUNUŞ	9
ÖNSÖZ.....	11
DOĞAL ÇEVRE.....	17
Konum Özellikleri	17
Jeoloji ve Jeomorfoloji	18
İklim	24
Sıcaklık.....	24
Nem ve Yağışlar	26
İklim Tipi.....	31
Hidroğrafya	33
Toprak.....	36
Doğal Bitki Örtüsü	38
Kaynaklar	40
TARİHSEL ÇERÇEVE.....	45
Giriş.....	45
Bölge Tarihi	48
Kaynaklar	63
KÜLTÜR VARLIKLARI	69
KALELER VE GÖZETLEME KULELERİ	71
Giriş.....	73
Kale Kavramı	73
Anadolu’da Kalelerin Tarihsel Gelişimi.....	74
Uzundere Kaleleri ve Gözetleme Kuleleri	75
Engüzekkapı Kalesi.....	77
Sapaca Kalesi	82
Çağlayan Kalesi.....	85
Doğu Sur Duvarı	86
Dilgesor Gözetleme Kulesi	86
Sonuç.....	87
Kaynaklar	88
CAMİLER	91
Giriş.....	91
Cevizli Camii.....	92
Dikyar Binbaşı Hacı Osman Camii	96
Dikyar Aşağı Mahalle Camii	100
Sapaca Osman Efendi Camii	104
Ulubağ Hüseyin Efendi Camii	108
Murat Efendi Mahallesi İnçer Camii	112
Sonuç.....	115
Kaynaklar	116

KİLİSELER VE ŞAPELLER.....	117
Giriş	117
Öşvank Manastırı	118
El Yazmaları Odası (Skriptorium).....	121
Yemekhane (Refektorium)	121
Şapel-I	122
Şapel-II.....	123
Sapaca Köyü Şapel-I	123
Sapaca Köyü Şapel-II.....	123
Sapaca Köyü Şapel-III	125
Balıklı Köyü Şapel-I.....	125
Balıklı Köyü Şapel-II	126
Ulubağ Köyü Şapeli	126
Cevizli Köyü Şapeli	127
Şaşaroz Şapeli	127
Erikli Şapeli.....	128
Çağlayan Köyü Tepe Mevki Şapeli.....	129
Cala (Salor) Şapeli	129
Sonuç.....	130
Kaynaklar	131
ŞEHİTLİK, ZİYARETGÂHLAR VE KÖPRÜLER	133
Çağlayan Şehitliği	133
Seyit Efendi Ziyaretgâhı.....	134
Murad Efendi Ziyaretgâhı	135
Gelin Köprüsü	135
Kaynaklar	135
DEĞİRMENLER.....	137
Giriş	137
Balıklı Mahallesi Değirmeni	141
Gölbaşı Mahallesi Değirmen-I	141
Gölbaşı Mahallesi Değirmen-II	142
Ulubağ Mahallesi Değirmeni	143
Aşağı Ulubağ (Yıkıklar) Mahallesi Değirmenleri.....	144
Aşağı Ulubağ Mahallesi Değirmeni-I	144
Aşağı Ulubağ Mahallesi Değirmeni-II.....	145
Sapaca Yukarı Mahalle Değirmeni.....	145
Çağlayan Mahallesi Değirmeni	146
Dikyar Mahallesi Değirmeni	146
Aşağı Ulubağ Mahallesi Dink (Bulgur Değirmeni)	148
Çağlayan Mahallesi Dink (Bulgur Değirmeni)	149
Dikyar Mahallesi Dink (Bulgur Değirmeni)	150
Sonuç.....	151
Kaynaklar	152
UZUNDERE ESKİ HAN.....	153
Giriş	153
Kaynaklar	159
GELENEKSEL UZUNDERE EVLERİ.....	161
Giriş	161
Uzundere’de Bulunan Tescilli Evler	164
Mehmet Arslan Evi.....	164
Gülizar Şahin - Enver Arslan Evi.....	167
Tahsin Okur Evi	171
Sonuç.....	172
Kaynaklar	175

KÜLTÜR ve SANAT.....	179
Giriş.....	179
El Sanatları.....	179
Oyunlar.....	184
Halk Oyunları.....	184
Seyirlik Oyunlar.....	186
Kadı Oyunu.....	186
Âşıklık Geleneği.....	189
Ekler.....	193
SONUÇ.....	207

DOĞAL ÇEVRE

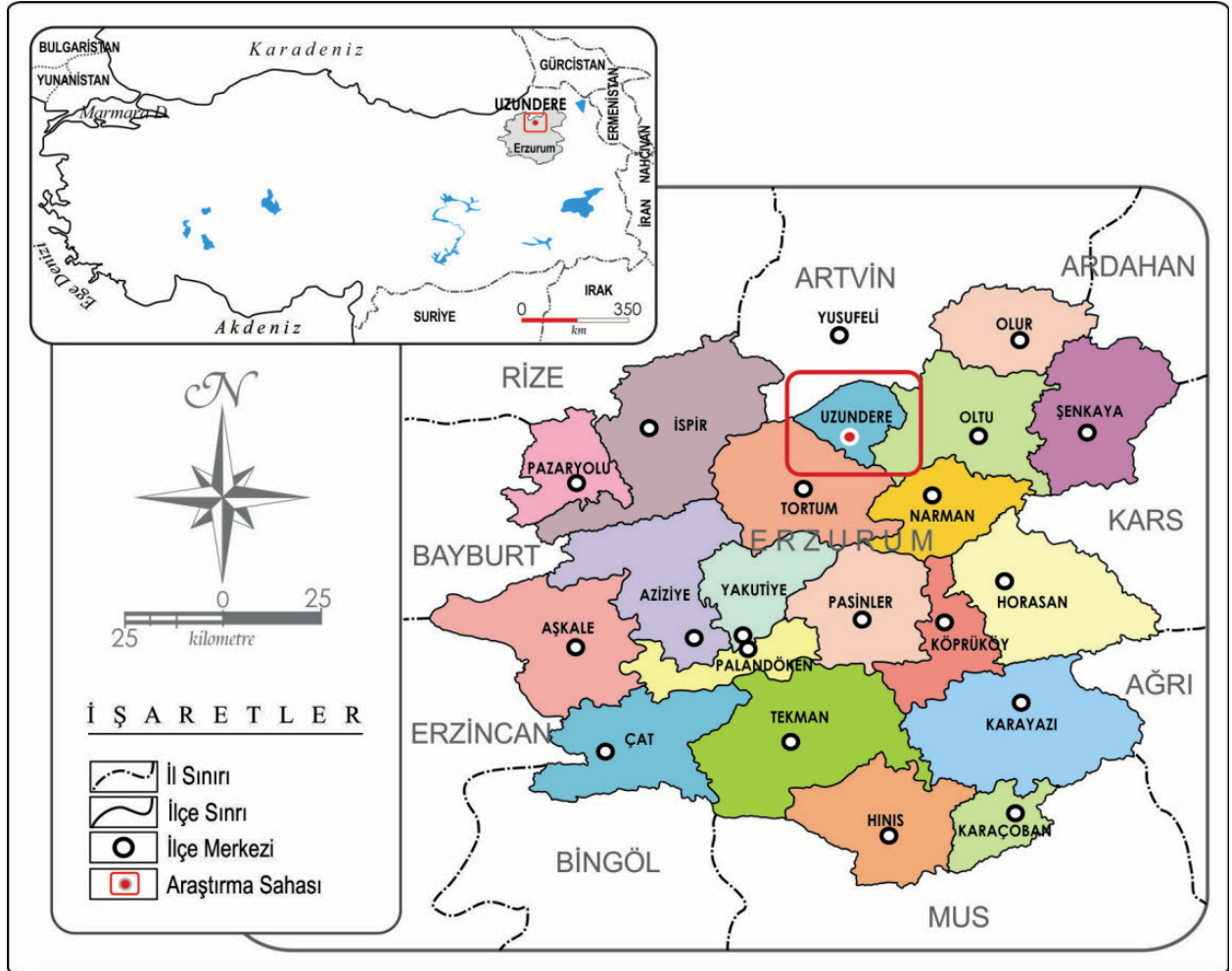
DOĞAL ÇEVRE

CEMAL SEVİNDİ

Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü
csevindi@atauni.edu.tr

Konum Özellikleri

Araştırma sahasını oluşturan Uzundere İlçesi, Karadeniz Bölgesi'nin Doğu Karadeniz Bölümü'nde yer alır. İdari açıdan Erzurum İli'nin yönetim bölgesinde bulunan ilçeyi, güney-güneybatıdan Tortum (Erzurum), doğu-güneydoğudan Oltu (Erzurum), kuzey-kuzeydoğu-kuzeybatıdan Yusufeli (Artvin) ilçeleri çevreler (Harita 1). İlçe arazisinin coğrafi koordinat sistemi içerisinde ana yönler göre uç pozisyonları *kuzeyde* 40°41'09"N-41°36'33"E, *güneyde* 40°25'53"N-41°38'25"E, *batıda* 40°34'31"N, 41°24'18"E ve *doğuda* 40°35'27"N-41°45'33"E konumlarında bulunmaktadır. Toplam 505 km² yüzölçümüne sahip Uzundere, alan bakımından Erzurum İli yönetim bölgesi (25.005 km²) içerisinde, %2.0'lık oranıyla en küçük ilçeyi oluşturur. İlçenin yönetim merkezini oluşturan Uzundere Kasabası, güneybatısındaki Erzurum İl Merkezi'ne 98.5 km, kuzeydoğusundaki Artvin İl Merkezi'ne 90.2 km gerçek uzaklıktadır.

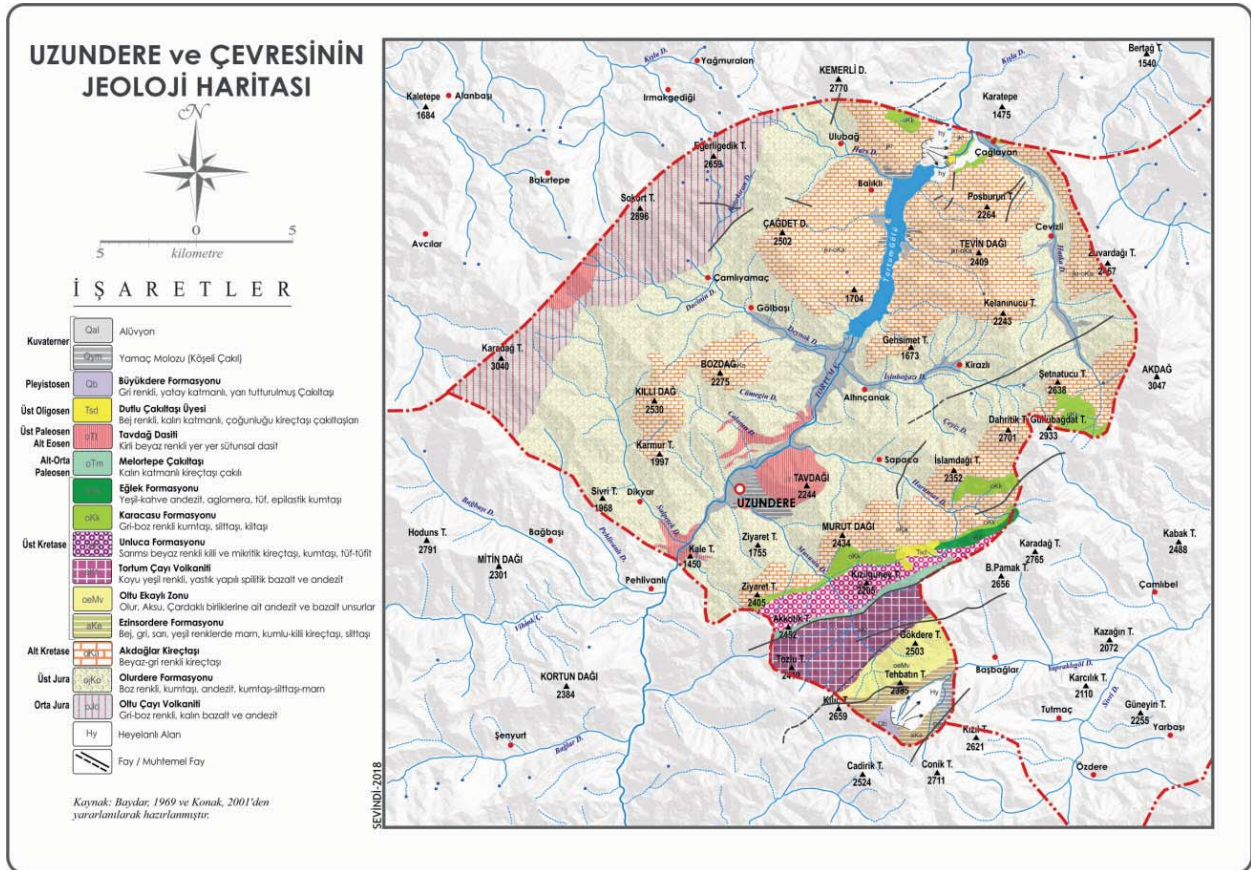

Jeoloji ve Jeomorfoloji

Pontid Orojenik Kuşağı, Türkiye'nin kuzeyinde doğu-batı uzanışlı olarak yer alır ve güneyden *Kuzey Anadolu Ofiyolit Kuşağı* ile sınırlanır. Pontidler genel olarak batı, orta ve doğu olmak üzere üç bölümde incelenir. *Doğu Pontidler* bölümünde yer alan araştırma sahası, mevcut metamorfik, magmatik ve sedimanter birimlerin özellikleri nedeniyle bu bölümün *Olur-Tortum Zonu* içerisinde değerlendirilir (Önal vd,2017:231).

Çalışma sahasında Orta Jura yaşlı volkanik kayalar, litolojik temeli oluşturur. Sahanın kuzeybatısında yüzeylenen *Oltuçayı Volkanitleri* gri-boz renkli, çok kalın katmanlı, yastık yapıli bazaltik lavlar içeren; andezitik ve yer yer bazaltik volkanoklastik ve volkanitler ile bunları kesen andezit dayklardan ibarettir. Oltuçayı Volkanitleri üzerine Üst Jura yaşlı *Olurdere Formasyonu* yerleşmiş durumdadır (Harita 2). Olur-Tortum Zonu'nun ve dolayısıyla da araştırma sahasının en yaygın formasyonu durumundaki Olurdere; boz renkli, yer yer Oltutaşı içeren, çakıltaşı ve andezit aradüzeyle, kumtaşı-silttaşı-marn araldanmasından meydana gelir (Ercan vd, 2001:17-23; Bozkuş,1992:107; Pekşen,2006:17).

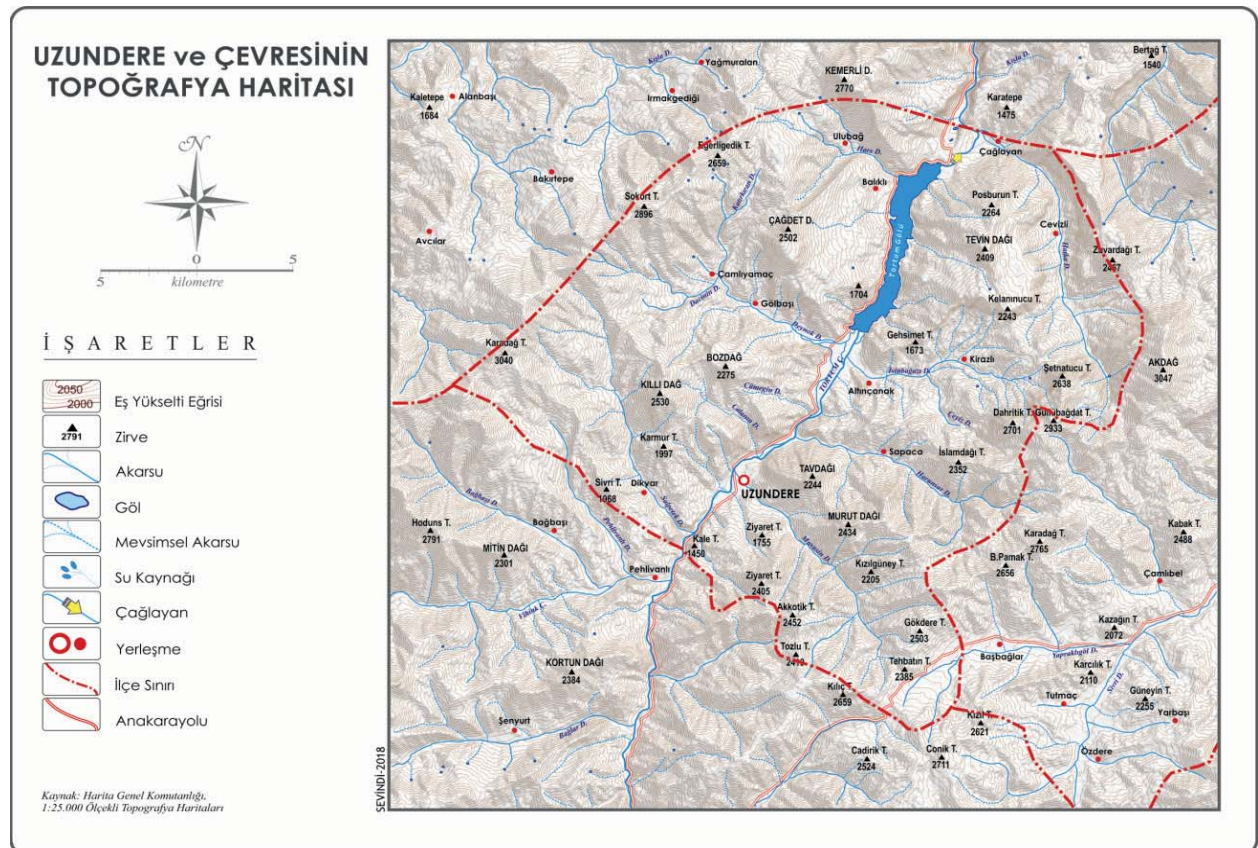
Harita 2. Uzundere ve Çevresinin Jeoloji Haritası

Tortum Çayı vadisinin her iki kenarından yüksek dağlık alanlara kadar yaygın olarak izlenen volkano-sedimanter içerikli Olurdere Formasyonu, Alt Kretase yaşlı *Akdağlar Kireçtaşları* ile örtülmektedir. Beyaz-gri renkli, amonitli, cörtlü, killi ve mikritik kireçtaşlarından müteşekkil Akdağlar Kireçtaşları; özellikle Kılıldağ, Bozdağ, Çağdet Dağı, Kemerli Dağı, Tevin Dağı gibi araştırma sahasının yüksek kesimlerinde mostra verir. Akdağ Kireçtaşları üzerinde sırasıyla Üst Kretase yaşlı *Ezinsordere Formasyonu* (bej, gri, yeşil, sarı renklerde marn, kumlu-killi kireçtaşı, silttaşı araldanmalı), *Tortumçayı Volkaniti* (koyu yeşil-siyah renkli, yastık yapıli splitik bazalt ve andezit), *Unluca Formasyonu* (sarımsı beyaz renkli, ince katmanlı, killi ve mikritik kireçtaşı, yer yer ince kumtaşı katmanlı, alt kesiminde yeşil tuf ve tüfit), *Karacasu Formasyonu* (gri-boz renkli, kumtaşı, arakatmanlı silttaşı-kilttaşı araldanması) ve *Eğlek Formasyonu* (yeşil-kahve

andezit, aglomera, tuf, epilastik kumlası, konglomera, az siltaşı) yer almaktadır (Ercan vd, 2001:21-30; Baydar vd,1969:16-42). Bu formasyonları takiben Alt-Orta Paleosen'e yaşlanan *Melortepe Çakıltası* (kalın katmanlı kireçtaşı çakıllı, sıkı tutturulmuş çakıltası), Üst Paleosen-Alt Eosen yaşlı *Tavdağ Dasiti* (kirlı beyaz, yer yer sütun yapılı, porfirik dokulu dasit), Üst Oligosen yaşlı *Dutlu Çakıltası Üyesi* (bej renklı, çoğunlukla kireçtaşı malzemeli çakıltası) ve Pleyistosen yaşlı *Büyükdere Formasyonu* (gri renklı, yatay katmanlı, yarı tutturulmuş çakıltası) alana yerleşmiştir. Kuvaterner yaşlı kayalar ise nispeten genişlik kazanmış vadi tabanları ile tali akarsuların ana akarsuya ve akarsuların göle açıldıkları kesimlerde (koni, yelpaze, delta) izlenebilmektedir. Kuvaterner'e yaşlanan ve haritada yamaç molozları olarak gösterilen unsurlar, Üst Jura-Kretase kireçtaşlarından müteşekkil olup dağlık-tepelik alanların eğimi takip eden yamaç kesimlerinde yer alırlar (Baydar vd,1969:49).

Alp-Himalaya dağlık kuşağında bulunan araştırma sahası, Pre-Alpin ve Alpin dönemdeki tektonik hareketlerin sonucunda kıvrılarak yükselmiş, direç gösteren kesimlerde ise kırılmalar ve bindirmeler meydana gelmiştir. Ortaya çıkan bu yeni morfolojik yapı, Neojen ve Kuvaterner'deki epirojenik hareketler ile yeniden yükselmeye maruz kalmıştır. Sahanın drenajını sağlayan Tortum Çayı ve talileri, taban seviyesindeki değişimlere ayak uydurmak için yataklarını hızla işlemişler ve günümüzdeki arızalı topografik görünüm ortaya çıkmıştır (Atalay, 1979-1980: 53; Atalay, 1982: 17; Kopar ve Çakır, 2013:53).

Araştırma sahasını kuzeyde Kemerli Dağ (2770 m), doğuda Akdağ (3047 m), batıda Karadağ (3040 m), güneyde 2500-2700 rakımlı tepelik alanlar ve güneybatıda Mitindağı (2301 m) ile Kortun Dağı'na (2384 m) ait uzantılarla sınırlandırır. İlçe sınırları tespit edilirken, güneybatıda Tortum Çayı vadisini kapsayan kesimlerde idari esasların; diğer kesimlerde ise doğal ünitelerin dikkate alındığı ve bu alanlarda idarî sınırlarla doğal sınırların uyum içerisinde olduğu söylenebilir (Harita 3). Tortum Çayı hidrografik havzası içerisinde kalan araştırma sahasında, dağlık ve tepelik alanlar, kabaca Tortum Çayı'nın güneybatı-kuzeydoğu yönlü uzanışına paralel olarak sıralanmıştır. Nitekim akarsuyun doğu kenarında Kale Tepe (1450 m),

Harita 3. Uzundere ve Çevresinin Topografya Haritası

Tav Dağı (2244 m) ve Murut Dağı (2434 m), Gehsimet Tepe (1673 m), Tevin Dağı (2409 m), Posburun Tepe (2264 m); batı kenarında ise Sivri Tepe (1968 m), Kılı Dağı (2530 m), Bozdağ (2275 m), Çağdet Dağı (2502 m) ve Kemerli Dağı (2770 m) güneybatı-kuzeydoğu doğrultulu olarak uzanır.

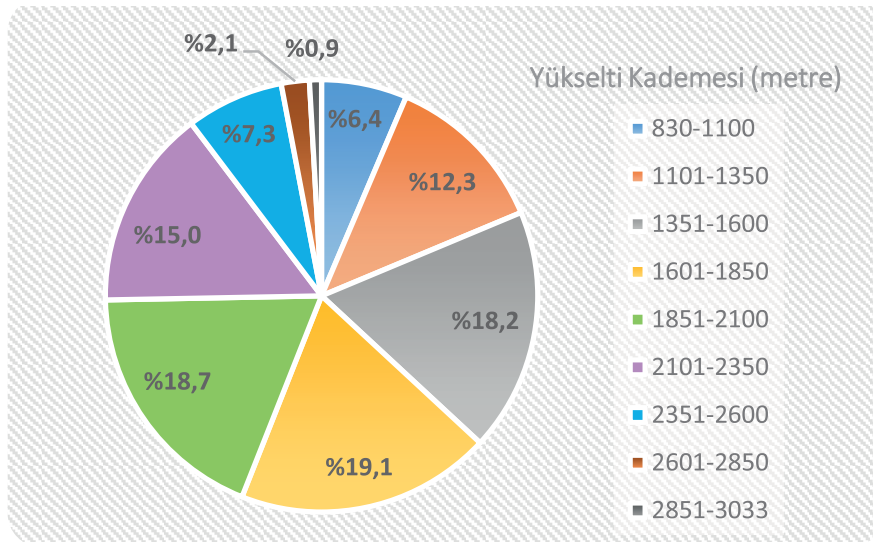
Çalışma sahası sınırları içerisinde deniz seviyesine göre en yüksek konumları, batıda 3040 metre rakımlı Karadağ Tepe ile doğuda 2933 metre rakımlı Güllübağdat Tepe oluşturur. Sahanın en alçak konumları ise Tortum Çayı vadisinde talveg çizgisi boyunca tespit edilir. Vadi tabanında yapılan DGPS ölçümlerine göre, güneybatıda Tortum Çayı'nın Uzundere İlçe sınırlarına dâhil olduğu Kale Tepe (1450 m) önlerinde yükseklik 1126.3 metre, Uzundere Kasabası yakınlarında 1024.2 metre, Tortum Gölü'nün güneybatı kıyısında 1009.8 metre ve Tortum Çağlayanı çıkışında 948.5 metre olarak belirlenmiştir. Bu değerlere göre Tortum Çayı vadisinin, Kale Tepe-Tortum Gölü arasındaki 13.2 km²'lik bölümünde ortalama yüksekliği 1053 metre kadardır. Böylece araştırma sahasının batıdaki en yüksek zirve ile (3040 m) vadi tabanı arasında 1987 metre, doğudaki en yüksek zirve ile (2933 m) 1880 metre bağıl yükselti farkı belirlenebilir. 9-12 kilometrelik mesafelerde ortaya çıkan ve 2000 metreye yaklaşan yükselti farkları, inceleme alanında yüksek eğim değerlerinin mevcut olduğunu ortaya koymaktadır.

Uzundere İlçesi arazinin yükselti kademelerine göre dağılımı incelendiğinde, toplam 377 km²'lik alanın (%74.7) 2100 metrenin altında, 127 km²'lik alanında (%25.3) ise bu yükseltinin üstünde olduğu belirlenir (Tablo 1, Şekil 1). Dar aralıklı sınıflandırmada ise 1601-1850 metre kademesinin %19.1'lik oranıyla en yüksek paya sahip olduğu görülür. İlçe topraklarının %0.9'luk kısmı 2851-3000 metreler arasında bulunmaktadır.

Tablo 1. Uzundere İlçesi Arazisinin Yükselti Kademelerine Göre Dağılımı.

Yükselti Kademeleri (metre)	Alan (km ²)	Oran (%)
830-1100	32.32	6.4
1101-1350	62.12	12.3
1351-1600	91.91	18.2
1601-1850	96.46	19.1
1851-2100	94.44	18.7
2101-2350	75.75	15.0
2351-2600	36.87	7.3
2601-2850	10.61	2.1
2851-3033	4.55	0.9
TOPLAM	505.00	100.0

Kaynak: Sayısal yükseklik modeli üzerinden hesaplanmıştır.

Şekil 1. Uzundere İlçesi Arazisinin Eğim Kademelerine Göre Dağılımı.

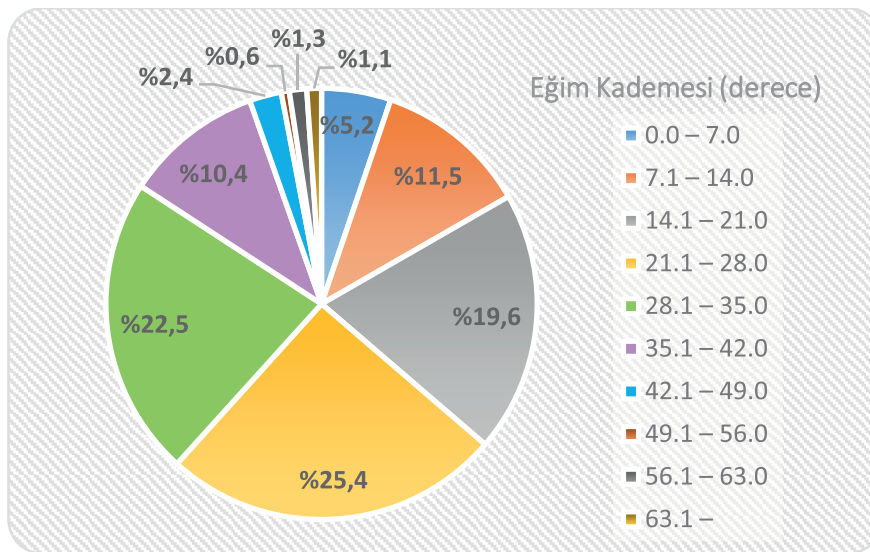
Uzundere İlçesi topraklarının deniz seviyesinden yüksekliğini gösteren hipsometrik (altimetrik) haritasında, en düşük yükseklikler Tortum Çayı vadisi ve bağlantılı vadiler boyunca izlenmektedir (Harita 4). Tortum Çayı'nın hem doğu ve hem de batı kesiminde, ilk 4-5 km'lik mesafedeki dağlık ve tepelik alanlarda yükselti 2500 metreye, 8-10 km'lik mesafede ise 3000 metrelere ulaşmaktadır.

Araştırma sahasının hipsometrik haritasında, yükselti değerlerinin kısa mesafelerde hızlı değişimler gösterdiği dikkati çeker. Bu değişimin topoğrafik eğim üzerindeki etkisini belirlemek amacıyla hazırlanan harita üzerinden yapılan ölçümlere göre, Uzundere arazisinin sadece 182 km²'lik bölümünde (%36.3) eğim %0-21 arasında, geri kalan 322 km²'lik bölümünde (%63.7) ise eğim %21.1'in üzerindedir (Tablo 2, Şekil 2). Dar aralıklı sınıflandırmada ilçe topraklarının %25.4'ünü %21.1-%28 eğim aralığında olduğu görülmektedir.

Tablo 2. Uzundere İlçesi Arazisinin Eğim Kademelerine Göre Dağılımı.

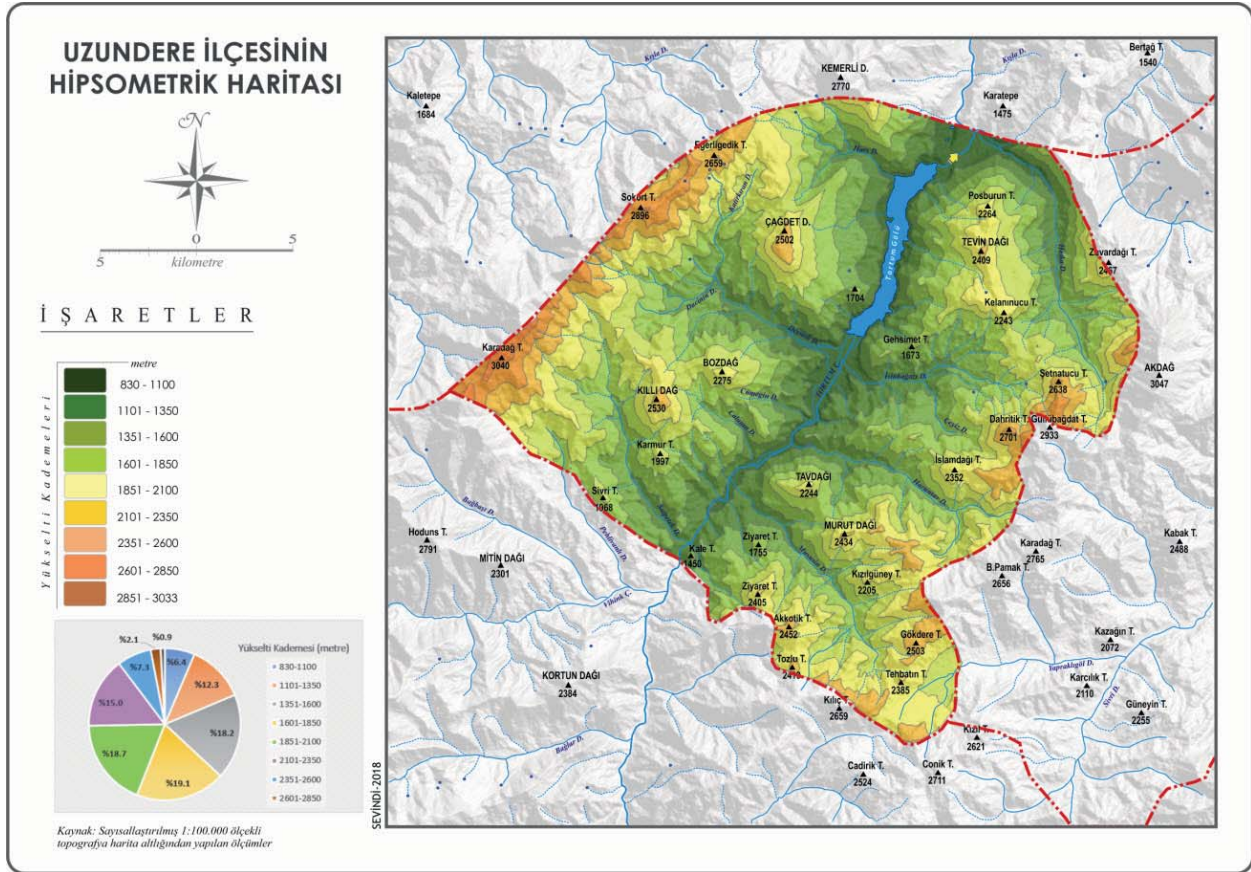
Eğim Kademeleri (derece)	Alan (km ²)	Oran (%)
0.0 – 7.0	26.07	5.2
7.1 – 14.0	57.84	11.5
14.1 – 21.0	98.97	19.6
21.1 – 28.0	128.24	25.4
28.1 – 35.0	113.85	22.5
35.1 – 42.0	52.41	10.4
42.1 – 49.0	12.37	2.4
49.1 – 56.0	3.17	0.6
56.1 – 63.0	6.41	1.3
63.1 – 70.0	5.67	1.1
TOPLAM	505.0	100.0

Kaynak: Sayısal yükselik modeli üzerinden hesaplanmıştır.

Şekil 2. Uzundere İlçesi Arazisinin Eğim Kademelerine Göre Dağılımı.

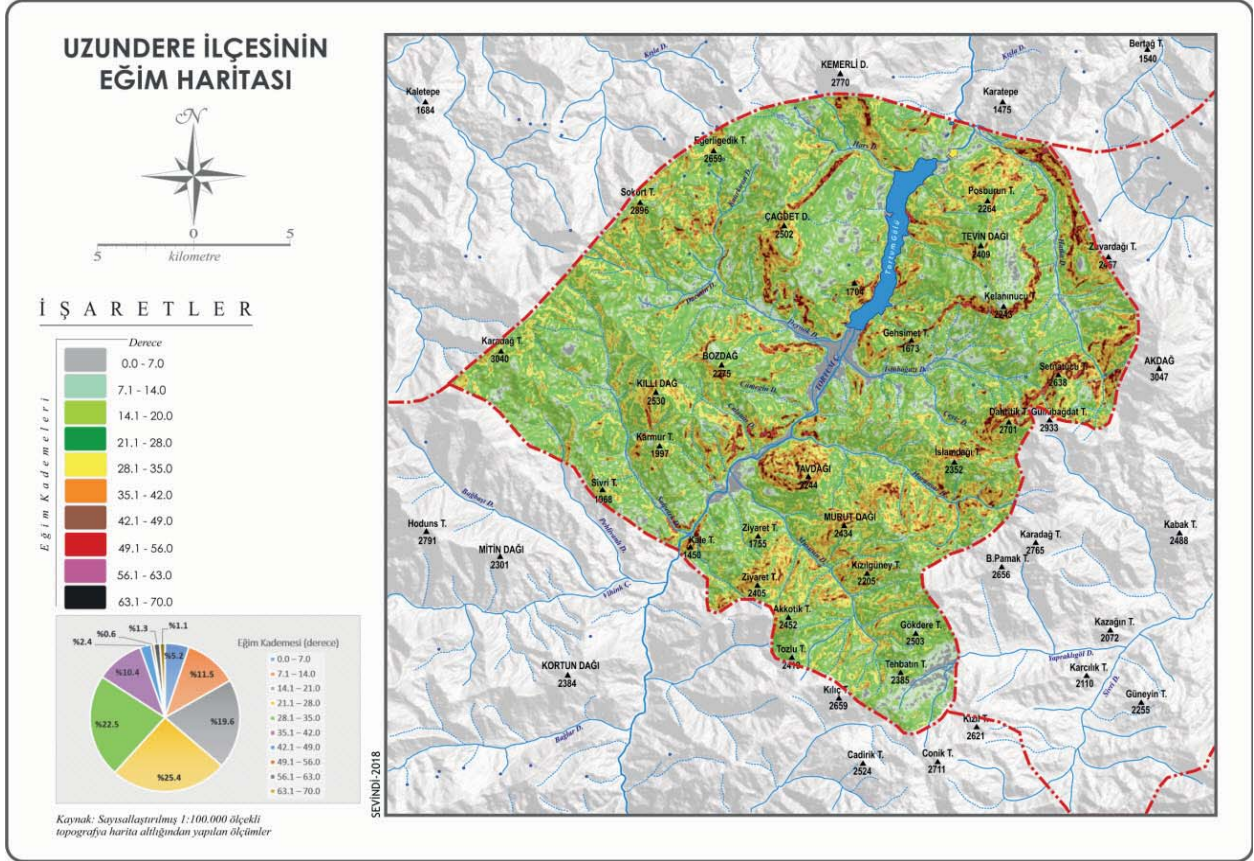
Harita 4. Uzundere İlçesi'nin Hipsometrik Haritası.

Uzundere İlçesi arazisinde düşük eğimli alanlar (0-7°) Tortum Çayı ve talierinden Hatka, Deynok ve İsinboğazı derelerine ait vadilerde ortaya çıkmaktadır. İnceleme sahasında yüksek topografik eğim değerleri, dağlık ve tepelik alanların zirve kesimleri ile derin yarılmış vadilerin yamaçlarında ortaya çıkmaktadır (Harita 5).

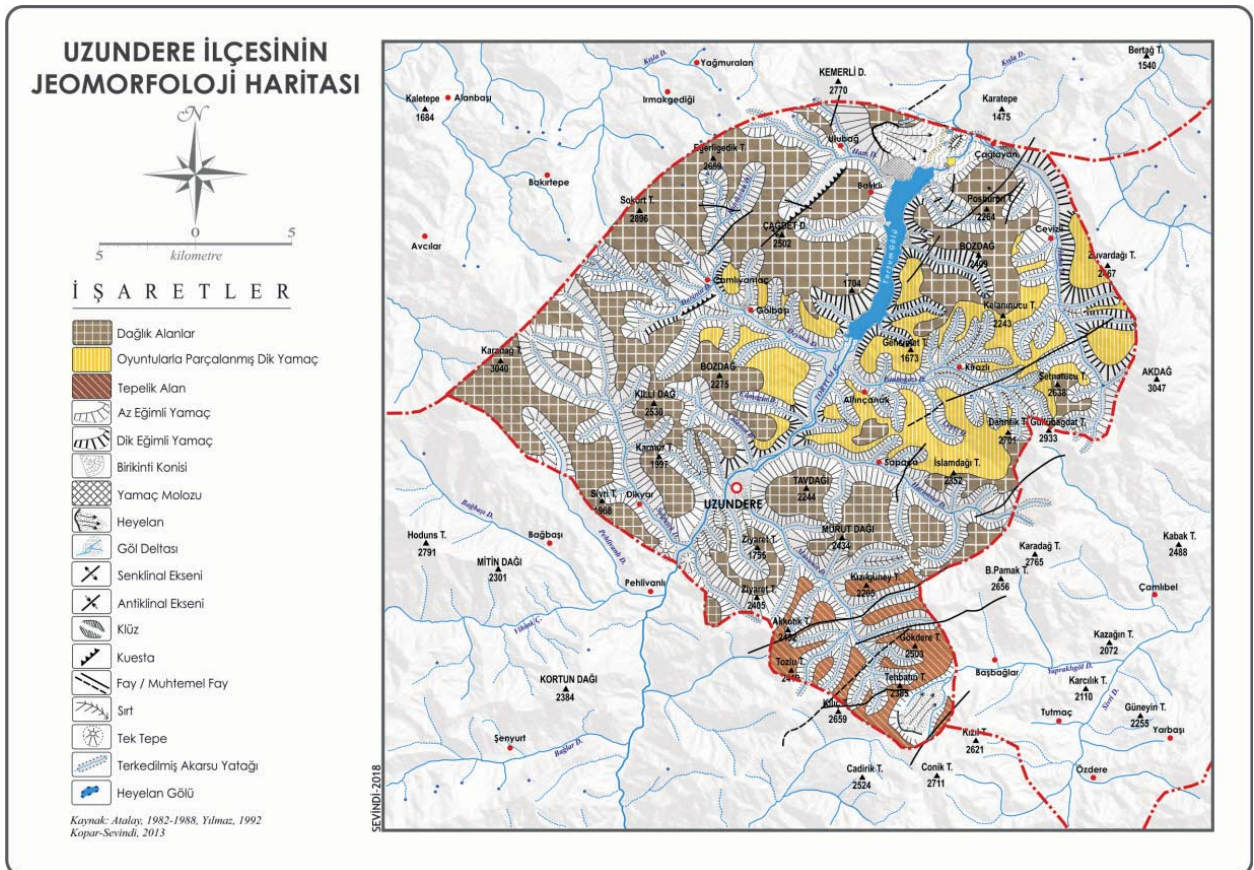
Araştırma sahasında morfolojik yapısının biçimlenmesinde orojenik ve tektonik hareketler başta olmak üzere, volkanik ve flüviyal süreçler etkin rol oynamıştır. Sahadaki morfoloji ünitelerden aşınmaya bağlı gelişenler arasında yüksek kesimlerde dikkati çeken aşınım yüzeyleri, vadiler, heyelanlar, badlands topografyaları ve peribacaları gibi elemanter şekiller sayılabilir. Sahada birikmeye bağlı yüzey şekillerinden birikinti koni ve yelpazeleri, dağ eteği düzlükleri, heyelan veya yamaç enkazı üzerindeki şekiller ve siltasyona bağlı gelişmiş Tortum Gölü deltası gösterilebilir (Kopar ve Sevindi, 2013:59-60), (Harita 6). Araştırma sahasının kuşkusuz ki en çok tanınan doğal yapıları, Tortum Çayı vadisinde gelişmiş olan heyelan gölü ve çağlayanıdır.

Tortum Gölü'nün kuzeyinde yer alan Kemerli Dağı'nda (2770 m), Alt Kretase'ye yaşlı nispeten ince tabakalı kalker-marnlar hâkim litolojiiyi oluşturmakta olup; dağın killi kireçtaşlarından oluşan doğu yamaçları, vadi yönünde (güneydoğu) eğimlidir. Tortum Çayı'nın aşındırması sonucu, Kemerli Dağı'nın bu kesimdeki yamaçlarından büyük bir kalker kütleli hareketlenerek vadiye doğru akmıştır. Taşınan heyelan malzemesiyle Tortum Çayı vadisi tümüyle dolarken, uzunluğu 2,5 kilometreden fazla, genişliği 1 kilometreyi bulan, yüksekliği ise 200 metreyi aşan doğal bir set gelişmiştir (Lahn,1944:137-142). Vadi önu heyelanla kapatıldığı için, doğal settin gerisinde bu günkü Tortum Gölü oluşmuştur. Gölün dolup taşması esnasında eski vadinin önu heyelan malzemesi ile dolu olduğundan, Tortum Çayı eski yatağını değiştirmek zorunda kalmıştır. Akarsu yeni yatağını Tortum Çağlayanı, Çağlayan köyü ve Cirel tepe arasında kazmış ve Cirel tepe kuzeyinde yeniden eski yatağına kavuşmuştur. Tortum Çağlayanı da bu yeni yatak üzerindeki normal bir fayın oluşturduğu 48 metre yükseltiyeye sahip bir eğim kırığıdır (Baydar vd,1969:50).

Harita 5. Uzundere İlçesi'nin Eğim Haritası

Harita 6. Uzundere İlçesi'nin Jeomorfoloji Haritası

Tortum Çayı, gölü terkettiği kesimde 1009 metre yükseltide iken, heyelan öncesi yatağına döndüğü konumda yükseltisi 800 metre kadardır. Tortum Gölü ile Tortum Çayı arasındaki 200 metreyi bulan yükseklik farkı değerlendirilmek üzere, burada bir hidroelektrik santrali kurulmuştur. Gölü meydana getiren doğal setten gerçekleşen sızıntılar, terkedilmiş vadide küçük heyelan göllerinin oluşmasına neden olmuştur (Yılmaz,1992:28). Tortum Gölü'nü oluşturan doğal set, baraj gölü setlerinde kullanılan ve su akışının kontrolünü sağlayan kil çekirdeğe sahip değildir. Tortum Çağlayanı'nda düzenli su akışının gerçekleşmesi için gölün tamamıyla dolu olması ya da HES'e ait dolu savaklardan kısmi su temin edilmesi gerekir. Heyelan riskli bir alanda gölün tam dolu tutulmasının doğal sette oluşturulacağı basınç ve yeraltı suyu seviyesinde meydana getireceği değişimlerin sonuçları dikkate alınmaktadır. Bu nedenle belli maliyetleri olsa da HES'den çağlayana yeterli miktarda su verilerek verilerle akılcı bir yol izlenmektedir.

Araştırma sahasında Tortum Gölü ve yarma vadisini sınırlandıran geniş sahada tektonik yapıya ait şekiller de yer almaktadır. Bunlardan en dikkat çeken tipik örnekleriyle görülen kıvrımlardır. Jura-Kretase çökellerin yan basınçlarla kıvrımlanmasıyla meydana gelen ve epirojenik hareketler sırasında belli ölçeklerde aşındırılan bu kıvrımlar, genelde GB-KD doğrultulu antiklinaller ve senklinallerden oluşmaktadır (Kopar ve Çakır,2012:1018).

İklim

Araştırma sahasının iklim özelliklerini incelemek üzere, Uzundere ve Tortum meteoroloji istasyonlarına ait verilerden yararlanılmıştır. Uzundere İstasyonu (40°5238K-41°5518D) 1151 metre, Tortum İstasyonu (40°3013K-41°5409D) ise 1576 metre yükseltide kurulmuş otomatik gözlem istasyonlarıdır. İstasyonlardan Uzundere'nin 1985-2012 ve Tortum'un 1971-2012 yılları arasındaki rasat serileri değerlendirilmiştir.

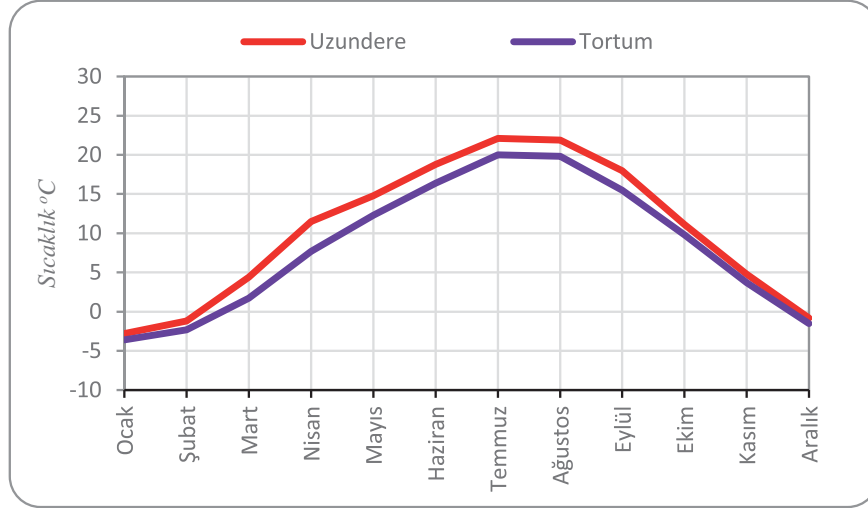
Sıcaklık

Uzundere Meteoroloji İstasyonu verilerine göre yıllık sıcaklık ortalaması 10.2°C'dir. Bu istasyonun 30.9 km güneybatısındaki Tortum Meteoroloji İstasyonu'nda ise yıllık sıcaklık ortalaması 8.2°C kadardır. Tortum'da sıcaklık değerlerinin Uzundere'ye oranla düşük olmasının temel nedeni, iki istasyon arasındaki 400 metreyi aşan yükselti farkıdır (Tablo 3, Şekil 3). Ortalama sıcaklığın aylık değişimi incelendiğinde, Uzundere'de en düşük ortalama -2.8°C ile Ocak'ta, en yüksek ortalama ise 22.1°C ile Temmuz ayında belirlenmektedir. Tortum İstasyonu'nda Ocak ayı sıcaklık ortalaması -3.6°C, Temmuz ortalaması ise 20.0°C'dir.

Tablo 3. Uzundere ve Tortum Meteoroloji İstasyonlarında Ortalama Sıcaklık Değerlerinin Aylara Dağılımı.

Ortalama Sıcaklık (°C)	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	Ek	K	A	Yıllık
Uzundere	-2.8	-1.2	4.4	11.5	14.8	18.8	22.1	21.9	18.0	11.1	4.8	-0.8	10.2
Tortum	-3.6	-2.3	1.7	7.7	12.3	16.4	20.0	19.8	15.5	9.8	3.7	-1.5	8.2

Kaynak: Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü verilerinden hazırlanmıştır.

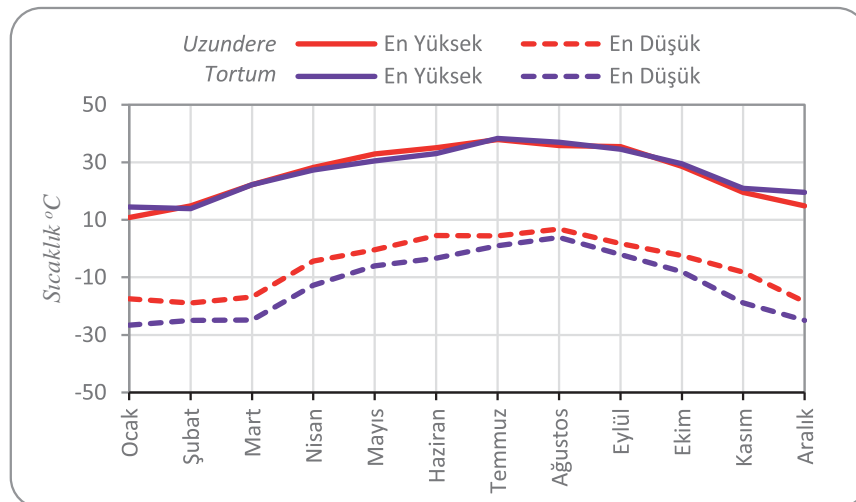
Şekil 3. Uzundere ve Tortum'da Ortalama Sıcaklıkların Aylara Dağılımı.

Araştırma sahası ve yakın çevresindeki istasyonların en düşük sıcaklık değerleri incelendiğinde, en düşük sıcaklığın Uzundere İstasyonu'nda -18.9°C ve Tortum İstasyonu'nda -26.6°C ile Şubat ayında tespit edildiği görülür (Tablo 4, Şekil 4). Uzundere ve Tortum'da en yüksek sıcaklıklar ise Temmuz ayında belirlenmektedir. Nitekim Temmuz ayında mutlak maksimum Uzundere'de 37.9°C ve Tortum'da ise 38.3°C olarak kaydedilmiştir. Mutlak minimum ve maksimum sıcaklık değerleri, her iki istasyonda aynı aylarda belirlense de değerlerin farklılık göstermesi, yükseltiye bağlı karasallık oranının değişmesiyle ilgilidir.

Tablo 4. Uzundere ve Tortum Meteoroloji İstasyonlarına Ait Ekstrem Sıcaklık Değerlerinin Aylara Dağılımı.

Ekstrem Sıcaklık (°C)		O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	Ek	K	A
Uzundere	En Yüksek	10.8	14.8	22.2	28.2	32.9	35.1	37.9	35.8	35.4	28.6	19.6	14.9
	En Düşük	-17.4	-18.9	-16.8	-4.4	-0.4	4.5	4.4	6.8	1.8	-2.5	-8.2	-18.5
Tortum	En Yüksek	14.5	13.9	22.2	27.3	30.5	33.0	38.3	37.0	34.5	29.5	21.0	19.5
	En Düşük	-26.6	-25.0	-24.8	-12.7	-6.0	-3.3	1.0	3.9	-2.0	-8.0	-18.8	-25.0

Kaynak: Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü verilerinden hazırlanmıştır.

Şekil 4. Uzundere ve Tortum'da Ekstrem Sıcaklıkların Aylara Dağılımı.

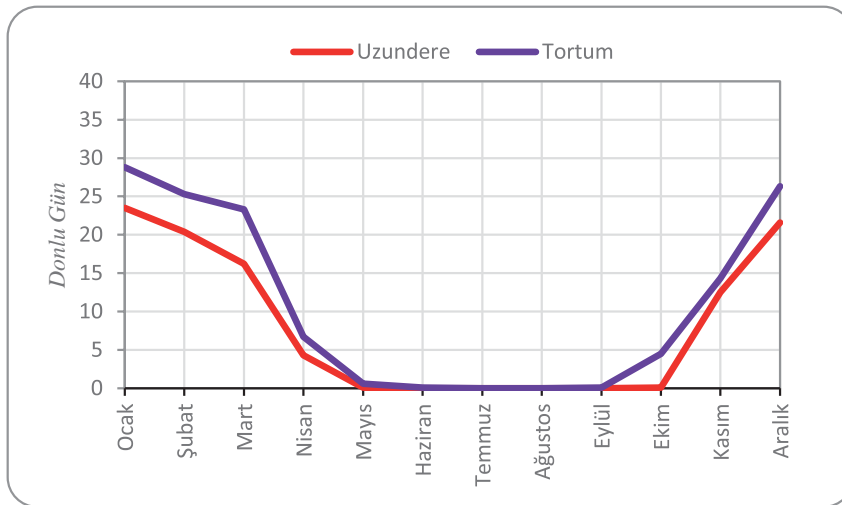
Çalışma sahasındaki istasyonlara ait sıcaklık değerleri, büyük ölçüde istasyonun bulunduğu konum ve yakın çevresindeki şartları temsil eder. Uzundere arazisinin topografik yapısı değerlendirilirken, araştırma sahasını kabaca ikiye bölen Tortum Çayı ile vadiyi çevreleyen dağlık alanlar arasında 1900-2000 metrelik bağıl yükselti farklarının bulunduğu ve farklanmanın ortalama 9-12 km'lik kısa bir mesafede ortaya çıktığı belirlenmişti. Dolayısıyla yükselti değişimlerinden doğrudan etkilen sıcaklıkların, sahanın farklı kesimlerinde değişkenlik göstermesi normal bir durumdur. Benzer şekilde araştırma sahası için belirlenmiş olan yüksek eğim değerlerinin, güneşe maruz kalma süresi ve radyasyon açılarında değişikliklere yol açarak, ısınma koşullarını değiştireceği dikkate alınmalıdır (Harita 7).

Araştırma sahasında sıcaklık değerlerinin 0°C'nin altına düştüğü ve don olayının görüldüğü gün sayısı, Uzundere İstasyonu'nda 98.7 gün ve Tortum İstasyonu'nda 130.2 gündür (Tablo 5, Şekil 5). Bununla beraber Uzundere'de mutlak minimum sıcaklık değerlerinin Ekim-Nisan ayları arasındaki 6 ay boyunca sıfırın altında olduğu ve bu dönemde don olayının görülebileceği dikkati çekmektedir. Tortum İstasyonu'nda ise Temmuz ve Ağustos ayları dışındaki yılın 10 ayında don riski mevcuttur.

Tablo 5. Uzundere ve Tortum'da Ortalama Donlu Günlerin Aylara Göre Dağılımı.

Donlu Günler	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	Ek	K	A	Yıllık
Uzundere	23.5	20.4	16.2	4.3	0.1	-	-	-	-	0.1	12.5	21.6	98.7
Tortum	28.8	25.3	23.3	6.7	0.6	0.1	-	-	0.1	4.5	14.3	26.3	130.2

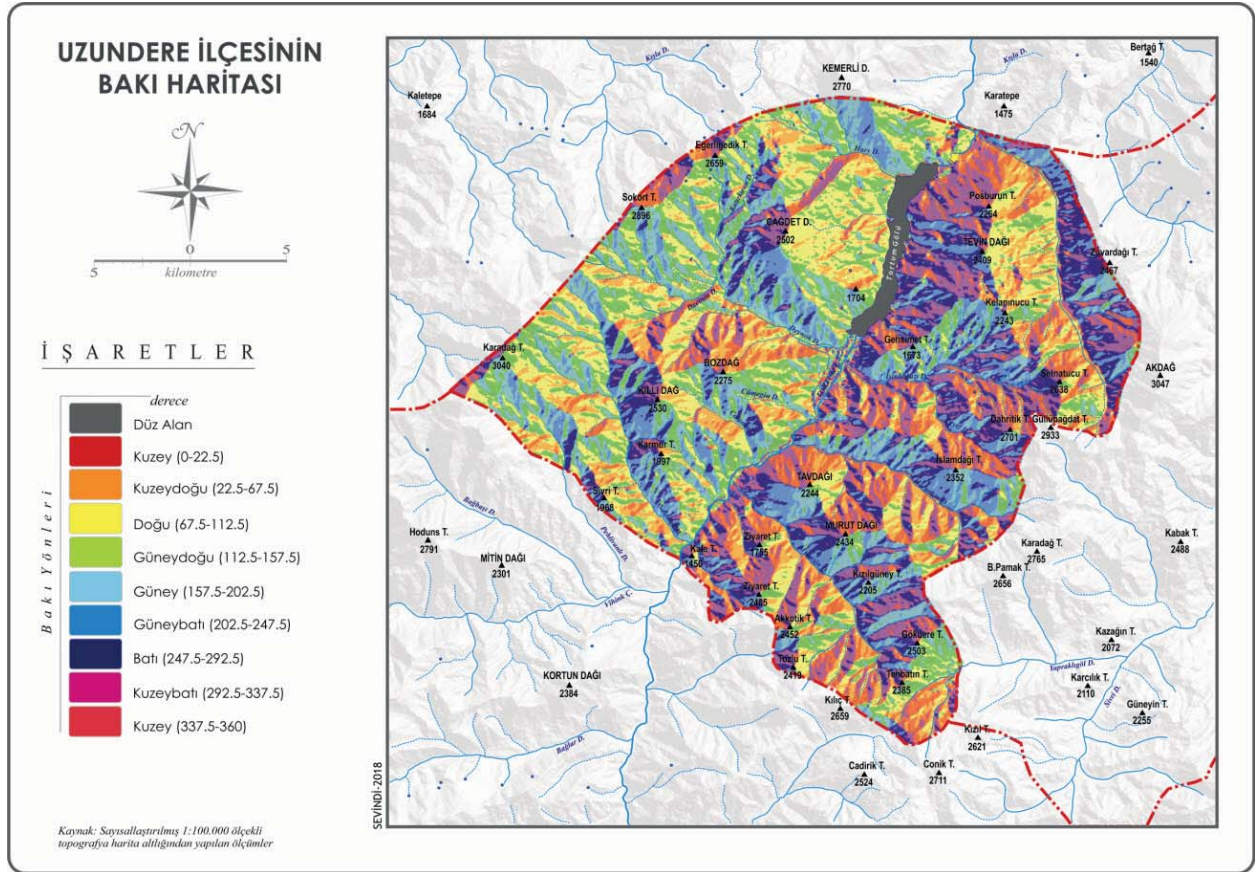
Kaynak: Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü verilerinden hazırlanmıştır.

Şekil 5. Uzundere ve Tortum'da Ortalama Donlu Günlerin Aylara Dağılımı

Nem ve Yağışlar

Nem, bulut oluşumu ve yağışları meydana getirmesinin yanı sıra insan ve diğer canlıların yaşamı açısından son derece önemlidir. Yeryüzündeki su kaynakları ve canlıların terlemesi yoluyla atmosfere katılan nem, hava kütleleri ile atmosfer içerisinde taşınır ve uygun koşullarda yağışların kaynağı olur (Erinç,1984:67;Sezer,1996:141). Uzundere Meteoroloji İstasyonu verilerine göre, araştırma sahasında ortalama bağıl nemin yıllık ortalaması %54'tür. Nispi nemin aylara göre dağılımı incelendiğinde, en yüksek nemlilik %67.1'lik oranıyla Ocak ayında, en düşük nem değerleri ise %43.9 ile Nisan ayında tespit edilmiştir. Kış aylarında yüksek olan nem oranları, geçiş mevsimlerinde sıcaklık artışlarına bağlı olarak azalmaktadır (Tablo 6, Şekil 6). Benzer dağılım, biraz daha yüksek nem oranları ile Tortum İstasyonu için de geçerlidir. Tortum'da en düşük nem oranı %50.7 ile Ağustos'ta, en yüksek nemlilik ise %78.5 ile Ocak ayında belirlenmektedir.

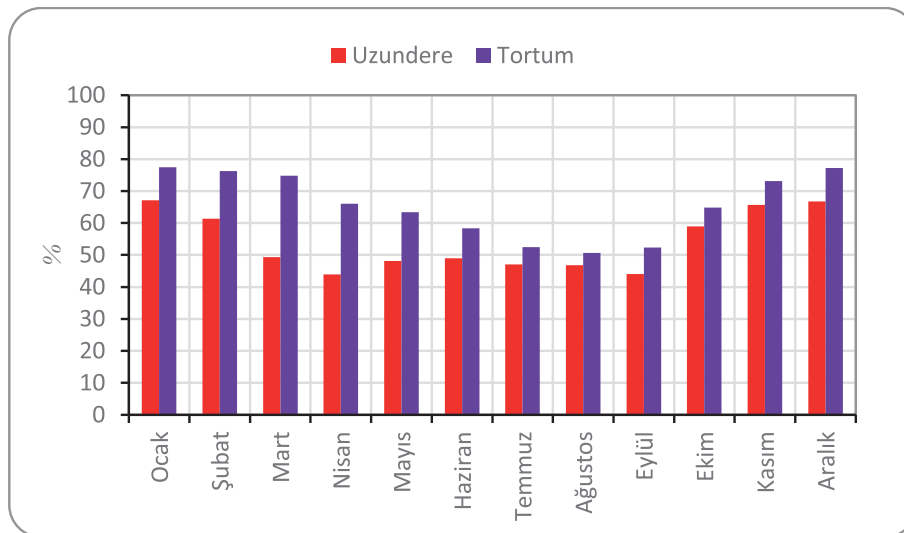

Harita 7. Uzundere İlçesi'nin Baki Haritası.

Tablo 6. Uzundere ve Tortum'da Ortalama Bağıl Nemin Aylara Göre Dağılımı.

Bağıl Nem (%)	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	Ek	K	A	Yıllık
Uzundere	67.1	61.3	49.3	43.9	48.1	49.0	47.1	46.8	44.0	59.0	65.7	66.8	54.0
Tortum	77.5	76.2	74.8	66.1	63.4	58.4	52.5	50.7	52.3	64.8	73.1	77.2	65.8

Kaynak: Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü verilerinden hazırlanmıştır.

Şekil 6. Uzundere ve Tortum'da Ortalama Bağıl Nemin Aylara Dağılımı.

Nispi nem oranlarının yıl içerisindeki dağılımı, aynı zamanda inceleme sahasındaki yağışların mevsimlere göre değişmesini de büyük ölçüde belirlemektedir. Nitekim buharlaşmanın tersi olarak, sıcaklığın arttığı dönemde havanın bağıl nemin düşerken yağış ihtimali azalmakta, sıcaklığın azaldığı dönemlerde ise bağıl nem yükselerek yağış ihtimalini artırmaktadır.

Atmosferde bulut oluşumu, havadaki subuharının doğrudan ilişkilidir. Çalışma sahasında bulutluluğun yıl içindeki değişimleri incelendiğinde, bulutluluk değerlerinin atmosferik aktiviteye bağlı olarak mevsimden mevsime farklılıklar gösterdiği dikkati çeker. Havanın bulutlu ya da açık olması, gün boyunca alınan ısı değerleri ve güneşlenme süresi üzerinde etkili olması nedeniyle önem taşımaktadır. Nisbi nem oranlarının yıl içindeki dağılımları ile benzerlik gösteren bulutluluk, en yüksek değerine kış mevsiminde ulaşmaktadır. Uzundere İstasyonu'nda yıllık bulutluk oranı 4.1 olup, bu değer Şubat ayında 5.1 ile en yüksek orana ulaşırken, en düşük bulutluk 2.1 ile Eylül ayında tespit edilmektedir (Tablo 7).

Bulutluk oranı Tortum İstasyonu'nda biraz daha yükselmekte ve dağılım düzeni değişmektedir. Nitekim 4.7 oranındaki bulut kapallığı, en yüksek değerine 5.8 ile Nisan ayında ulaşırken, en düşük değerler 2.4 ile Temmuz ve Ağustos aylarında ortaya çıkmaktadır.

Tablo 7. Uzundere ve Tortum'da Ortalama Bulutluluğun Aylara Dağılımı.

Bulut Oranı (0-10)	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	Ek	K	A	Yıllık
Uzundere	5.0	5.1	4.4	4.8	4.7	3.8	3.0	2.6	2.1	4.2	4.5	5.0	4.1
Tortum	5.6	5.4	5.1	5.8	5.1	3.8	2.9	2.4	2.4	3.6	4.2	5.7	4.7

Kaynak: Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü verilerinden hazırlanmıştır.

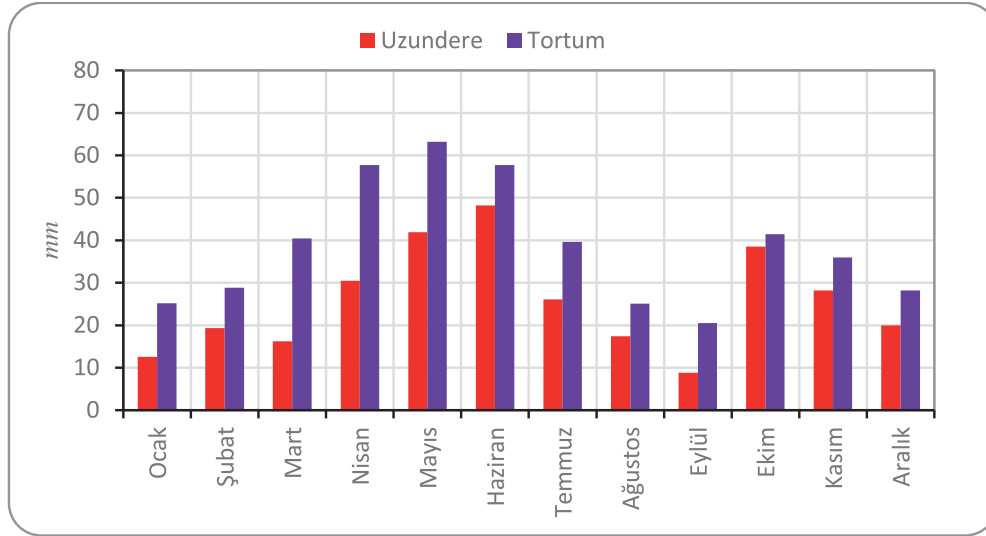
Araştırma sahasında etkili olan yağış rejimi ve yağışın dağılım düzeni üzerinde, bölgeyi etkisi altında bulunduran hava kütleleri büyük ölçüde etkili olmaktadır. Bununla beraber yağışlar relief, yükselti ve baki gibi coğrafi faktörlerin etkisiyle kısa mesafelerde önemli farklılıklar göstermektedir. Uzundere İstasyonu verilerine göre ortalama yıllık toplam yağış miktarı 307.7 mm'dir. Tortum İstasyonu'nda ise yıllık yağış miktarı 463.8 mm yükselmektedir (Tablo 8, Şekil 7).

Uzundere'de yıllık yağış miktarının aylara göre dağılımı incelendiğinde, en fazla yağış 48.2 mm ile Haziran ayında, en düşük yağışlar 8.8 mm ile Eylül ayında kayıt edilmektedir. Eylül'de en düşük seviyedeki yağışlar, Ekim ayında 38.5 mm kadar yükselmekte; Ocak ayında 12.6 mm'ye kadar düşüş gösterip, ardından Haziran ayına kadar tekrar yükselme eğilimine girmektedir. Dolayısıyla araştırma sahasında yağışlar Haziran ve Ekim aylarında iki maksimum seviye; Ocak ve Eylül'de ise 2 minimum seviye göstermektedir. Tortum İstasyonu'nda ise Mayıs (63.2 mm) ve Ekim (41.4 mm) ayları maksimum yağışlı ayları, Eylül (20.5 mm) ve Ocak (25.2) ayları minimum yağışlı ayları temsil eder.

Tablo 8. Uzundere ve Tortum Meteoroloji İstasyonu'nda Ortalama Toplam Yağış Miktarının Aylara Dağılımı.

Yağış (mm)	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	Ek	K	A	Yıllık
Uzundere	12.6	19.3	16.2	30.5	41.9	48.2	26.1	17.4	8.8	38.5	28.2	20.0	307.7
Tortum	25.2	28.8	40.4	57.7	63.2	57.7	39.6	25.1	20.5	41.4	36.0	28.2	463,8

Kaynak: Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü verilerinden hazırlanmıştır.

Şekil 7. Uzundere ve Tortum Meteoroloji İstasyonu'nda Yıllık Yağışın Aylara Dağılımı.

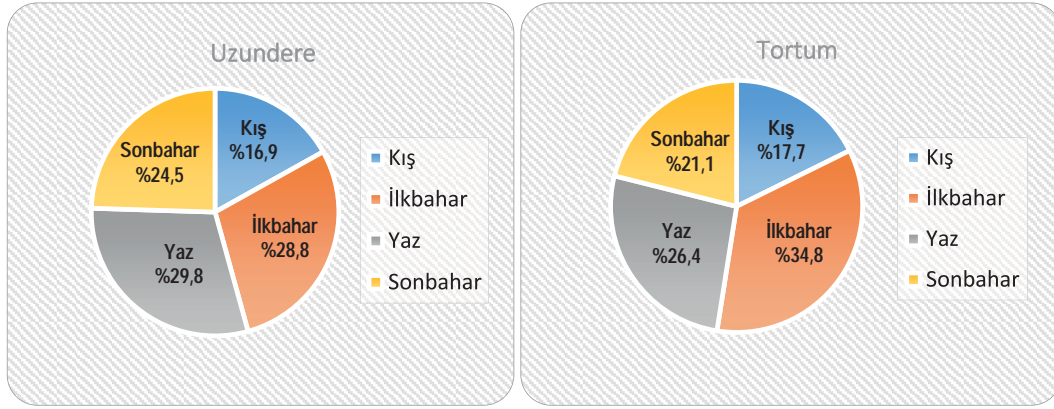
Uzundere İstasyonu'nda yağışların mevsimlere göre dağılımı incelendiğinde, 307.7 mm'lik yağıştan 91.8 mm'lik bölümünün (%29.8) Yaz mevsiminde düştüğü, bu mevsimi %28.8'lik oranıyla İlkbahar'ın takip ettiği görülür. Sahada en düşük yağışlar %16.9'luk oranıyla (51.9 mm) kış mevsiminde alınmaktadır. Tortum İstasyonu'nda ise 463.8 mm'lik toplam yağışın 161.3 mm'lik bölümü (%34.8) İlkbahar mevsiminde düşerken, bu mevsimi %26.4'lük oranıyla Yaz mevsimi takip eder. Tortum'da en düşük yağışlar %17.7'lik oranıyla (82.2 mm) kış mevsiminde alınmaktadır. Genel olarak iki istasyonda da her mevsimin yağışlı geçmesi dikkat çekicidir. Ayrıca istasyonlarda yaz yağışlarının oranı da oldukça yüksektir (Atalay,1990:312), (Tablo 9, Şekil 8).

Tablo 9. Uzundere ve Tortum'da Ortalama Toplam Yağışın Mevsimlere Dağılımı.

Mevsimler	UZUNDERE		TORTUM	
	Yağış Miktarı (mm)	%'si	Yağış Miktarı (mm)	%'si
Kış	51.9	16.9	82.2	17.7
İlkbahar	88.6	28.8	161.3	34.8
Yaz	91.7	29.8	122.4	26.4
Sonbahar	75.5	24.5	97.9	21.1
Toplam	307.7	100.0	463.8	100.0

Kaynak: Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü verilerinden hazırlanmıştır.

Uzundere İstasyonu'nda yağışın aylara ve mevsimlere göre dağılımı bir arada değerlendirildiğinde, yağış azamilerinin Yaz ve İlkbahar mevsimlerinde; yağış minimumlarının ise Kış ve Sonbahar mevsimlerinde ortaya çıktığı görülmektedir (Erinç,1984:334-336). Bununla birlikte, yaz yağışlarının kış yağışlarından fazla olması konveksiyonel kökenli yağışların bir sonucu olmalıdır. Konveksiyonel yağışlar ise sahada kontinental yağış rejiminin etkili olduğuna işaret etmektedir. Diğer taraftan İlkbahar ve Sonbahar mevsimi yağışları (%53.3), Kutbi Cephe'nin sahadan geçişiyle ilgili olduğundan cephesel kökenlidir.

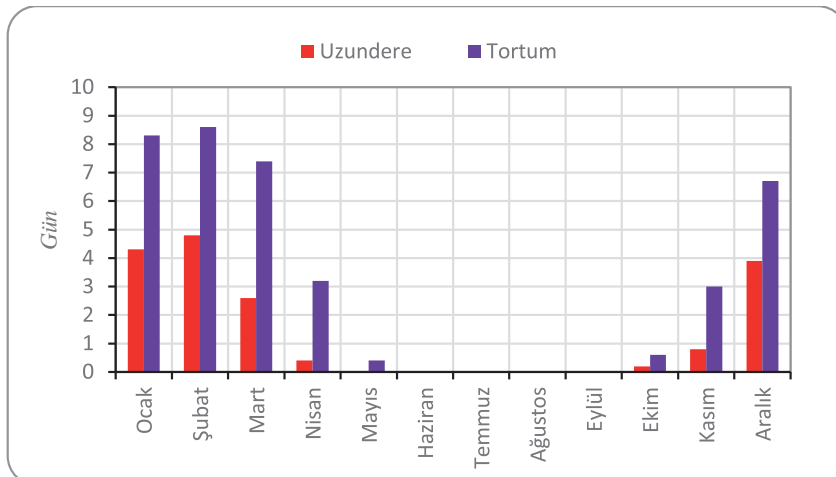
Şekil 8. Uzundere ve Tortum'da Yıllık Yağışın Mevsimlere Dağılımı.

Sahadaki Kış yağışları bu dönemde etkili olan yüksek basınç koşulları ve yükseltiye bağlı düşük sıcaklıklar altında gerçekleştiği için kar şeklindedir. Sahadaki katı yağışlar, bu atmosferik koşullar uzun süre korunduğu için İlkbahar ortalarına kadar devam edebilmektedir (Onur,1961:97). Uzundere İstasyonu verilerine göre sahada yılın 17 gününde yağışlar kar şeklinde gerçekleşmektedir. Tortum'da ise yılın 38.2 gününde kar yağışı görülmektedir. Her iki istasyonda da kar yağışları, Ekim ayı sonlarından başlamakta olup; Uzundere'de Nisan ve Tortum'da ise Mayıs ayı başlarına kadar izlenebilmektedir (Tablo 10, Şekil 9).Sahada erken başlayan kar yağışları, düşük sıcaklık şartlarının etkisiyle bir süre yerde kalmaktadır. Bu süre mevcut sıcaklık şartlarına göre değişkenlik gösterir. Örneğin Tortum'da yılın ortalama 70 gününde kar örtüsü mevcuttur. Uzundere İstasyonu'nda ise karın yerde kalma süresi ortalama 30-40 gün arasında değişmektedir. Nisan ayında sıcaklığın artması ve yağmur şeklindeki yağışlarla zemindeki kar örtüsü kısa sürede ortadan kalkmaktadır. Bununla birlikte atmosferin üst kesimleri halen soğuk olduğundan baskın şeklindeki kar yağışları da görülebilmektedir. Sahayı çevreleyen dağlık alanlarda durum biraz daha farklıdır. Yüksek kesimlerdeki kar örtüsü Haziran ayında da varlığını sürdürebilmektedir (Öngör,1959:72).

Tablo 10. Uzundere ve Tortum'da Ortalama Kar Yağışlı Gün Sayısının Aylara Dağılımı.

Kar Yağışlı Günler	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	Ek	K	A	Yıllık
Uzundere	4.3	4.8	2.6	0.4						0.2	0.8	3.9	17.0
Tortum	8.3	8.6	7.4	3.2	0.4					0.6	3.0	6.7	38.2

Kaynak: Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü verilerinden.

Şekil 9. Uzundere ve Tortum'da Ortalama Kar Yağışlı Gün Sayısının Aylara Dağılımı.

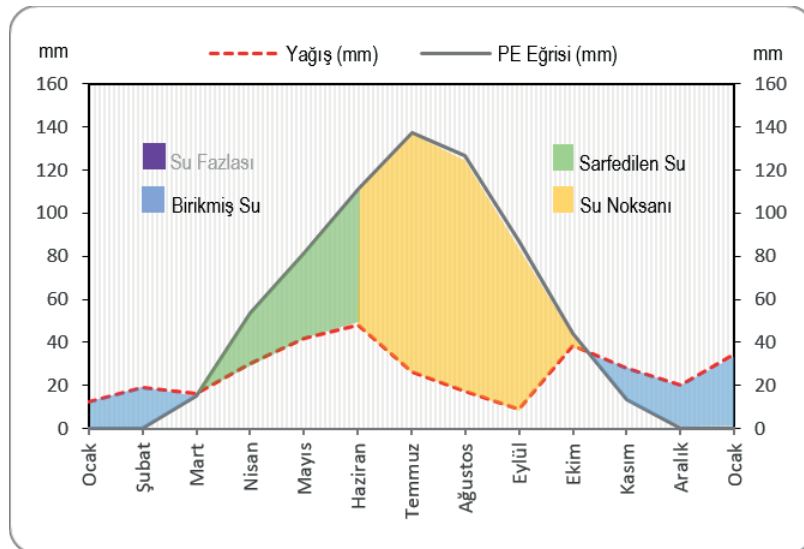
İklim Tipi

Yağışların sıcaklık ve buharlaşma ile olan ilişkilerini ortaya koyan yağış etkinliği, başta tarımsal faaliyetler olmak üzere, akarsu debileri ve seviyeleri ile yeraltı su kaynaklarının verimliliği üzerinde önemli etkilere sahiptir (Erinç,1957:71). Yağış-sıcaklık ve yağış-buharlaşma ilişkisine dayanan yağış etkinliğini ortaya koyabilmek amacıyla, Thornthwaite ve Erinç formülleri sahaya uygulanmıştır. Karasallığın nispeten yüksek olduğu inceleme alanında, Aralık ayından Mart ayına kadar olan dönemde ortalama sıcaklıklar sıfır derecenin altına inebilmektedir. Bu durum, kurak mevsimlerin tespit edilmesi amacıyla kullanılan bazı formüllerin (De Martonne,1926-1935) sahaya uygulanmasında gerçeği yansıtmayan sonuçlar elde edilmesine yol açmaktadır (Erinç,1984:486).

Thornthwaite formülüne göre (Çiçek,1996:34-36) hazırlanan Uzundere su bilançosu diyağramında, yağışların potansiyel evapotranspirasyondan fazla gerçekleştiği Kasım ayından Mart ayına kadar toprakta su birikimi devam etmektedir (Tablo 11, Şekil 10,11). Kasım, Aralık, Ocak, Şubat ve Mart aylarını kapsayan bu dönem, Uzundere için yarı nemli devreyi oluşturur. Bununla birlikte Uzundere’de yılın hiçbir ayında toprakta su fazlası ortaya çıkmamakta ve dolayısıyla Uzundere’de *nemli devre* temsil edilememektedir.

Tablo 11. Uzundere İstasyonu’nun Thornthwaite Göre (1948) Su Bilançosu.

Parametre	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	Ek	K	A	Yıllık
Sıcaklık [°C]	-2.8	-1.2	4.4	11.5	14.8	18.8	22.1	21.9	18.0	11.1	4.8	-0.8	10.21
Sıcaklık İndisi	0.0	0.0	0.8	3.5	5.2	7.4	9.5	9.4	7.0	3.3	0.9	0.0	47.0
Düzeltilmemiş PE [mm]	0.0	0.0	14.7	48.3	65.9	88.6	108.2	107.0	84.0	46.2	16.4	0.0	
Düzeltilmiş PE [mm]	0.0	0.0	15.2	53.5	81.7	111.0	137.2	126.5	87.0	44.2	13.6	0.0	670.0
Yağış [mm]	12.6	19.3	16.2	30.5	41.9	48.2	26.1	17.4	8.8	38.5	28.2	20.0	307.7
Birikmiş Suyun Aylık Değişimi	12.6	19.3	1.0	-23.0	-39.8	-4.5	-	-	-	-	14.6	20.0	
Birikmiş Su [mm]	47.2	66.5	67.5	44.5	4.6	-	-	-	-	-	14.6	34.6	100.0
Gerçek Evapotranspirasyon	-	-	15.2	53.5	81.7	52.8	26.1	17.4	8.8	38.5	13.6	-	307.7
Su Noksanı [mm]	-	-	-	-	-	58.3	111.0	109.1	78.2	5.7	-	-	362.3
Su Fazlası [mm]	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Akış	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Nemlilik Oranı	12.6	19.3	0.1	-0.4	-0.5	-0.6	-0.8	-0.9	-0.9	-0.1	1.1	20.0	-

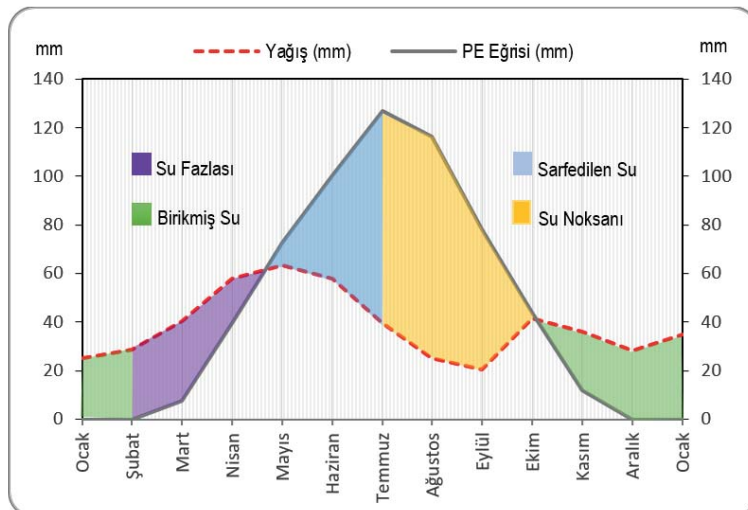
Şekil 10. Uzundere'nin Thornthwaite Göre Su Bilançosu Diyağramı.

Mayıs ayından itibaren sahadaki yağışlar, hızla artan potansiyel evapotranspirasyonu karşılayamaz hale gelmekte ve toprakta birikmiş su sarfedilmeye başlamaktadır. Bu durum birikmiş suyun tükendiği Haziran ayına kadar sürmekte ve bu devre yarı kurak *devre* olarak belirmektedir. Haziran ayından itibaren topraktaki su tamamen buharlaşmakta ve yağışlar evapotranspirasyonu karşılayamaz hale gelmektedir. Haziran'dan Ekim ayına kadar süren bu devre, Uzundere'de su noksanının ortaya çıktığı *kurak devreyi oluşturur*. Sonuç olarak Thornthwaite yöntemine göre Uzundere'de *DB'ldb'3* olarak ifade edilen yarı kurak, orta sıcaklıkta (Mezotermal), su fazlası yok veya pek az olan, Okyanus iklimine yakın iklim tipi etkili olmaktadır (Kopar-Çakır, 2013:58).

Tortum'un Thornthwaite su bilançosu diyağramına göre Kasım ayından Nisan ayına kadar yağışlar potansiyel evapotranspirasyonu aştığı için toprakta su birikimi gerçekleşmektedir. Tortum için bu 6 aylık devre *yarı nemli devre* olarak belirlenebilir (Tablo 12, Şekil 11). Şubat, Mart ve Nisan aylarında ortaya çıkan su fazlasıyla toprak suya doymakta olup, bu devre Tortum için *nemli devreyi* temsil etmektedir. Mayıs ayından itibaren sahadaki yağışlar, hızla artan potansiyel evapotranspirasyonu karşılayamaz hale gelmekte ve toprakta birikmiş su sarfedilmeye başlamaktadır. Bu durum birikmiş suyun tükendiği Temmuz ayına kadar devam etmekte ve bu devre yarı kurak devre olarak belirmektedir. Temmuz ayından itibaren topraktaki su tamamen buharlaşmakta ve yağışlar evapotranspirasyonu karşılayamaz hale gelmektedir. Ekim

Tablo 12. Tortum İstasyonu'nun Thornthwaite Göre (1948) Su Bilançosu.

Parametre	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	Ek	K	A	Yıllık
Sıcaklık [°C]	-3.6	-2.3	1.7	7.7	12.3	16.4	20.0	19.8	15.5	9.8	3.7	-1.5	8.29
Sıcaklık İndisi	0.0	0.0	0.2	2.0	3.9	6.1	8.2	8.0	5.4	2.7	0.6	0.0	37.2
Düzeltilmemiş PE [mm]	0.0	0.0	7.3	35.8	58.7	80.3	100.1	98.6	75.5	45.9	14.5	0.0	.
Düzeltilmiş PE [mm]	0.0	0.0	7.5	39.7	72.8	100.5	127.1	116.5	78.2	43.9	12.0	0.0	598.1
Yağış [mm]	25.2	28.8	40.4	57.7	63.2	57.7	39.6	25.1	20.5	41.4	36.0	28.2	463,8
Birikmiş Suyun Aylık Değişimi	24.5	20.2	.	.	-5.1	-42.7	-51.2	.	.	0.8	25.4	29.1	.
Birikmiş Su [mm]	79.8	100.0	100.0	100.0	93.9	51.2	.	.	.	0.8	26.2	55.3	100.0
Gerçek Evapotranspirasyon	.	.	7.5	39.6	72.8	100.5	90.9	24.9	21.3	43.9	12.0	.	413.4
Su Noksanı [mm]	.	.	.	.	.	.	36.1	91.6	56.9	.	.	.	184.7
Su Fazlası [mm]	.	11.1	32.9	17.9	.	.	.	.	.	.	.	.	61.9
Akış	.	5.5	22.0	25.4	8.9	.	.	.	.	.	.	.	61.9
Nemlilik Oranı	24.5	31.3	4.4	0.5	-0.1	-0.4	-0.7	-0.8	-0.7	0.0	2.1	29.1	

Şekil 11. Tortum'un Thornthwaite Göre Su Bilançosu Diyağramı.

ayına kadar süren bu devre ise Tortum'da su noksanının ortaya çıktığı *kurak devreyi oluşturmaktadır. Sonuç olarak* Thornthwaite yöntemine göre Tortum'da *C1B'1db'2* olarak ifade edilen yarı nemli-yarı kurak, orta sıcaklıkta (Mezotermal), su fazlası kış mevsiminde ve orta derecede olan, karasal iklime yakın tipi etkili olmaktadır. Erinç (1966) yağış etkinlik formülü sahaya uygulandığında, Tortum İstasyonu Im:29.7 değeriyle yarı nemli, Uzundere İstasyonu ise Im:18,5 değeriyle yarı kurak iklim sınıfına dâhil olmaktadır. Birbirine yakın olmakla beraber, iki istasyon arasında ortaya çıkan bu farklılık, istasyonların buldukları yükselti ve konumsal özellikleriyle ilgilidir (Erinç,1966:30; Kopar-Çakır,2013:58).

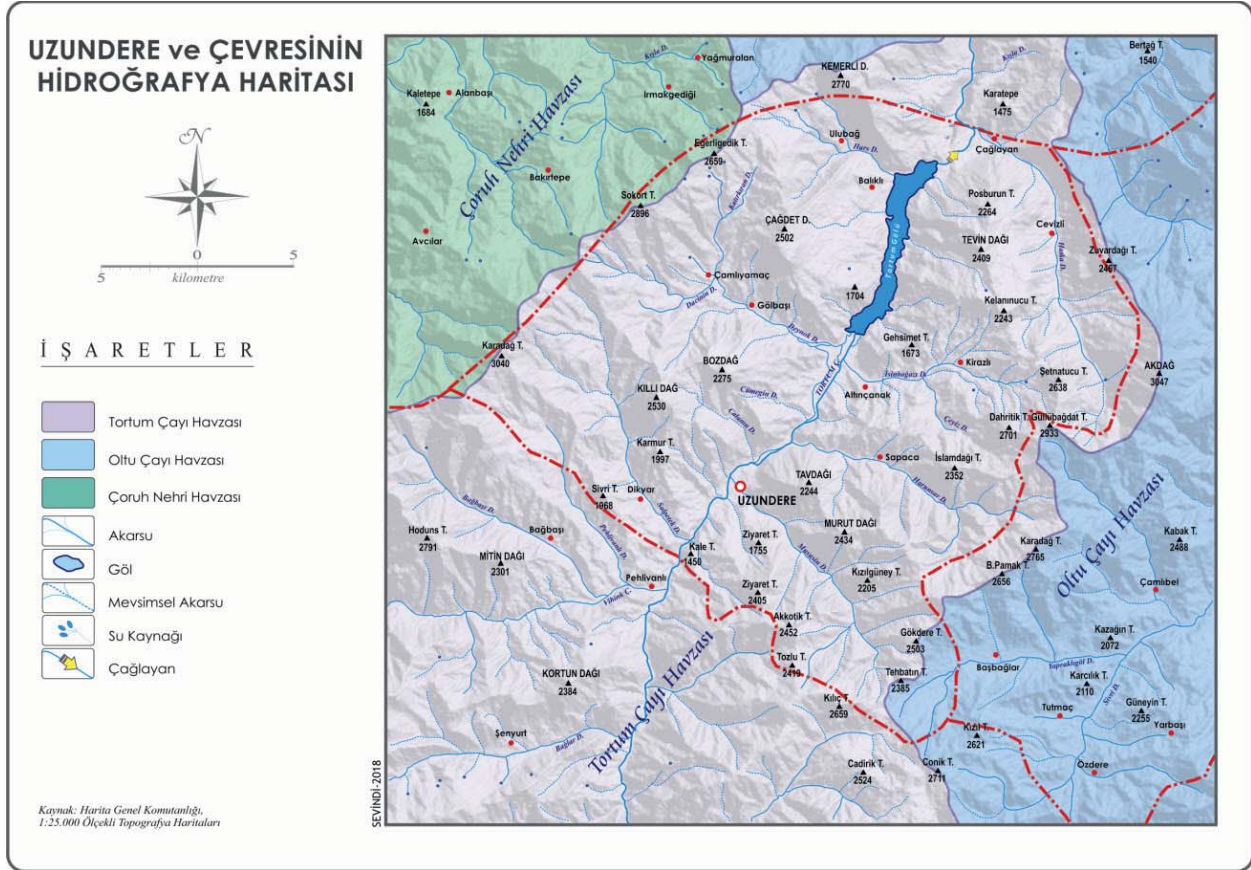
Hidroğrafya

Akarsular tarafından derin vadilerle parçalanmış araştırma sahasında, relief engebeli ve sarp bir görünüm kazanmıştır. Yükseltinin yakın mesafelerde hızlı değişimler göstermesi, eğimin artmasına yol açarken, suyun zemine sızmasını zorlaştırmaktadır. Bu durum sahada yeraltı suyu gelişimini olumsuz yönde etkileyen önemli bir faktör durumundadır (Hoşgören,1992:18). Araştırma sahasında eğim değerlerinin nispeten az olduğu geniş tabanlı vadiler, daha ziyade yüksek alanlarda izlenebilen aşınım yüzeyleri ve tüf gibi su sızdırma kapasitesi yüksek zeminler yeraltı suyunun daha kolay gelişme gösterdiği alanlar olarak dikkati çekerler (İzburak, 1990:23). Aynı şekilde gözenekliliği fazla olan kollüviyal depolar ile akarsu vadileriyle sınırlı alüviyal depolar da yeraltı suyunun zengin olduğu alanlardır. Vadi tabanlarında yüzeye yakın olan yeraltı suyu, dağlık alanlarda yüzeyden biraz daha derinlerde yer alır. Yeraltı suyu seviyesi ise, ilkbaharda artan kar erimeleri ve yağışlar etkisi ile maksimum düzeye çıkmaktadır. Ormanlarının yayılış gösterdiği dağlık alanlarda ise eğim değerleri yüksek olmasına rağmen sık bitki örtüsü ve nispeten kalın toprak tabakası, zeminin sızma kapasitesini önemli ölçüde artırmaktadır. Orman örtüsünden yoksun olan ve oldukça yüksek eğim değerlerine sahip dağlık sahalarda, kaynak suları açısından oldukça fakirdir. Bilindiği üzere herhangi bir alanda yeraltı suyunun bulunabileceğini gösteren en önemli delillerden biri de kaynak sularıdır. Nitekim kaynaklar yeraltı suyunun topoğrafya yüzeyinde açığa çıkmasıyla meydana gelirler. İnceleme sahasındaki kaynaklardan yeraltı suyu ile beslenenler bütün yıl boyunca akış gösterirken, yağmur ve özellikle eriyen kar sularıyla beslenen kaynaklar yılın belirli dönemlerinde akışa sahiptirler (Kayan-Şahin,1977:197). Çalışma sahası içindeki mevcut kaynaklar oluşum ve genel özellikleri bakımından farklılıklar gösterirler. Bununla beraber sahanın Tortum Çayına katılan akarsularla derin bir şekilde parçalanmış olması, sık bir vadi ağı sistemiyle beraber yeraltı suyu tablasının kısa mesafelerde kesintiye uğramasına neden olmuştur. Bu durum vadiler boyunca kaynak sularının yüzeye çıkmasına imkân hazırlamıştır. Yeraltı suyu tablasını kesen vadi ve dağ yamaçları boyunca ortaya çıkan serbest akifer kaynaklarından, yamaç kaynakları ve tabaka kaynakları inceleme alanında en çok görülen kaynak türleridir (Atalay,1986:210).

Araştırma sahasındaki ana akarsu şebekesini, hidrografik bakımdan *Karadeniz Akaçlama Havzası*'na bağlı olan Tortum Çayı oluşturmaktadır. Tortum Çayı'nın başlangıç kaynakları Tortum Gölü'nün yaklaşık 44.5 km güneyinde Kargağazarı Silsilesi'ne dâhil Taşlıgüney (2767 m), Zağğigüney (2389 m), Güvercin (2930 m) ve Şehitler (2678 m) tepelerinden kaynaklanan *Çikah Deresi ve Dumlu Silsilesi*'ne dâhil *Büyükgüney Tepe*'den (2974 m) kaynağını alan *Hin Deresi*'dir. Bu iki akarsu *Pelhargüneyi Tepe* (2233 m) yakınlarında birleşerek *Nihak Deresi* adını alır. *Akarsuya Zökündağ*'ın (2311 m) kuzey eteklerinde doğudan *Hinzorik Deresi ve Kaledibi* yakınlarında *Liskav Deresi* katılmaktadır. Güney-Kuzey yönünden akış gösteren *Nihak Deresi, Aktaş Tepe* (2087 m) yakınlarında *Haneke ve Ekrek* derelerini aldıktan sonra *Tortum Çayı* olarak adlandırılır. Akarsuyun doğduğu alandan itibaren yaklaşık 15 km'lik kesimini besleyen sular, büyük oranda *Kargapazarı Dağları* kökenlidir. *Tortum Çayı*'na Aksukapı Mahallesi'nde, kaynağını güneybatıda *Dumlu Dağı* (3169 m), *Eğerli Dağı* (3087 m) ve *Yıldızdağ Tepe*'den (3133 m-Sitenk Dağı) alan güneybatı-kuzeydoğu akış yönlü *Tortumkale Çayı* ve kaynağını doğuda *Tehbatın* (2385 m) ve *Kızılgüney* (2512 m) tepelerinden alan *Aksu Deresi* katılır. *Tortum Çayı*'na *Derekapı Mahallesi*'nde güneydoğuda Mes-

cit Dağı'nın (3289 m) güneyindeki *Yedi Göller* mevkiinden kaynaklanan Şenyurt Deresi dâhil olmaktadır. Kaynağını Mescit Dağı'nın kuzeyinden alan Bağbaşı Deresi ise Bağbaşı Mahallesi yakınlarında Tortum Çayı'na katılır (Harita 8).

Harita 8. Uzundere ve Çevresinin Hidroğrafya Haritası

Tortum Çayı Kale Tepe'nin (1459 m) güneybatısında 40°33.27N-41°31.10.E koordinatlarında, Uzundere İlçe idari sınırlarına dâhil olur. Kaynaklandığı alandan, Uzundere sınırına kadar Tortum Çayı'nın toplam uzunluğu 38.6 km'dir. Tortum Çayı'nın Uzundere İlçesi sınırları içerisindeki uzunluğu ise 15.3 km'dir. Tortum Çayı'nın Uzundere sınırları içerisindeki en önemli *batı talileri*, kaynağını kuzeybatıda Karadağ'dan (3040 m) alan Salperek Deresi, Kılıdağ'dan (2530 m) kaynaklanan Calanınderesi ve kaynağını Bozdağ (2275 m)-Çadet Dağı'nın (2502 m) kuzeyinden alan Deynok Deresi'dir. Tortum Çayı'nın en önemli *doğu talileri* ise kaynağını güneydoğuda Kılıç Tepe (2659 m) ve Tehbatın Tepe'den alan (2385 m) Mususin Dere; kaynağını Büyükparmak Tepe (2656 m) ve Karadağ Tepe'den (2765 m) alan Harunsar Dere; kaynağını Şetnatucu Tepe (2638 m) ve Dahritik Tepe'den (2701 m) alan doğu-batı uzanışlı İsinboğazı Deresi'dir. Tortum Çayı'nın önemli kollarından biri olan ve ilçe sınırları içinde kalan Hatka Deresi ise kaynağını Akdağ (2047 m) ve Güllübağdat Tepe'den (2933 m) aldıktan sonra yaklaşık güney-kuzey yönünde akış gösterir ve Uzundere'nin kuzey sınırındaki Karatepe (1475 m) önlerinde Tortum Çayı'na bağlanır.

Araştırma sahası içerisinde yer alan akarsuların büyük bir kısmı arazi eğimine uygun olarak kurulmuş konsekant akarsulardır. Çoğunluğu kısa boylu olan taliler ise sübsekant nitelikteki genç vadileri içerisinde akış gösterirler. Bu nedenle çalışma sahasında dandritik drenaj şebekesi gelişmiştir. Tortum Çayı'nın Tortum Gölü'ne bağlandığı deltada düşük eğim şartlarına bağlı olarak örgülü drenaj ağı geliştirdiğini de belirtmek gerekir. Bu kesinde geçmişte işletilen kum ocaklarının deranaja verdiği tahribatı da hatırlatmakta fayda vardır. Çalışma sahasındaki akarsuların akım özellikleri ve rejimleri incelenirken, DSİ tarafından Tortum Çayı üzerinde kurulmuş Dikyar Hidrometri İstasyonu'nun 2000-2006 yılları ait rasatlardan yararlan-

nılmıştır. İstasyonun bulunduğu alanda akarsu yatağının hidrolik eğimi (topografik eğim) 0.036°'dir. Dikyar İstasyonu'nun 6 yıllık verilerine göre, Tortum Çayı yıllık toplam 372.43 milyon m³/sn akıma sahiptir. İstasyonda en yüksek toplam akım 101 milyon m³/sn ile Mayıs ayında, en düşük akım 9.2 milyon m³/sn ile Ağustos ayında tespit edilmiştir (Tablo 13).

Tablo 13. Tortum Çayı Akım Değerleri (Dikyar).

Gün	Aylar											
	X	XI	XII	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX
1	5.50	5.00	6.00	6.50	6.50	6.00	12.9	30.3	31.5	18.3	5.50	2.27
2	6.50	5.00	6.00	6.50	6.50	6.00	13.5	32.1	29.1	18.3	4.50	2.27
3	6.50	5.00	5.50	6.50	6.50	6.00	11.3	32.1	27.9	17.1	4.05	2.27
4	5.50	5.50	5.50	6.50	6.50	6.00	10.2	30.3	27.3	16.5	3.60	2.27
5	5.50	5.50	5.50	6.50	6.00	6.00	10.2	28.5	26.1	14.7	3.15	2.27
6	5.50	5.00	5.50	6.50	6.00	6.00	10.7	30.9	26.1	18.9	3.15	2.70
7	5.50	5.00	6.00	6.50	6.00	6.00	10.2	60.9	26.7	23.1	3.60	2.70
8	5.50	5.00	6.50	6.50	6.00	6.50	10.2	51.3	28.5	24.3	3.60	3.15
9	5.50	5.50	7.00	6.50	6.00	6.50	10.7	46.5	26.7	26.1	5.00	3.15
10	5.50	5.50	13.5	6.50	6.00	6.50	11.3	41.7	26.7	25.5	5.00	3.15
11	5.50	5.00	15.3	6.50	6.00	6.50	12.4	35.7	26.7	22.5	4.50	3.15
12	5.50	5.00	9.66	6.50	6.00	6.50	15.3	37.5	27.3	19.5	4.50	3.60
13	5.50	5.50	8.58	6.50	6.00	6.50	16.5	37.5	28.5	18.3	5.00	3.60
14	5.00	5.50	7.50	6.50	6.00	6.50	13.5	38.1	28.5	15.9	3.60	4.50
15	5.00	6.00	7.00	6.50	6.00	6.50	13.5	36.9	28.5	14.1	3.15	9.12
16	5.00	6.50	7.00	6.50	6.00	6.00	12.4	38.7	29.1	12.9	2.70	9.66
17	5.00	6.00	7.00	6.50	6.00	6.00	10.7	48.9	27.9	13.5	4.05	8.58
18	5.50	7.00	7.00	6.50	6.00	6.00	11.8	52.5	27.9	13.5	4.05	8.04
19	6.00	8.04	7.00	6.50	6.00	6.50	18.3	44.7	24.9	11.8	4.05	7.50
20	6.00	7.50	7.00	6.50	6.00	6.00	27.9	38.1	22.5	11.3	3.60	7.00
21	5.50	6.50	7.00	6.50	6.00	6.50	28.5	32.1	21.3	10.7	2.70	7.50
22	5.50	6.00	6.50	6.50	6.00	6.50	28.5	29.1	20.1	9.66	2.70	10.7
23	5.50	6.00	6.50	6.50	6.00	6.50	28.5	29.1	18.9	9.12	3.15	9.12
24	5.50	6.00	6.50	6.50	6.00	6.00	25.5	30.3	18.3	10.2	2.70	8.58
25	5.50	6.00	6.50	6.50	6.00	6.00	23.1	37.5	18.9	8.04	2.70	8.04
26	5.50	5.50	6.50	6.50	6.00	6.50	25.5	41.1	18.9	7.00	2.27	8.04
27	5.50	5.50	6.50	6.50	6.00	6.50	29.7	38.1	20.1	6.50	2.27	7.50
28	5.50	6.00	6.50	6.50	6.00	6.50	30.9	34.5	18.9	5.50	1.89	7.00
29	5.50	6.00	6.50	6.50	-	6.50	30.9	33.3	18.9	5.00	1.89	7.00
30	5.50	6.50	6.50	6.50	-	6.50	32.7	33.3	17.7	6.00	1.89	6.50
31	5.00	-	6.50	6.50	-	7.50		34.5	-	7.50	2.27	-
Maks.	7.00	9.12	15.3	6.50	6.50	7.50	38.1	80.7	33.3	53.7	14.1	12.9
Min.	4.50	5.00	5.50	6.50	6.00	6.00	8.58	26.1	10.7	4.50	1.89	2.27
Ortalama	5.52	5.80	7.16	6.50	6.07	6.32	18.2	37.6	24.7	14.2	3.44	5.70
lt/sn/km	3.93	4.13	5.10	4.63	4.33	4.51	13.0	26.8	17.6	10.1	2.45	4.06
Akım (mm)	10.5	10.7	13.7	12.4	10.5	12.1	33.7	71.8	45.6	27.2	6.57	10.5
Milyon m3	14.8	15.0	19.2	17.4	14.7	16.9	47.3	101.	64.0	38.1	9.23	14.8

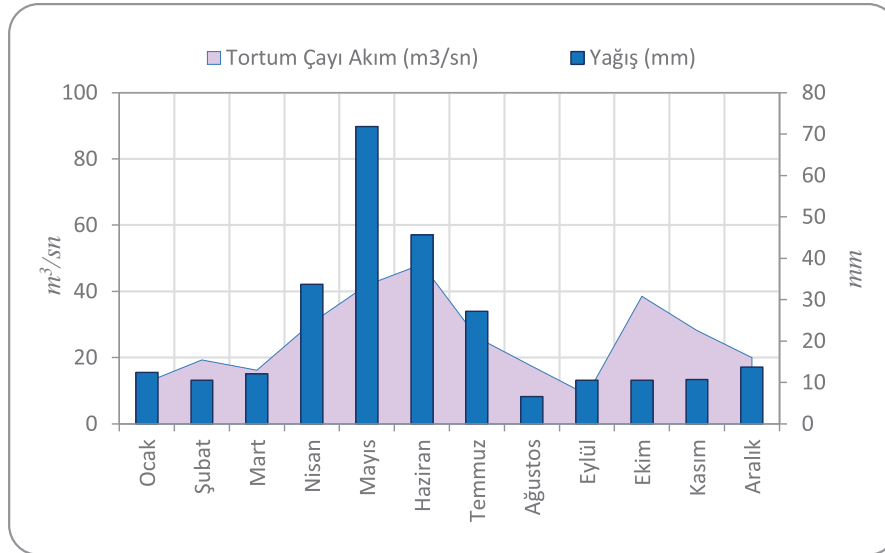
Kaynak: Devlet Su İşleri VIII. Bölge Müdürlüğü Hidrometri İstasyonları kayıtlarından hazırlanmıştır.

Tortum Çayı'nda yıl içindeki en düşük akımın gerçekleştiği Eylül-Ekim aylarından sonra, Kasım-Aralık-Ocak dönemi boyunca akımda fazla belirgin olmayan bir yükselme gözlenir. Bunun sonucu Aralık ayında $13.7 \text{ m}^3/\text{sn}$ 'lik akımla yılın ilk azamî seviyesi belirmektedir. Ortalama aylık akım değeri Aralık'tan sonra yeniden azalmaya başlamakta ve Şubat ayında $10.5 \text{ m}^3/\text{sn}$ 'lik akımla yılın ikinci en düşük seviyesine erişilmektedir. Mart ve Nisan aylarında hızla yükselen akım değerleri, Mayıs ayında $71.8 \text{ m}^3/\text{sn}$ maksimum seviyeye ulaşır. Akımda bu aydan sonra hızlı bir düşüş gözlenmekte ve bu durum Eylül ayına kadar sümektedir. Tortum Çayı'na ait akım değerlerinin yıl içindeki değişimlerinden hareketle, akarsuyun Yağmurlu-Karlı Karmaşık Rejim'e sahip olduğunu söyleyebiliriz (Tablo 14, Şekil 12).

Tablo 14. Tortum Çayı'nın Aylık Ortalama Akım Değerleri ve Uzundere'nin Aylık Ortalama Yağış Miktarları.

Parametre	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	Ek	K	A	Yıllık
Debi (m³/sn)	12.4	10.5	12.1	33.7	71.8	45.6	27.2	6.57	10.5	10.5	10.7	13.7	22.1
Yağış (mm)	12.6	19.3	16.2	30.5	41.9	48.2	26.1	17.4	8.8	38.5	28.2	20.0	307.7

Kaynak: DSİ kayıtları ve DMİGM verilerinden hazırlanmıştır.

Şekil 12. Tortum Çayı'nın Aylık Ortalama Akım Değerleri ve Yağış İlişkisi.

Toprak

Toprak oluşumunda etkili olan faktörlerin zaman süreci içerisinde yer yer değişiklikler göstermesi, araştırma sahasında farklı özelliklere sahip toprakların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Nitekim sahada yayılış gösteren zonal toprakların gelişimleri üzerinde büyük ölçüde iklim ve vejetasyon şartları etkilidir. İyi gelişmiş profil özelliğine sahip zonal topraklar, genelde drenajın iyi olduğu eğimi az olan alanlarda görülmektedir. Sahada zonal topraklar grubunda yer alan *Kahverengi*, *Kahverengi Orman* ve *Kestanerengi* topraklar gelişme imkânı bulmuştur. Uzundere ve çevresinde eğimin nispeten fazla olması ve doğal bitki örtüsünün önemli ölçüde tahrip edilmesinden dolayı şiddetli bir toprak aşınımı söz konusudur. Nitekim sahanın önemli bir kısmında, özellikle bitki örtüsünden yoksun eğimli yamaçlar boyunca anakayanın tüm özelliklerini yansıtan, ayrışmış bir C horizonuna sahip sığ topraklar gelişme göstermiştir. Azonal topraklar grubu içinde yer alan bu tür topraklarda, erozyon ve birikim süreçleri horizonlaşmaya imkân vermez. Araştırma sahasında azonal topraklar grubu içinde yer alan *Aliüviyal*, *Kollüviyal* ve *Hidromorfik Aliüviyal topraklar yayılış gösterir* (Harita 9).

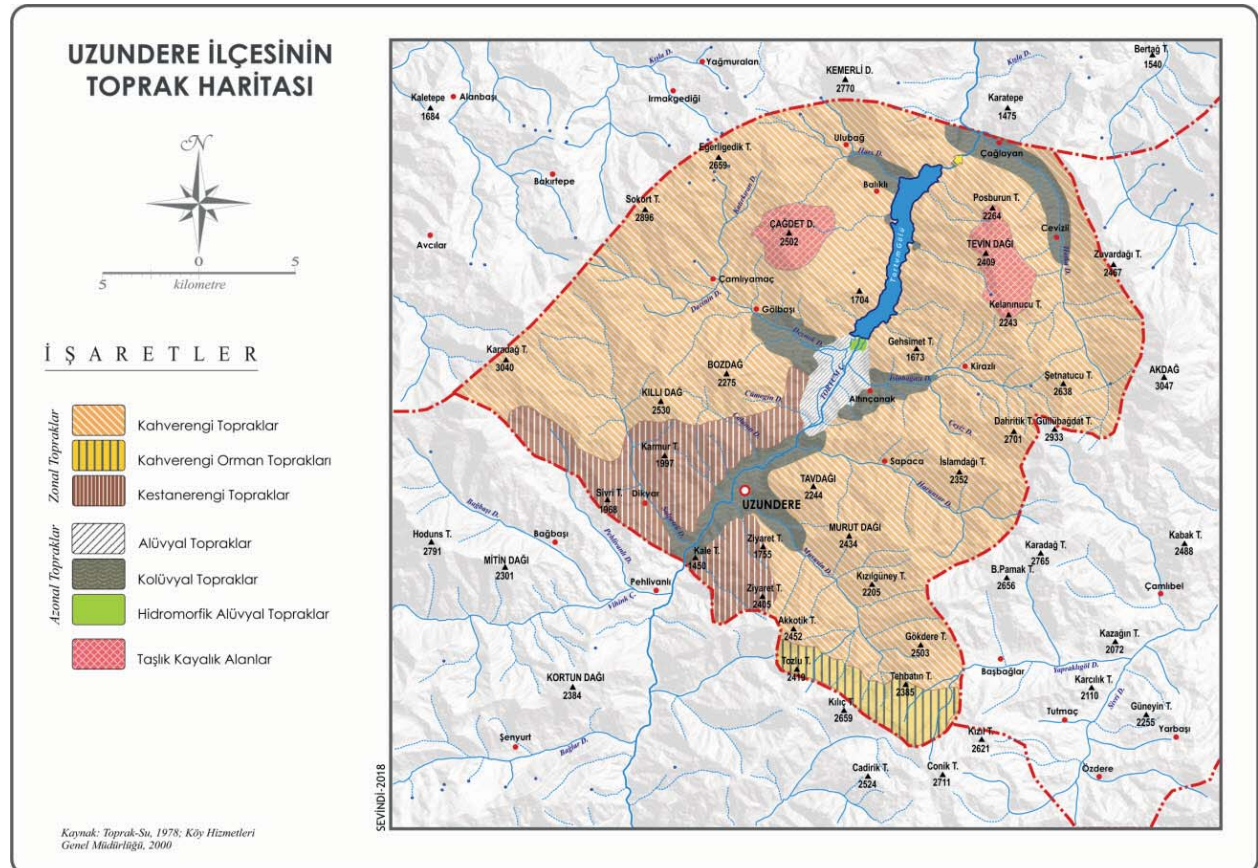
Kahverengi Topraklar farklı kayaç materyallerinden oluşan A-B-C profilli zonal topraklardır. Bu toprakların ana materyalleri marn, killi şist, kalker veya şist ara tabakalı killerdir. Oluşumlarında kalsifikas-

yon önemli rol oynar. Bu yüzden profillerinde bol miktarda kalsiyum mevcuttur. Yayılış alanları içerisinde, erozyon uğrayan kesimlerde sadece A ve C horizonları görülür. Doğal drenajları nispeten iyidir. A horizonu kahve renkli veya grimsi kahverenkli, 10-15 cm. kalınlığında ve granüler yapıdadır. Organik madde içeriği orta seviyededir. Bu toprakların B horizonu açık kahverengiden koyu kahverengiye değişir renklerde ve kaba yuvarlak köşeli blok yapıdadır (Toprak-Su,1975:9). Kahverengi Topraklar, yıllık toplam 250-350 milimetre yağış alan bölgelerde yer aldıkları için kalsiyum karbonat birikim katı oldukça derinde görülür. Tortum Çayı vadisi ve yakın çevresi dışında, araştırma sahasındaki tüm alanlarda Kahverengi Topraklar yaygın olarak izlenmektedir.

Çalışma sahasının güneydoğusunda Tehbatın Tepe (2385 m), Kılıç Tepe (2659 m) ve Tozlu Tepe'nin (2419 m) çevrelediği sınırlı bir alanda *Kahverengi Orman Toprakları* yayılış gösterir. Azonal topraklar grubu içinde değerlendirilen bu topraklar ve yarı kurak iklim şartlarını temsil ederler. İnceleme alanında yüksek eğim değerleri ve orman örtüsünün tahrip edilmesi nedeniyle A ve C horizonludur. Koyu renkli A horizonu iyi teşekkül etmiş granüler bir yapıya sahiptir. Killi balçık bünyedeki bu horizon, organik maddeler yönünden oldukça zengindir (Toprak-Su,1975:10). Açık renkli B horizonu kil birikiminden dolayı killi ve killi-balçık bünyededir. Oldukça geçirgen olan ve yüksek biyolojik aktiviteye sahip Kahverengi Orman Toprakları'nın kalınlığı 70 cm'ye kadar çıkabilmektedir (Şimşek,1993:140).

Zonal topraklar içerisinde bulunan ve yarı-kurak iklim koşullarının etkili olduğu yerlerde gelişme gösteren *Kestane Renkli Topraklar*, araştırma sahasının güneybatı bölümünde gelişme göstermiştir. Tortum Çayı vadisinin batı kenarında Sivri Tepe (1968 m), Kamur Tepe (1997 m) ve Bozdağ etekleri; vadinin doğu kenarında ise Kale Tepe (1450 m) ve Ziyaret Tepe (1755 m) arasındaki kesim, Kestane Renkli Topraklar'ın yayılış alanlarıdır. Kahverengi orman topraklarına oranla daha nemli koşullar altında gelişmiş bu topraklar genelde 1500 ile 2100 m yükseltiler arasında yayılış gösterirler. Kahverengi topraklarda olduğu gibi, bu toprak türünde de kalsifikasyon süreci hâkimdir. Ancak kahverengi topraklara oranla daha fazla yıkanmaya

Harita 9. Uzundere İlçesi'nin Toprak Haritası

maruz kaldıklarından, koyu kahverengiden grimsi kahverengine kadar değişen A horizonu alkali reaksiyon gösterir (Oakes,1958:158-159). Daha açık renkli B horizonu ise orta derecede alkali reaksiyona sahiptir. A ve B horizonlarının yıkanmasına bağlı olarak, C horizonunda kireç birikimi dikkati çeker (Atalay,1982:201). Yüzeye yakın kesimler balçık, derinlere doğru ise killi ve kumlu içeriğe sahip bu toprakların kalınlığı 60-70 cm kadar olup, organik maddeler yönünden fakirdirler.

Araştırma sahasında dağlık alanlardan alüviyal tabanlara geçişte, birikinti konilerinin üzerinde ve dar vadi tabanları gibi aşınmanın aktif olarak sürdüğü yerlerde, *Kolluviyal Topraklar* gelişme imkânı bulmuştur. Sığ ve taşlı olan bu topraklar genelde A ve C horizonludurlar. Buldukları alanda sürekli olarak yamaçlardan gelen malzemeye örtüldüklerinden pedojenez süreçleri devamlı kesintiye uğrar. Bu yüzden olgun bir profile sahip değildiler ve toprak oluşum süreci her zaman başlangıç aşamasında bulunur. Bünyelerinde genelde çok kaba bloklar ve iri çakıllar bulunmaktadır. Kolluviyal toprakların renkleri, malzeme aldıkları anakayanın rengine bağlı olarak değişir. Araştırma sahasında Tortum Çayı, Deynok, İsinboğazı ve Hatka derelerinin vadileri boyunca kolüviyal topraklara rastlanmaktadır.

Tortum Çayı vadisi ile bu akarsuların bağlanan derelerin vadilerinde sınırlı olarak *Alüviyal Topraklar* gelişme imkânı bulmuştur. Araştırma sahasında en geniş yayılım alanı, Tortum Çayı'nın Tortum Gölüne açıldığı delta alanıdır. Çoğunlukla periyodik taşkınlara ve millenmeye uğrayan bu vadilerdeki topraklarda, pedojenez sık sık kesintiye uğramaktadır. Bu yüzden sahadaki alüviyal toprakların kalınlıkları fazla olmayıp 1-15 cm arasında değişmektedir. Ancak taşkınlardan uzun süre korunan bazı kesimlerde toprak kalınlığı 30 cm'ye kadar çıkabilmektedir. Alüviyal topraklar kaynaklarını aldıkları depoların kimyasal ve fiziksel özelliklerini yansıtırlar. Bu nedenle çalışma sahasındaki alüviyal toprakların renkleri, tekstür ve kimyasal özellikleri buldukları alana göre değişiklik gösterir. Tortum Çayı vadisindeki alüviyal topraklar, sahanın diğer bölümlerine oranla daha fazla yıkanmaya maruz kaldığından, total tuz oranları azalmakta ve hafif alkali reaksiyon göstermektedir. Kil ve balçık tekstüründeki bu toprakların renkleri kahverengi tonları ve gri arasında değişmektedir. Çalışma sahasında taban suyu seviyesinin yüksek olduğu Tortum Gölü deltasında drenajın bozuk olduğu ya da yetersiz kaldığı kesimlerde *Hidromorfik Alüviyal Topraklar* gelişmiştir. Üzerlerinde su isteği fazla olan veya suyu seven bitki türlerinin gelişme imkânını bulduğu bu tür topraklar, organik maddeler açısından oldukça zengindirler (Ergene,1982:79). Ancak toprakta biriken bitki artıkları suyun içinde, havasız ortamda çürüdüğü için toprağın asit oranı belirgin bir şekilde fazladır.

Doğal Bitki Örtüsü

Araştırma sahasındaki doğal bitki örtüsünün bugünkü görüntüsüne ve vejetasyon içerisinde değişik toplulukların yer almasına neden olan en önemli faktör iklimdir. Doğal bitki örtüsünün gelişme derecesi, yayılışı ve tür zenginliği üzerinde iklim şartlarının yanında relief ve toprak özellikleri de önemli rol oynarken, aslı formasyonların bozulma dereceleri üzerinde daha çok beşerî müdahaleler etkili olmaktadır.

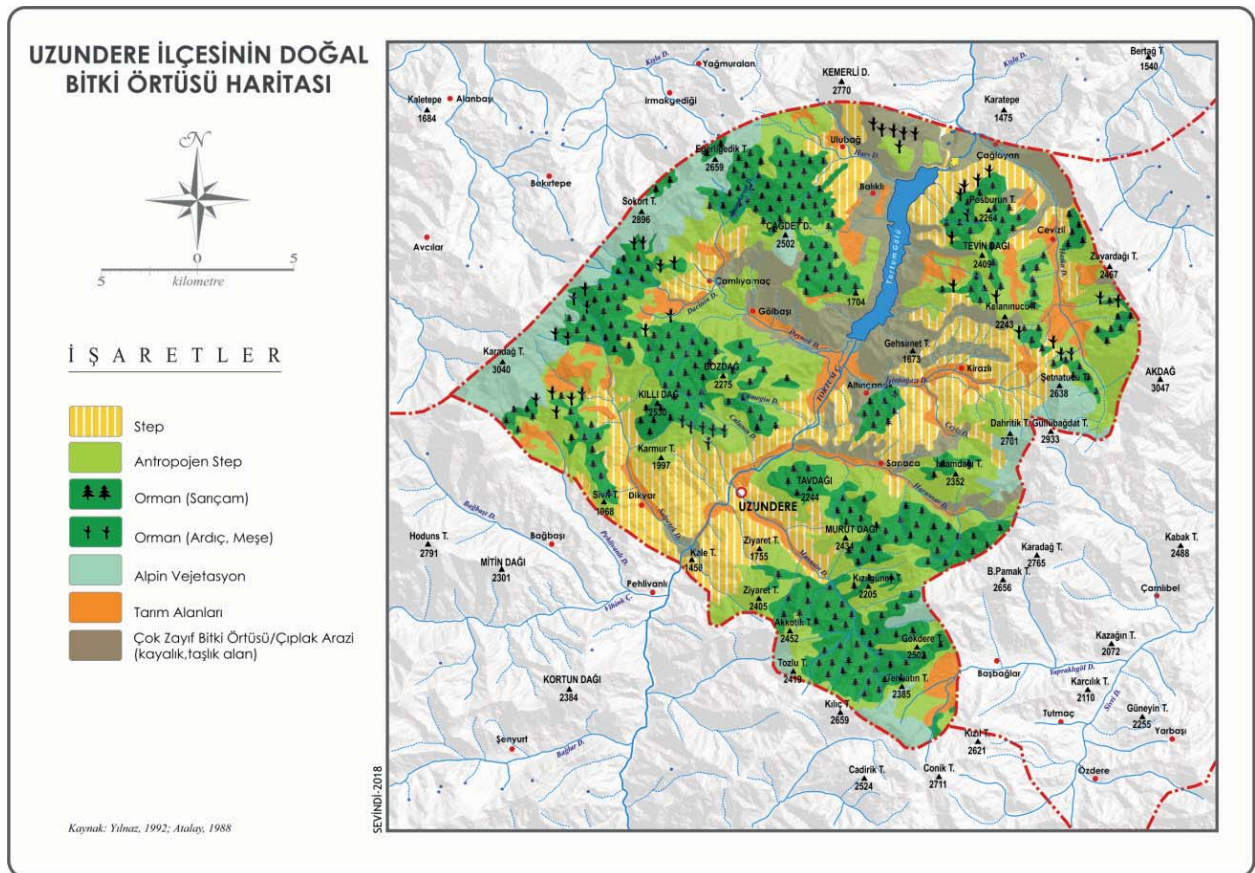
Çalışma sahasında dikey yönde kısa mesafelerde önemli yükselti farklarının olması, yağış dağılımını önemli ölçüde etkilemiştir. Nitekim alçak kesimlerde 300 mm civarında ölçülen yağışın, 3000 m'yi bulan zirvelerde 900 mm'yi aşması kuvvetle muhtemeldir. Bu durumu sahanın yüksek kesimlerini ağaç yetişmesine uygun alanlar haline getirirken, alçak kesimlerde daha ziyade step türleri gelişmiştir. Yağış miktarı yükseltiye bağlı olarak belirgin değişimler gösterse de, saha genelinde en fazla yağışlar vejetasyon devresinin başladığı ilkbahar mevsiminde ve yaz başlarında alınmaktadır. Vejetasyon devresinde alınan yağışlar yeterli olmakla birlikte, yağışların özellikle sahanın kuzeybatı kesimlerinde yaz başlarında da devam etmesi, bu kesimlerde bitki örtüsünün daha uzun süre yeşil kalmasına neden olmaktadır.

Uzundere ve çevresindeki doğal bitki örtüsünün bugünkü görünümünü kazanmasında, beşerî müdahalelerin de önemli etkisi vardır. Sahada özellikle ormanlar tarla açma, yakacak sağlamak ve konut yapı

malzemesi elde etmek amacıyla oldukça uzun bir süredir işletilmektedir. Bu durum Uzundere'deki orman alanlarının önemli ölçüde daralmasına neden olmuştur. Böylece ormanın özellikle alt sınırı yükselirken, ormandan arta kalan alanlar sekonder türler ve step türleri tarafından işgal edilmiştir. Hayvancılık ekonomisi açısından oldukça önemli olan mera alanları ise erken ve aşırı otlatma nedeniyle verimlerini büyük ölçüde kaybetmiştir.

Bitki topluluklarının yayılışını etkileyen faktörler ve bu toplulukların tür kompozisyonlarına göre, araştırma sahasında step, orman ve subalpin-alpin vejetasyondan oluşan 3 bitki kuşağı ayrılabilir. Bunlardan *step* kuşağı, çoğu yerde birbiriyle iç içe bulunan doğal step ve antropojen steplerden oluşmakta olup, 1700-1750 m yükseltilere kadar çıkabilmektedir. Genelde sarıçamlarla temsil edilen *orman formasyonu* 1750-2250 m'ler arasında izlenmektedir. Sahanın 2000-3000 m'den yüksek kesimlerinde ise *Subalpin-Alpin Çayır* vejetasyonu gelişme imkânı bulmuştur (Harita 10).

Harita 10. Uzundere İlçesi'nin Bitki Örtüsü Haritası

Kaya tarafından 1996 yılında Uzundere ve çevresinde yapılan çalışmada, toplanan bitki örneklerinin taksonomik değerlendirilmesine göre sahada 80 familyaya ait 302 cins, 634 tür, 20 alt tür ve 11 varyete olmak üzere toplam 665 tason saptanmıştır. Türlerin fitocoğrafik bölgelere göre dağılım oranları: İran-Turan elementleri %25.2 (160), Avrupa-Sibirya %11 (70), Karadeniz %6 (41), Hirkan-Öksin %0.8 (5) ve Akdeniz %3.1 (20)'dir. Alanda toplam 73 (%11.5) endemik tür belirlenmiş olup, 40 tanesi endemik İran-Turan, 9 tanesi ise endemik Karadeniz elementidir (Kaya,1996:74-83).

Araştırma sahası İran -Turan Fitocoğrafik Bölgesi içerisinde kalmaktadır. Bu nedenle sahada belirlenen step türlerinin sayısı oldukça zengindir. Yaygın olduğu tespit edilen türler arasında *Inula salicina*, *Cnidium silaifolium*, *Cerasus prostrata*, *Euphorbia orientalis*, *Rumex scutatus*, *Centranthus longifolius*, *Berberis arataegina*, *Rhamnus pallasii*, *Crataegus pseudoheterophylla*, *Peganum harmola*, *Silene armena*, *Veronica oltensis*, *Convulvulus aruncsis*, *Atraphaxis grandiflora*, *Astragalus ispirensis*, *Teucrium pollium*,

Stipa barbata, *Artemisia spiciper*, *Cotoneaster transcasicus*, *Euphorbia virgata*, *Stachys phlomis* sayılabilir (Yılmaz,1992:31:Atalay,1988:26).

Uzundere’de 17.745 hektarı koru ve 4068 hektarı baltalık olmak üzere toplam 21.813 hektar orman arazisi mevcuttur. Orman formasyonu 1700-2250 metreler arasında geniş yayılış göstermekte olup, *Pinus sylvestris* (Sarıçam), *Juniperus communis* (Adi Ardiç), *Juniperus oxycedrus* (Katran Ardiç), *Quercus macranthera* (Kafkasya Meşesi, İspir Meşesi) ve *Carpinus betulus* (Adi Gürgen, Batı Gürgeni) en yaygın türleri oluşturur. Sahada 1100-1800 metreler arasında yaygınlık gösteren çalı ve diğer ağaç türleri ise, *Cerasus mahaleb*, *Persica vulgaris*, *Prinus domestica*, *Cerasus avium*, *Rosa elymaitica*, *Palirus spina-cristi*, *Rhamnus pallasii*, *Cotinus coggyria*, *Corylus avellana*, *Daphne oleoides*’tir. Tortum Çayı ve tali akarsu vadilerinde belirlenen çalı ve ağaçları *Hippophae rhamnoides*, *Myricaria germaniaca*, *Populus tremula*, *Populus nigra*, *Salix babylonica*, *Salix tridentata*, *Tamarix symrensis* oluşturmaktadır. Çalışma alanında 2000 metreden yüksek kesimlerde Alpin vejetasyon gelişme imkânı bulmuştur. Bu vejetasyon grubunda belirlenen başlıca türler arasında *Pedicularis wilhelmsiana*, *Alyssum murale*, *Primula veris*, *Asperula wronowii*, *Androsace villosa*, *Gentiana gelida*, *Alyssum praecox*, *Draba bruniifolia*, *Androsace armeniaca*, *Erophila verna* sayılabilir (Kaya,1996:8).

Kaynaklar

- Acar, A.(1975). *Tortum ve Çevresinin Jeolojisi ve Jeomorfolojisi Üzerine Bir Araştırma*. Atatürk Üniversitesi Yayınları No.317, Fen Fakültesi Yayınları No.30, Araştırma Serisi No.26, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum.
- Atalay, İ. (1979-1980). “Geomorphology of the Lake Tortum and Its Immediate Surroundings (NE Turkey)”, *Reviev of the Geographical Institute of the University of İstanbul*, International Edition, 17(49-63), İstanbul.
- Atalay, İ.(1982). *Toprak Coğrafyası*. Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, Yayın No.8, İzmir.
- Atalay, İ.(1986). *Uygulamalı Hidroğrafya*. Ege Üniversitesi, Edebiyat Fak. Yayın No.38, İzmir.
- Atalay, İ. Tetik, M. Yılmaz, Ö.(1985). *Kuzeydoğu Anadolu’nun Ekosistemleri*, Ormancılık Araştırma Enstitüsü Yayınları, Teknik Bülten Serisi No: 141, Ankara.
- Atalay, İ.(1988). “The Geography of Lake Tortum”, *Ege Coğrafya Dergisi*, Sayı.4, İzmir.
- Bozkuş, C.(1992). “Olur (Erzurum) Yöresinin Stratigrafisi”, *Türkiye Jeoloji Kurumu Bülteni*, 1(35), Ankara. 103-119.
- Çiçek, İ.(1996). Thortwaite Metoduna Göre Türkiye’de İklim Tipleri. Ankara Üniversitesi DTCF, *Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, Sayı:12, Ankara.
- DMİGM, (2015). *Meteorolojik Rasat Kayıtları*, TC. Başbakanlık Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü İstatistik Yayın Şube Müdürlüğü, Ankara.
- Doğanay, H.(1994). “Tortum (Uzundere) Çağlayanı ve Turistik Potansiyeli (Coğrafi Bir Tanıtım)”. *Türkiye Kalkınma Bankası Turizm Yıllığı*, 77-92, Ankara.
- DSİ, (2010). *Akım Gözlem Yıllığı*, TC. Orman ve Su İşleri Bakanlığı, Devlet Su İşleri 8. Bölge Müdürlüğü, Erzurum.
- Ercan, T. Hakyemez H.Y. Hepşen, N. Konak, N. Bilgin, R. Bilgiç T. (2001). *Kuzeydoğu Pontidlerin (Oltu-Olur-Şenkaya-Narman-Tortum-Uzundere-Yusufeli) Jeolojisi*. MTA Rapor No. 10489, Ankara.
- Ergene, A.(1982). *Toprak Biliminin Esasları*. Atatürk Üniv. Yay. No: 586, Ziraat Fak. Yay. No: 267, Ders Kitapları Serisi No: 42, Erzurum, s.79.
- Eriñç, S.(1957). *Tatbiki Klimatoloji ve Türkiye’nin İklim Şartları*. İstanbul Teknik Üniv. Hidroloji Enst. Yay. Sayı: 2, İstanbul.
- Eriñç, S.(1966). *Yağış Müessiriyeti Üzerine Bir Deneme ve Yeni Bir İndis*, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü. Yay. No:41, İstanbul.
- Eriñç, S.(1984). *Klimatoloji ve Metodları*, İstanbul Üniversitesi Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü Yayınları, No.2, İstanbul.
- Haydar, O. Erdoğan, B. Akyürek, B.Topçam, A. Kengil, E. Korkmaz, B. Kaynar, A. Selim, M. (1969). Yusufeli, Öğdem, Madenköy, *Tortum Gölü ve Ersis Arasındaki Bölgenin Jeolojisi*. MTA, Rapor No.5202. Ankara,
- Hoşgören, M.Y.(1992). *Hidroğrafya’nın Ana Çizgileri I*. İstanbul Üniversitesi, Yayın No.2619, Coğrafya Enst. Yayın No.3, İstanbul.
- İzbrak, R.(1990). *Sular Coğrafyası*. Milli Eğitim Bakanlığı Yayın No.159, Öğretmen Kitapları Dizisi, İstanbul, s. 23.

- Kaya, A.(1996). *Uzundere (Kargapazarı Dağları) ve Çevresi (Erzurum) Florası Üzerine Bir Ön Araştırma*, Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi (Yayınlanmamış).
- Kayan, İ.Şahin, C.(1977). *II. Ulusal Kar Hidroloji Semineri (28 Mart-2 Nisan 1977)*. Ankara Üniv. DTCTF, Coğrafya Araştırmaları Derg., Sayı: 8, No: 8, Ankara, s. 197.
- KHGM, (2000). *Erzurum İli Arazi Varlığı*, Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İl Rapor No.25, Ankara.
- Kopar, İ. Çakır, Ç.(2013). “Tortum Gölü-Tortum Boğaz Vadisi Ve Yakın Çevresinin (Uzundere-Erzurum ve Yusufeli-Artvin) Serrano Ve Ruiz-Flaño Yöntemiyle Jeoçeşitlilik Derecesinin Belirlenmesi”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü *Coğrafya Dergisi*, Sayı 27, İstanbul.
- Kopar, İ. Sevindi, C.(2013). “Tortum Gölü’nün (Uzundere-Erzurum) Güneybatısında Aktüel Sedimentasyon ve Sil-tasyona Bağlı Alan-Kıyı Çizgisi Değişimleri”, *Türk Coğrafya Dergisi*, Sayı: 60, 49-66, İstanbul.
- Kopar, İ. ve Çakır, Ç.(2012). “Tortum Gölü (Uzundere-Erzurum) Kıyı Kuşağındaki Badlands Topografyası ve Pe-ribacaları”, *I. Ulusal Coğrafya Sempozyumu 2012 (28-30 Mayıs)-Coğrafya Bildiriler Kitabı: 1013-1027*, Erzurum.
- Lahn, E. (1944). “Tortum Gölü ve Şelalesi”, *Türk Coğrafya Dergisi*, Sayı.5-6, İstanbul.
- Oakes, H.(1958). *Türkiye Toprakları*. Türkiye Yüksek Ziraat Mühendisleri Birliği Neşriyatı, Sayı: 18, İzmir.
- Onur, A.(1961). “Erzurum ve Çevresinde Kar Yağışlı ve Karla Örtülü Günler”, *Türk Coğrafya Dergisi* Yıl. XVII, Sayı.21, Ankara.
- Önal, G. Akyıldız, M, Cengiz, İ, Aslan, M, Özküçük, S. (2017). “Doğu Pontidlerde Olur (Erzurum) Bölgesinde Eo-sen Magmatizmasına Bağlı Alterasyon Zonları ve Önemi”, *MTA Dergisi*, Sayı.155, Ankara.
- Öngör, S.(1959). “Türkiye’de Kar Yağışları Üzerinde Bazı Müşahedeler”, *Türk Coğrafya Dergisi*, Yıl. XIV-XV. Sayı.18-19, Ankara.
- Pekşen, N. (2006). *Tortum Gölü Dolayındaki Titonik Fasiyesteki Kireçtaşlarının Biyostratigrafisi*, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi (Yayınlanmamış).
- Sezer, L.İ.(1996). “Açık Hava Şartlarında Buharlaşma Üzerine Yeni Bir Formül Denemesi”, *Ege Coğrafya Dergisi*, Sayı.8, İzmir.
- Şimşek, G.(1993). *Toprak Oluşumu (Pedogenesis) ve Sınıflama Ders Notları*. Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayını, Ders Notu Yayın No.13, Erzurum.
- Toprak-Su, (1975). *Erzurum İli Toprak Kaynağı Envanter Raporu*. Köy İşleri Bakanlığı, Toprak-Su Genel Md., Ra-porlar Serisi No: 81, Yay. No: 214, Ankara.
- Yılmaz, O.(1991). *Tortum Çayı Havzası'nın Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*. Erzurum, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, (Yayınlanmamış).

TARİHSEL ÇERÇEVE

TARİHSEL ÇERÇEVE

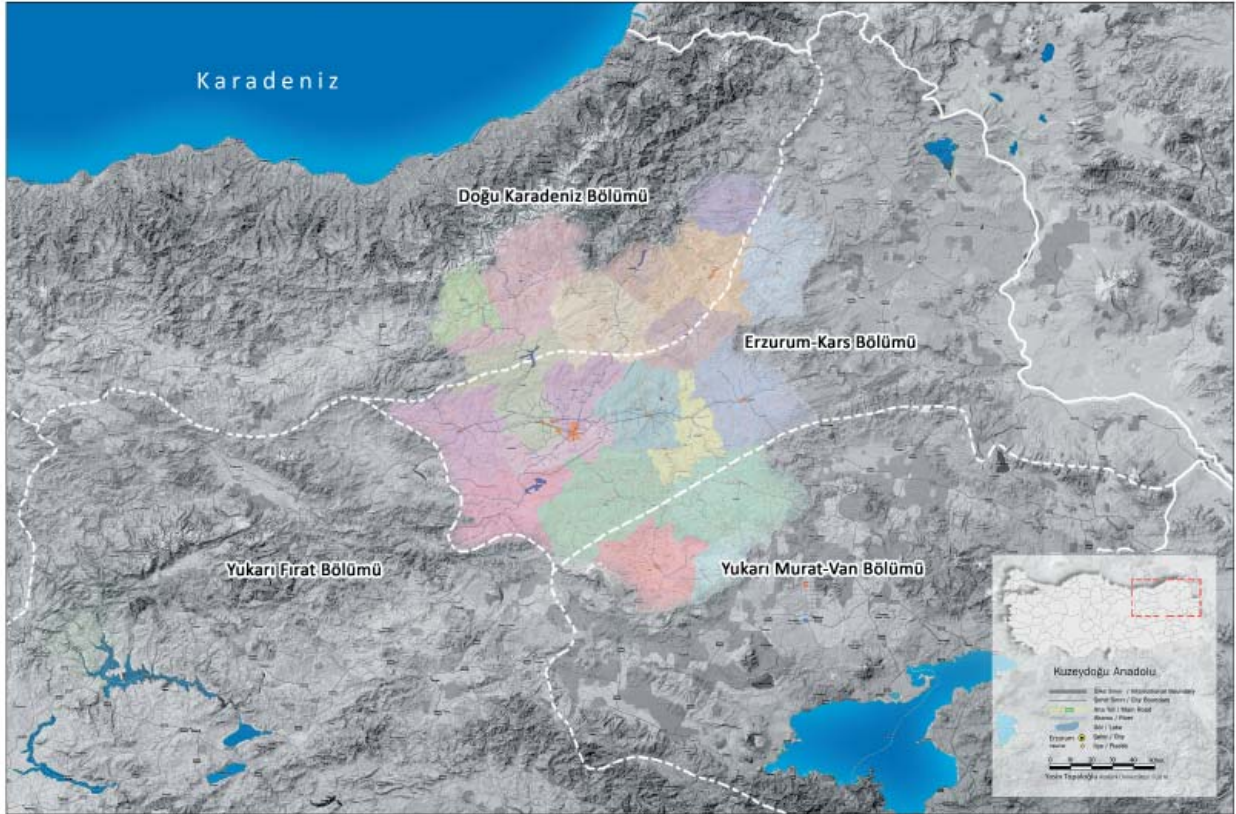
YASİN TOPALOĞLU

Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
tyasin@atauni.edu.tr

Giriş

Coğrafya, toplumların sosyokültürel ve ekonomik etkilerini belirleyen en önemli faktördür. Coğrafyanın olumlu veya olumsuz etkileri, toplumların siyasi ve kültürel gücünü de belirler. Bu güçlü toplumların doğduğu ve şekillendiği en önemli coğrafyalardan biriside çok sayıda kültür ve medeniyete yaşam alanı sunan, insan yaşamına uygunluğuyla sürekli gündemde kalabilmiş Anadolu'dur. Anadolu'nun diğer bölgelerinin aksine Doğu Anadolu, insan yaşamına çok uygun olmasa da dağlık yapısıyla korunaklı bir alan olmuştur. Konumuzu oluşturan Uzundere ise Doğu Anadolu'nun bu olumsuz ortamı içinde bir nebze de olsa daha yumuşak iklim ve bitki örtüsü çeşitliliği ile daha iyi bir yerleşim alanı olarak karşımıza çıkmaktadır (Memiş, 1997: 179; Akurgal, 2000: 16-17; Çiğdem, 2000: 197; Sevin, 2003: 1; Karakuzulu, 2012: 386; Kılıç-Topaloğlu, 2018).

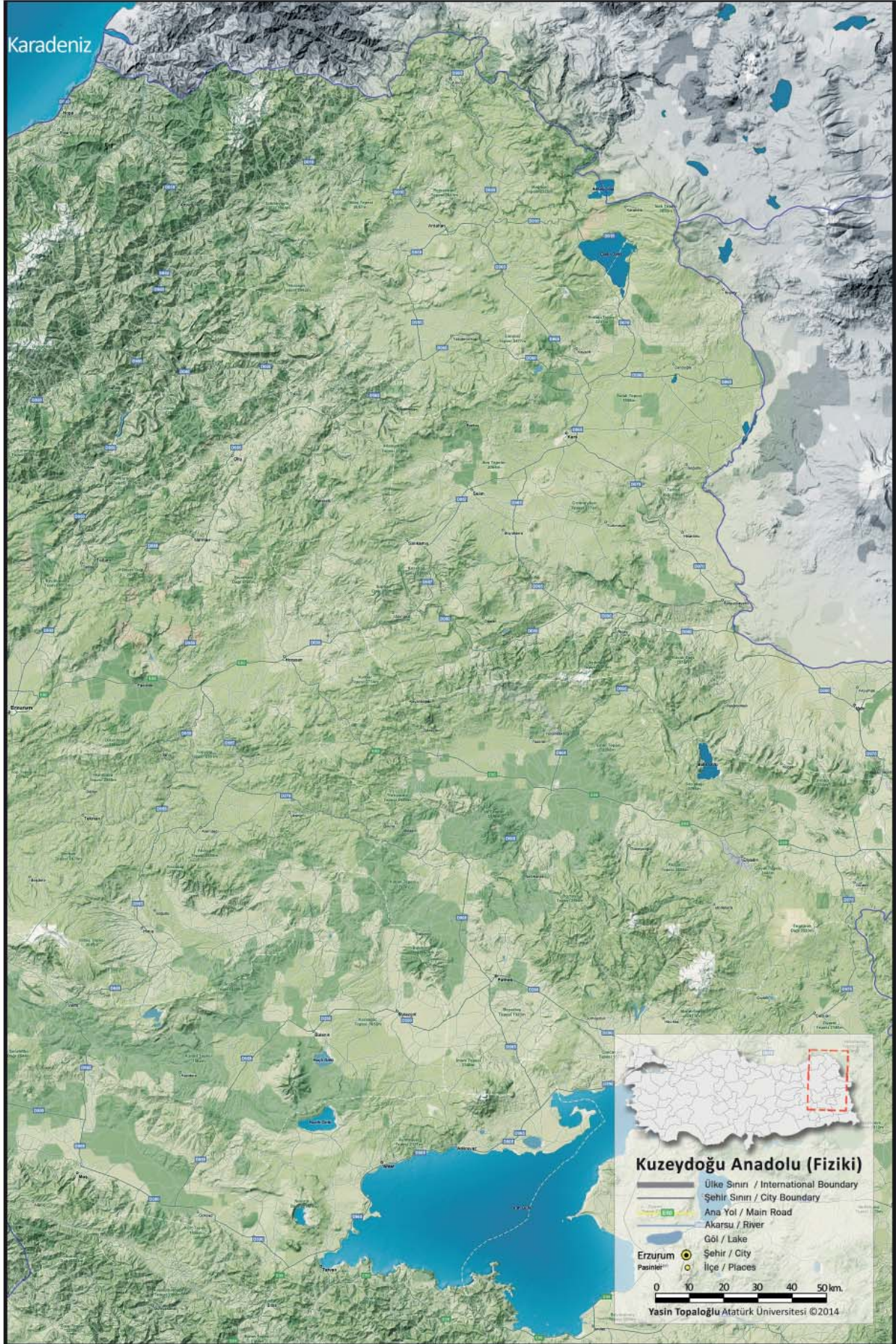
Uzundere¹, günümüzde Erzurum'un 84 km kuzeyinde bulunan 840 km² yüz ölçümlü ilçesidir. Uzundere her ne kadar idari olarak Doğu Anadolu'nun önemli şehirlerinden Erzurum'a bağlı olsa da coğrafi

Harita 1. Doğu Anadolu Bölgesi Coğrafi Bölümlenmesi

¹ Uzundere, 1955 yılında Cömertler (Avşen) ve Çaybaşı (Cala) köylerinin birleştirilmesi ile önce belediye 19 Haziran 1987 tarihli kanunla ise Tortum'dan ayrılarak ilçe olmuştur. (Altaş, 2014: 232).

Harita 2. Kuzeydoğu Anadolu'nun Fiziki Yapısı

bölümleme de Karadeniz Bölgesi sınırlarındadır. İklimsel farklılıklar, bölge yerleşimini, geçim kaynaklarını ve mimarisini de etkilemektedir (Erinç, 1953; Yiğit, 2008: 38).

Tarih boyunca geçitler üzerindeki stratejik konumu nedeniyle siyasal ve sosyal bir merkez olan Erzurum'un aksine Uzundere'yi içine alan Tortum Çayı Vadisi, ulaşımı zor ve daha kapalı bir yerleşim alanıdır. Tortum Çayı Vadisi'nin bu içine kapalı konumu, bölge tarihi ve kültürü değerlendirilirken çevresindeki kültür alanlarıyla birlikteliğini zorunlu kılmaktadır. Zira bölgede ulaşımı ve yerleşimi belirleyen akarsularda tıpkı Çoruh Nehrinin bir parçası durumundadır. Böylelikle Tortum, Narman ve Oltu çaylarının oluşturduğu Çoruh Nehri, Vadi kültürü ile Tortum Çayı Vadisi ile etkileşim içerisindedir (Azaz-Güngör, 2017: 208).

Uzundere tarihini ele alırken tarihsel mekân temelinden başlayarak genel bir bölge tarihini anlatmak gerekmektedir. Bu amaçla tarihsel mekânı yani bölgenin tarihi coğrafyası ile başlatmak doğru olacaktır. Ernest Kirsten tarihi coğrafya tekniklerini coğrafya, horografya ve topografya olarak üç temel yönetime ayırmaktadır. Tarihçilerde genellikle bir bölge tarihi açıklarken yukarıdaki teknikler temelinde tarihi coğrafyayı bir araç olarak kullanarak yerleşimi insan-çevre etkileşimi (Human-Environment Interaction) bakımından ele almaktadırlar. Bizde bölge tarihi coğrafyasını genel hatları ile su kaynakları, yollar, bitki örtüsü ve geçim kaynakları temelinde ele almaya çalışacağız (Tanoğlu, 1969: 7-8; Memiş, 1995:10; İplikçioğlu, 1997: 24-27; Çiğdem-Can 2005: 13-27; Gümüşçü, 2010: 161-165).

Doğu Anadolu Bölgesi, istisnalar dışında 2000 metrenin üzerinde bir rakıma sahiptir. Tüm jeolojik zamanlara ait arazilerin görüldüğü bölge, genelde 3000 m'nin üzerinde doğu-batı doğrultusunda uzanan sıra dağlar ve bunların arasında kalan geniş ve yüksek düzlüklerden oluşur. Bu özelliği ile bölge, birçok bilim insanı tarafından "yüksek ülke" olarak isimlendirilmiştir (Erinç 1953: 4-6; Ketin 1983: 463; Atalay-Mortan 2011: 447-463; Topaloğlu, 2016: 1200). Tektonik kökenli dağlar, doğuya doğru giderek yükselmekte ve dağlar arasında depresyon alanları oluşturmaktadır (Erinç, 1953: 4-6; Atalay-Mortan, 2011: 447-463; Topaloğlu, 2013: 196; Topaloğlu, 2016: 1200). Tortum Çayı Havzası'nda ise, derin ve dağlık yapısı içerisinde en önemli yükseltileri kuzeybatıda Mescit (Moskhia-3230 m.) ve güneydoğuda ise Kargapazarı (3045 m.) dağlarıdır (Strabon, XII-III-18). Bunların dışında çok sayıda daha dağ bulunmaktadır. Bunlar yükselti sırasına göre Çiçek (3195 m.), Dumlu (3169 m.), Egerli (3087 m.), Dadaş (2994 m.), Kemerli (2770 m.), Kılılı (2530 m.), Çağlayan (2509 m.), Çağdet (2502 m), Zökün (2244 m.)Tav (2244 m.) dağlarıdır. (Kopar-Sevindi, 2013: 49-53; Kopar-Çakır, 2014: 67-68).

Antik çağ yazarlarından Strabon bölgeyi fiziki yapısını şöyle ifade etmektedir. "*Bölgede genel olarak Paryadros Dağları (Doğu Karadeniz Dağları) arasında sulak ve ormanlık yerlerin bulunur. Derin vadiler ve dik uçurumlarla kaplı oluşuyla kaleler yapmaya çok elverişlidir.*" (Strabon, XII, III, 18,28,31)

Yüksek ve engebeli bu coğrafya akarsu bakımından Anadolu'nun en zengin bölgelerinden biridir. Doğu Anadolu'nun büyük akarsuları Karasu, Aras, Çoruh ve Kura hem bölgeyi yaşanabilir kılmakta hem de doğal ulaşım güzergâhlarını belirlemektedir. Coğrafi olarak bir bütünün parçaları olan Tortum ve Uzundere'nin en önemli su kaynağı Çoruh nehrini besleyen önemli kollardan olan Tortum Çayı'dır. Dandritik drenaja sahip Tortum Çayı kaynağını Mescit Dağları'ndan aldıktan sonra çok sayıda yeni kol ile güçlenerek Tortum Gölü'nü beslemekte, ardından Oltu ve Narman çayları ile birleşip Çoruh Nehri'ne katılmaktadır (O. Yılmaz, 1991: 26 27; Kopar-Çakır, 2015:70). Tortum Çayı, oluşturduğu derin vadi içerisinde çeşitli derelerle birleşerek güneydoğu-kuzeybatı doğrultulu akışında Uzundere'den geçerken Azort veya diğer adıyla Mususin Deresi'nin dar uzun şeklinden dolayı ilçeye "Uzundere" ismini verdiği kabul edilmektedir. Tortum heyelan gölünün oluşumunun 18. yüzyıla tarihlendirildiği düşünüldüğünde bölge yakın tarihi dışında tarihi coğrafyamızın konusu içinde değildir (Orhan, 2008: 7778; Altaş, 2014: 233; Hassan, 2015: 12).

Anadolu dağların uzanışı nedeniyle ulaşımı sağlayan tarihi yollarda genellikle bu dağların arasından

doğu-batı doğrultuludur. Doğu Anadolu'da yollar bu genellemeye büyük oranda uymakla birlikte ulaşım akarsuların yüksek dağlar arasında oluşturduğu vadiler aracılığı ile Eski Çağ'dan itibaren akarsu akış yönünü takip etmektedir. Bu durum modern yol inşa tekniklerine rağmen büyük ölçüde günümüzde de varlığını korumaktadır. Özellikle Doğu Anadolu'da yapılacak modern bir yolculuk, halen akarsuları takip eden doğal, tarihi yollar üzerinden gerçekleşebilmektedir. Bundan dolayıdır ki binlerce yıldır tarihi ve modern yerleşimler, akarsuların hayat verdiği bu güzergâhlarda toplanmıştır (Belli, 1977: 111; Ceylan, 2008: 39-44; Topaloğlu, 2016: 1200). Erzurum bulunduğu konum itibarıyla kuzey-güney ve doğu-batı arasında bir kilit konumundadır. Akarsuların belirlediği doğal yollar, bölgesel ulaşımın yanı sıra Orta Asya - Anadolu, Kafkaslar - Anadolu bağlantısını da oluşturmaktadır. Doğu-batı doğrultulu ilk yol İran üzerinden Orta Asya'ya açılan Sivas- Erzincan- Erzurum- Kars veya Doğubayazıt yoludur. Aynı doğrultudaki diğer yol ise Malatya-Elazığ-Muş-Van yoludur. Doğu Anadolu'da ki kuzey-güney doğrultulu yani Karadeniz'e açılan ana yollar ise Samsun-Sivas- Malatya ile Erzurum- Bayburt (Kop)- Gümüşhane (Zigana) - Trabzon yollarıdır. Karadeniz'e açılan bu iki ana yolun yanında ulaşımı daha zor olan Erzurum-İspir-İkizdere-Rize ile Erzurum-Tortum-Uzundere-Artvin-Hopa yoludur. Uzundere'den geçen bu yolun Tortum Gölü'nün de olmadığı düşünülerek Eski Çağ'dan itibaren kullanıldığı ve Karadeniz'e ulaşmak için kullanılan yollardan biri olduğu bilinmektedir. Ancak Ksenophon'un Karadeniz'e ulaşmak için izlediği yol "Taokhia" olarak tanımladığı bu bölgeye girse de Uzundere'den geçmediği anlaşılmaktadır. Bu durum yolun Yunan paralı askerleri için güvenli olmadığı şeklinde açıklanabilir. Ksenophon'un açıklamalarında bunu desteklemektedir². Özellikle Tortum Çayı Vadisi'nden geçen bu yolun zorluğu düşünüldüğünde bölgedeki geçitlerin önemi bir kat daha hissedilmektedir. Erzurum-Uzundere yolu üzerindeki ilk geçit Evliya Çelebi'nin (Evliya Çelebi: 644-645) Tav ili olarak tanımlayarak yer verdiği Dumlu Dağı'nın doğusunda Güvercin ve Kargapazarı dağları arasından ulaşımı sağlayan Gürcü Boğazı'dır. Bu bölümdeki diğer geçitler Narman-Kömürlü arasındaki Narman Boğazı, Tortum-Narman arasındaki Kireçli Geçidi ve Oltu-Göle arasındaki Kosor ve Olur geçitleridir (Selen, 1943: 352; Selen, 1949: 103; Erinç, 1953: 44; Doğanay, 1983: 217; Sinclair 1989: 269- 270; Saraçoğlu, 1989: 32-41; Pehlivan, 1991: 21; Özav, 1991: 12; Tozlu, 1997:1 vd; Ünsal, 2006: 48; Özkan, 2013:12-17).

Günümüzde kullanılsa da Uzundere ile çevrenin iletişimi sağlayan diğer tarihi yollardan ilki Uzundere'den (Azort) Sapaca- Kirazlı (Otha - Ortha)- Cevizli (Hartha)- Alatarla (Hovak) - İğdeli yolu üzerinden Oltu'ya ulaşan yoldur. Diğer Uzundere'den Tortum Çayı boyunca Çağlayan (Tev)- Karataş geçidinden Dağeteği (Vasken)- Arpaçık (Otsxa)- İşhan-Artvin yoludur. Diğer tarihi bir yol ise Uzundere- Çağlayan (Tev)- Ulubağ (Hars / Gars)- Ersis- Kılıçkaya (Arsan) - İspir yoludur. Artık İspir yolundan sonra ana güzergâhı Çoruh Nehri belirlemektedir. Bu bakımdan çevresi ile birlikte değerlendirdiğimizde Tortum Çayı Havzası, Kafkaslar ve Karadeniz üzerinden gelen ticari ve askeri yollar üzerinde olduğu görülür. Bu tarihi yollar üzerindeki kalelerde bunun tarihi kanıtı niteliğindedir (Gürsoy, 1974: 24 vd).

Bölge Tarihi

Doğu Anadolu Tarihi, az sayıda yazılı kaynağa dayanmaktadır. Bölge için bilinen en eski ifade, MÖ II. binde Hurri kökenli "Hayaşa" olarak Hitit kaynaklarına dayanmaktadır. Daha sonra bu isim "Azzi- Hayaşa" şeklinde karşımıza çıkar. MÖ I. binde ise Doğu Anadolu'nun, "Uruatri" ve "Nairi" olarak anıldığı görülür. (Erzen, 1992: 21; Memiş, 1995: 30; Günbattu, 2007: 37 vd.; Ünal, 2002: 85; Adontz, 1946: 28; Pehlivan, 1991: 1-28; Gurney, 1973: 225 vd.; Cavaignac 1965: 161 vd.; Garstang, 1943: 47 vd.; Koşay, 1959: 350)

² "...Taokh'lar, tüm yiyeceklerini içeri depoladıkları müstahkem mevkielerde oturmaktaydılar. ...bir kaleye vardıkları zaman Khirisophos hemen saldırıya geçti. ...kalenin çevresi çok sarp olduğundan çok sayıda insanla kuşatılması imkânsızdı. Taokh'ların bacak zırhları, miğferleri ve bellerinde Lakonia hançeri uzunluğunda kılıçları vardı. Bununla savaşta yakalayabildiklerini boğazlıyor, sonra kafasını kesiyor, düşmanın görebileceği bir yerdeyseler şarkı söyleyip dans ederek götürüyorlardı. Ayrıca yirmi ayak kadar uzunluğunda tek uçlu bir mızrak taşıyorlardı. Bu Barbarlar müstahkem köylerine kapanyor, sonra Yunanlar geçince savaşmak için peşlerine düşüyorlardı. Erzaklarını da depoladıkları müstahkem yerlerde oturuyorlardı; öyle ki Yunanlılar ülkede hiç bir şey ele geçiremediler ve hayvanlara vermek için Taokh'lar bölgesinden aldıklarından başka yem bulamadılar. (Ksenophon Anabasis 4 Kitap-VII, 1-17)

Bölge adını MÖ II binden itibaren bilmemize rağmen Tortum ve Uzundere'nin isimlendirmesi muhtemelen çok daha sonraki dönemlere aittir. Oltu-Tortum Uzundere için bilinen en eski isimlendirme ise Yunan kaynaklarında geçen "Taokh" şeklindedir³. Toponomiye göre Tortum adı "Tor" köküne dayandırılarak tepe veya taşlık yer olarak açıklanmaktadır. Gürcü kaynaklarında geçen Tor kabilesi ile ilişkilendirilen Tortum kaynaklarda Tortomi, T'orto'm, Tortoman, Tartum, Torcon şeklinde de geçmektedir. (Kırzioğlu, 1992: 164; Kazvini: 315; Nizamüddin Şâmî: 299; Clavijo: 273; Gülensoy-Küçükler, 2015: 82). Uzundere adının ise ilçenin içinden geçen Tortum Çayı'nın kollarından Mususin (Azort) çayının şeklinden geldiği ileri sürülmektedir. Yunan kaynaklarından⁴ başlayarak Osmanlı kaynaklarına kadar bölge genel olarak Taokh veya Tav-ili /Tav-eli⁵ olarak adlandırılmakta ve muhtemelen Tortum, Uzundere, İspir, Oltu, Olur, Narman, Artvin, Şavşat ve Yusufeli'ni kapsamaktaydı. (Kırzioğlu, 1953: 89-95; Kırzioğlu, 1992: 66, vd.; Toksoy, 1995: 2-9).

Bölge ikliminin yaklaşık üç bin yıl boyunca günümüzdekinden çok fazla değişmediği düşünülmektedir. Ancak bitki çeşitliliğinin zaman içerisinde değişiklik gösterdiği bilinmektedir. Zira kazılarda bulunan zengin ormanların ve üzüm bağlarının kalıntıları bölgede Eski Çağ'da daha zengin bitki çeşitliliği olduğunu kanıtlar. Bu durum Tortum-Uzundere'nin bitki çeşitliliği dikkate alındığında kendisini daha iyi göstermektedir (Yakar, 2014: 84). Bu bitki çeşitliliğinin günümüze kadar gelmemesi, Kalkolitik Çağ ile başlayan ağaç tüketimi ve göçlerin oluşturduğu tahribatla açıklanmaktadır. Belki de Tortum Çayı Havzası'nın bitki örtüsünün Erzurum'a göre daha iyi olmasının temel nedeni, ikliminin daha ılıman olması ile bitki örtüsünün tahribata karşı kendisini daha hızlı yenileyebilmesidir (Koşay-Turfan, 1959: 353; Doğanay, 1983: 18; Pehlivan, 1984: 18; Topaloğlu, 2013: 197-198; Topaloğlu, 2016: 1200-1201).

Yukarıda Doğu Anadolu genelinde ele aldığımız Tortum Havzası'nın tarihi coğrafyasının şekillendirdiği bölge tarihi Paleolitik Çağ'dan itibaren başlamaktadır. Neolitik Çağ ile birlikte belirsiz bir dönem yaşayan bölge, Kalkolitik Çağ ile birlikte tekrar yerleşimlere sahne olmuştur (Şenyürek, 1944: 351-352; Kökten, 1947: 23; Kökten 1952: 3-4; Koşay, 1965: 154-155; Koşay, 1984: 12; Harmankaya- Tanındı, 1996).

Kalkolitik Çağ'ın sonunda bölge büyük bir kültürle kendisini göstermeye başlamıştır. Kafkaslardan Fırat'a kadar uzanan geniş bir coğrafyada kendisine yer bulan bu kültür, MÖ IV. bin sonlarından MÖ II. binin başlarına kadar etkinliğini koruyabilmiştir. Çok sayıda isimlendirme ve orijin merkezi önerisi olan bu kültüre yönelik isimlendirmeleri şöyle sıralayabiliriz:

³ Günümüzde Gürcü tarihçilerce güneybatı Gürcistan'daki prenslikler için Erzurum, Artvin, Ardahan ve Kars illeri arasındaki tarihi bölge "Tao-Klarjeti" olarak isimlendirilmektedir. Aslında Tao ve Klarjeti, Gürcü boğazından Kafkasya'ya kadar uzanan eski Gürcü topraklarının önemli iki vilayetinin isimleridir. Çoruh (Corohi) ve Kura (Mtkvari) Nehri'nin oluşturduğu vadileri kapsayan bu bölgede; Yalnızçam Dağları'nın (Arsiani) batısında Tao, Klarjeti ve Şavşeti ve doğusunda Artaani, Cavaheti, Eruşeti, Kola ve Samshe bulunuyordu. (Surhone-Tennoe-Henssonow: 2011)

⁴ Ksenophon Anabasis'de bölgeyi şöyle tanımlamaktadır. "...bu köylerden ayrılınca 5 günde 30 fersenk aşır Taokh'lar ülkesine vardılar. Yiyecek sıkıntısı çekiliyordu; çünkü Taokh'lar, tüm yiyeceklerini içeri depoladıkları müstahkem mevkiilerde oturmaktaydılar. Yunanlılar, içinde ne ev ne şehir bulunan ama erkeklerin kadınların ve pek çok davarın toplanmış olduğu bir kaleye vardıkları zaman Khirisophos hemen saldırıya geçti. Birinci bölük yorulunca yerini bir başkası, o da yorulunca bir başkası alıyordu. Çünkü kalenin çevresi çok sarp olduğundan çok sayıda insanla kuşatılması imkânsızdı. Ayrıca bacak zırhları, miğferleri ve bellerinde Lakonia hançeri uzunluğunda kılıçları vardı; bununla savaşta yakalayabildiklerini boğazlıyor; sonra kafasını kesiyor; düşmanın görebileceği bir yerdeyseler şarkı söyleyip dans ederek götürüyorlardı. Ayrıca yirmi ayak kadar uzunluğunda tek uçlu bir mızrak taşıyorlardı. 17. Bu Barbarlar müstahkem köylerine kapanıyor; sonra Yunanlar geçince savaşmak için peşlerine düşüyorlardı. Erzaklarını da depoladıkları müstahkem yerlerde oturuyorlardı; öyle ki Yunanlılar ülkede hiç bir şey ele geçiremediler ve hayvanlara vermek için Taokh'lar bölgesinden aldıklarından başka yem bulamadılar. (Ksenophon, Anabasis: 4 Kitap-VII, 1-17)

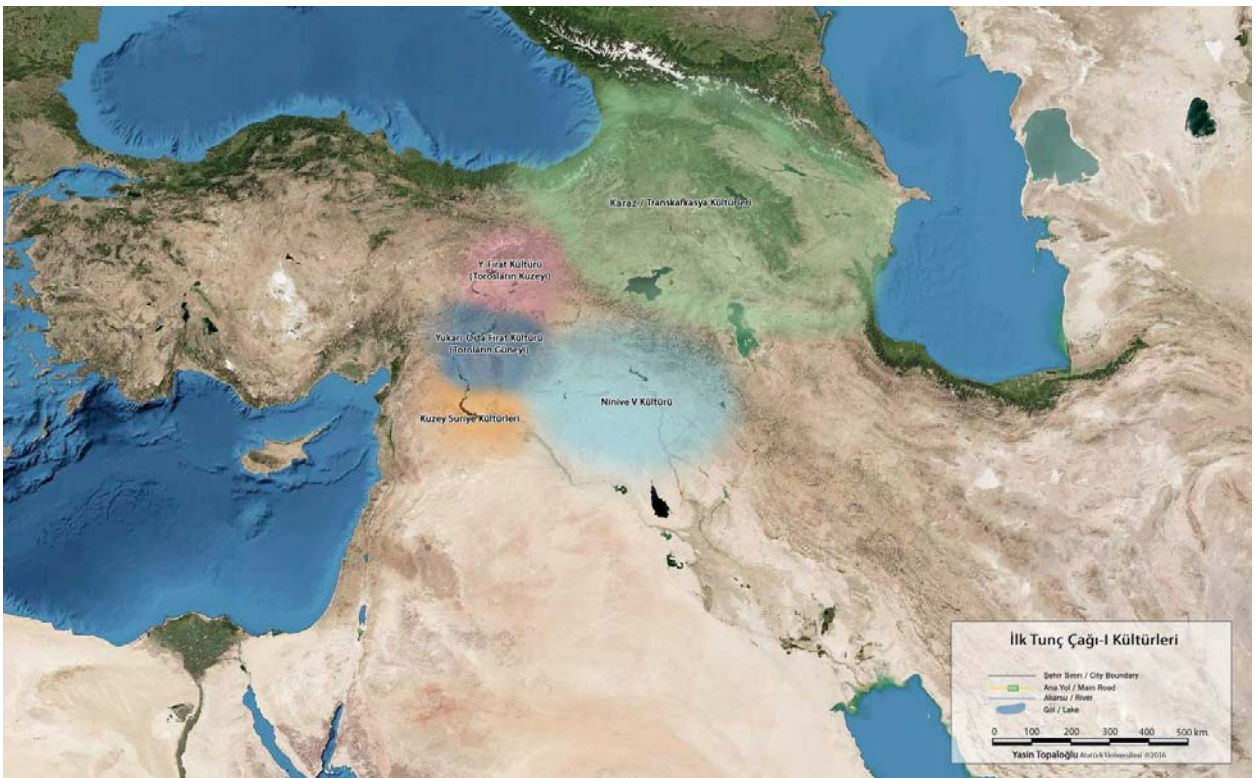
⁵ Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde bölgeyi şöyle tanımlamaktadır. "Bir yüksek puşa üzerinde dört köşe bir binadır Tortum Kalası içinde 18 kadar ev ile Süleyman Han'ın bir küçük camisi ve ambarı vardır. Aşağı varoştaki haneler mamur ve şirin binalardır ki adetleri yedi yüze varır. Yedi mahalle, yedi mescit, iki hamamı, iki hanı, on sübyan mektebi ve yetmiş kadar esnaf dükkânı bulunur. Her evinde bağ ve bahçesi çoktur. Havasının iyiliğinden meyve ve yemişi boldur. Üzüümü, armudu ve mercan renkli şeftalisi çok meşhurdur. Şehir Erzurum'a iki konak yakın olduğundan tüccar meyvelerini sandıklarla Erzurum'a taşır. Halkı yabancı dostu; halim selim, temiz kalpli kimselerdir. Tortum'da küherçile dahi hâsıl olur. Burası bir dereli yerde vekildir. ...Tav ili son derece mamur bir ülkeydi" (Evliya Çelebi: 644-649).

İlk isimlendirme Sukenik ve Albright tarafından Galilee (İsrail) kıyılarında bulunan höyükten dolayı "Khirbet Kerak veya Beth Yerah" olarak yapılmıştır. (Sukenik, 1922: 101-108; Albright, 1926: 27-31) Koşay, 1940'lerde Karaz Höyük (Erzurum) kazılarını yaparak kültürü orjin merkezi olarak "Karaz Kültürü" olarak isimlendirmiştir (Koşay, 1943: 165-169; Koşay-Turfan, 1959: 359). Trialeti kazılarını yapan Kuftin kültürün akarsu temelli bir kültür olduğunu düşünerek "Kura-Aras Kültürü" olarak isimlendirmiştir (Kuftin, 1943: 92-123). 1950'lerde Burney, Doğu Anadolu'da yaptığı gezi sonrası kültürü önce "Eski Transkafkasya

Harita 3. Geç Kalkolitik Çağ'da Bölgenin Durumu

Harita 4. İlk Tunç Çağı-I'de Bölgenin Durumu

Kültürü ve Doğu Anadolu'nun Erken Bronz Çağı" (Early Trans-Caucasian Culture and Eastern Anatolia Early Bronze Age) olarak isimlendirmiş ise de daha sonra bu isimlendirmeyi "Erken Transkafkasya Kültürü" (Early Trans-Caucasian Culture) şeklinde değiştirmiştir. (Burney 1958: 165, 173; Burney- Lang, 1971: 43-44). Braidwood'lar Amik Ovası keramik buluntuları ışığında kültürü "Kırmızı-Siyah Açıklı Keramik Kültürü" (Red-Black Burnished Ware) olarak isimlendirmiştir. (Braidwood- Braidwood, 1960) 1970'lerde Urmiye Gölü'nün doğusundaki Yanıktepe'den dolayı Dyson, kültürü "Yanık Kültürü" olarak adlandırmıştır. (Dyson, 1968: 14-16; Dyson, 1973: 686-714) Piotrovskii ve Krupnov tarafından "Transkafkasya'nın Eneolitik Kültürü" olarak adlandırılmıştır (Piotrovskii, 1964: 360-361). Elazığ- Korucutepe malzemeleri ışığında Bucellati (Kely-Bucellati, 1974: 5; Kelly-Bucellati, 1979: 413 vd.) kültürü "Verimli Hilal Dışındaki Kültür" olarak isimlendirmiştir. Bu isimlendirmelerin bir kısmı zaman içerisinde geçerliliğini veya destekçilerini kaybetmiştir. Son dönemlerde bilim insanları tarafından kültürün isimlendirilmesinde "Erken Transkafkasya Kültürü", "Khirbet Kerah Kültürü" ve "Karaz Kültürü" isimlerinin tercih edildiği görülmektedir (Koşay, 1943: 167 vd; Koşay-Vary, 1964: 25 vd; Koşay, 1984: 42; Pehlivan, 1984: 35; Sagona, 1999: 153-159; Sagona, 2000: 329-373; Öztürk, 2004: 81-93; Yaylalı, 2007: 165-187; Işıklı, 2011: 42 vd; Topaloğlu, 2016: 1200-1201).

Kültürün isimlendirmesi ve lokalizasyonu hakkındaki çeşitliliğe rağmen keramik özellikleri hakkında görüşler oldukça benzerdir. Buna göre, Karaz keramiği, el yapımı, alacalanmalar olsa da iç veya dışı tek renkli ve kaba katkı malzemesidir. Kullanılan renkler siyah ve kırmızı ağırlıklı olmakla birlikte gri, devetüyü, kahverengi renklerde bölgesel olarak tercih edilmiştir. Astar ve açık ile oluşturulan parlak bir yüzeye sahiptir. Bezeme olarak kazıma-kabartma, oluk-baskı tekniğinde, paralel, spiral ve birbirleri ile kesişen çizgiler görülmektedir (Işıklı, 2011: 67-78).

Kültürün önemli özelliklerinden birini yaşam tarzının sonucu olarak ortaya çıktığı düşünülen yuvarlak veya silindirik gövdeli, taşınabilir, insan veya hayvan yüzlü kil ocaklar oluşturur. Özgünlüğü ve özenli işçiliklerinden bu ocaklara bir kutsiyet yüklendiği düşünülmektedir (Koşay-Turfan, 1959: 395-396; Koşay-Vary, 1964; Koşay-Vary, 1967; Burney-Lang, 1971: 57; Işıklı, 2011: 76-78; Topaloğlu, 2016:1200-1202).

Harita 5. İlk Tunç Çağı-II-III'de Bölgenin Durumu

Harita 6. Orta ve Geç Tunç Çağı'nda Bölgenin Durumu

Diğer belirleyici özellik ise hayvancılığa dayalı, yarı göçebe bir yaşam tarzının sonucunda oluşan mimaridir. Bu mimari taş temel üzerine kerpiç duvarla inşa edilen genellikle kare-dikdörtgen planlıdır. Ağırlıklı olarak tek odalı olan bu yapılarda az da olsa çift odalı örnekler de rastlanır. Doğu Anadolu'nun zorlu iklim koşullarına yönelik, işlevsel yapılar. İklimin daha uygun olduğu bölgelerde bu nedenle değişiklikler görülür (Amiran, 1965: 167; Koşay-Turfan, 1959: 358; Belli, 2011: 17; Işıklı, 2011: 80-96; Topaloğlu, 2016:1200-1202).

Geç Kalkolitik Çağ ve İlk Tunç Çağı boyunca Karaz Kültürü bölgede belirleyiciyken İlk Tunç Çağı'nın sonlarına doğru Doğu Anadolu'nun artık geçim kaynaklarının yeterli gelmemesiyle olsa gerek, güneşe doğru bir göç yaşanmıştır. Bu göç ile Kuzey Suriye ve Filistin'e kadar kültürün ulaştığı anlaşılmaktadır. Göç bölgelerindeki buluntuların, Anadolu'dakilerden daha sonraki dönemlere tarihlendirilmesi bu göçün yönünü doğrular niteliktedir (Koşay-Turfan, 1959: 354; Çiğdem-Can 2005: 13-27).

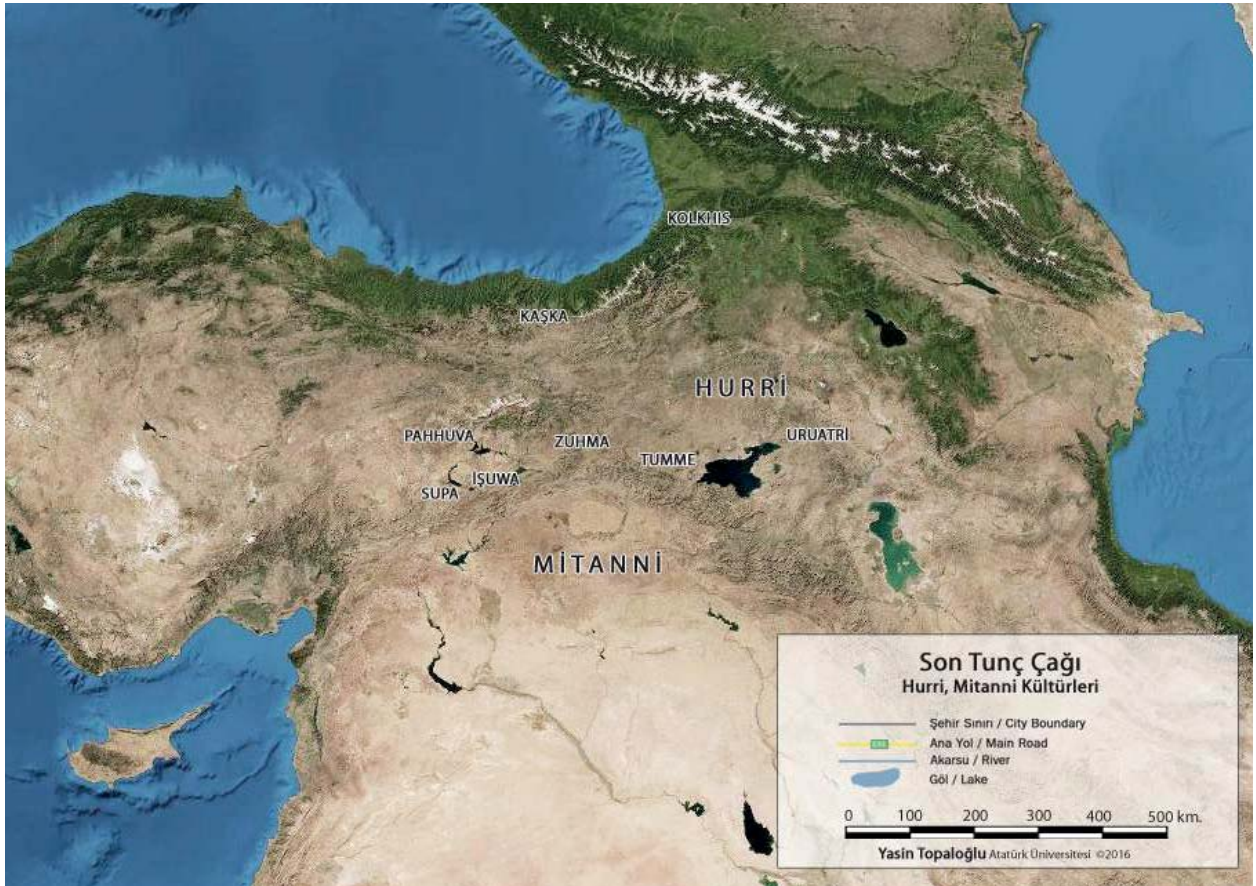
Kültürün yayılımında Hurrilerin etkili bir rol oynadığını ileri sürülmekte ve kültür "Hurri Kültürü" şeklinde de isimlendirilmektedir (Erzen, 1992: 15-16; Koşay, 1984: 3; Sevin, 2003: 143-150). Böylelikle Orta Tunç Çağı ile birlikte bölge Hitit kaynaklarına göre Hayaşa ve birlikte anılan Azzi Krallığı'nın merkezi olmuştur. Hayaşalı olarak tanımlanan bölge halkının Hurri⁶ kökenli olduğu da bilinmektedir. Bir bakıma Hayaşalıları Hurrilerin halefleri olarak tanımlayabiliriz. Ancak Hayaşalıları hakkında Hititlerle mücadeleleri dışında detaylı bilgi bulunmamaktadır. III. Tuthalya ile başlayan Hitit-Hayaşa mücadelesi I. Suppiluluma ve ardından II. Murşili döneminde de devam etmiştir. Hayaşa'nın bilinen ilk kralı Karanni, belki de bilinen en önemli kralı ise Kummuhu savaşı sonrasında yapılan Huqqana Anlaşması'na ismini veren Huqqana'dır. Bu anlaşma sonrasında uzun süre Hitit ile iyi ilişkilerin yaşandığı Hayaşa'da, II Murşili ile tekrar mücadeleler başlamış, MÖ 1337-1333 arasındaki seferler sonucu Hitit için Hayaşa artık bir sorun olmaktan uzak

⁶ Vassugani (Resülain) merkezli Hurri-Mitanni Devleti'nin MÖ 1550-1350 tarihleri arasında Yakın Doğu'nun önemli devletlerinden biri olduğu Hitit kültürünü etkilediği bilinmektedir.

olduğu görülür (Forrer, 1931: 1 vd; Kınal, 1962: 140; Koşay-Turfan, 1959: 350 vd; Koşay-Vary, 1964: 6; Pehlivan, 1984: 53-62; Pehlivan, 1991: 29-30; Erzen, 1992, 21; Memiş, 1995: 30; Ünal, 2002: 85; Günbattı, 2007: 37; Özkan, 2013: 12-17). Orta Tunç Çağı'ndan Demir Çağı'na kadar başka bir yazılı belge olmadığı veya yeni bir kültüre ait belirgin bir ayırım olmadığından Doğu Anadolu hakkında bilgiler çok sınırlıdır. Bu dönemde yerel çanak-çömlek ve mimari ayırımına da eldeki verilerle gidilememektedir (Adontz, 1946: 28 vd; Koşay, 1959: 350 vd; Kınal, 1962: 140; Koşay-Turfan, 1959: 354; Koşay-Vary, 1964: 6; Pehlivan, 1984: 62; Topaloğlu, 2016:1200-1202; Kılıç-Topaloğlu, 2018).

Hititlerin yıkılışından sonra İç Anadolu'da olduğu gibi Doğu Anadolu'da güvensiz bir ortam oluşmuştur. MÖ 1200-1190 yıllarında Anadolu kavimlerinin bir kısmı daha güvenli buldukları Kafkas Dağları'na göç ederek ve bölgeye önceden geldiği düşünülen Anadolu kökenli insanlarla kaynaşmışlardır. (Lang, 1966: 56) Ancak Kafkasya'ya yerleşen halk bir süre sonra tekrar Anadolu'ya göç ederek, Kuzeydoğu Anadolu'ya yerleşmişlerdir. Asur kaynaklarında "Daieni", Urartular kaynaklarında "Diauehi", daha sonraki Yunan antik yazarlarında ise "Taokh / Taokhia" olarak isimlendirildiği bilinmektedir (Pehlivan, 1991: 22; Lang, 1966: 57).

Antik yazarlardan Herodotos tarafından bir coğrafya adı olarak Taok bölgesinin güneyi "Armenia" olarak tanımladığı görülür. Strabon'da Herodotos ile benzer ifade ile Armenia halklarından bahseder. Ancak Armenia isimlendirmesinin bilinen en eski ifadesi Persepolis Behistun kitabesinde geçmektedir. Ancak buradaki isimlendirmenin bir toplumdan ziyade bir coğrafyanın halkına ait olduğu görülür⁷ (Borger - Hinz, 1984, 419; Wiesehöfer, 2003, 33; Kuhrt, 2007: 14-157; Casabonne, 2007, 20; Palaz Erdemir, 2014: 3).

Harita 7. Geç Tunç Çağı'nda Bölgenin Durumu

⁷ "Ben büyük kral Darius, kralların kralı, Perslerin, Halkların kralı, Vishtapa'nın oğlu, Arsames'in torunu, Akamenid (...). Ahuramazda sayesinde onların kraliyim. Persler, Elamlılar, Babiller, Asurlar, Araplar, Mısırlılar, denizden gelenler, Lydialılar, Medler, Ermeniler, Kapadokyalılar, Parthlar, Drangianlar, Aryanlar, Karasmionlar, Baktriyalılar, Sadgianlılar, Gandharianlar, İskitler, Sattagidianlar, Arakhosienler, Masienler..."

Harita 8. Demir Çağı'nda Bölgenin Durumu (Urartu Devleti)

MÖ I. binde Doğu Anadolu, önce Uruatri-Nairi ve ardından da Urartu egemenliğine girmiştir. Urartu adından ilk olarak MÖ 1274-1245 tarihlerinde Asur kralı I. Salmanasar, 8 kabile veya ülkeden oluşan dağlık ülke anlamına gelen “Uruatri” şeklinde ifade etmektedir.

“...Rahipliğimin başlangıcında Uruatri ülkesi ayaklandı. Ordumu harekete geçirdim ve güçlü dağ kalelerine doğru sefere çıktım... Himme, Utkun, Bargun, Salva, Halila, Lula, Nilipahri ve Zingun’u zapt ettim. ... ülke ve 51 şehri zapt ettim, yaktım yıktım. Ganimet olarak mallarına el koydum. Tüm Uruatri ülkesini 3 günde itaat altına aldım...”

I. Salmanasar’ın oğlu I. Tikulti-Ninurta bölgeyi “düşman halk” olarak "Nairi" şeklinde adlandırılmakta ve 43 veya 40 kralının olduğu bir toplum olarak tanımlanmaktadır.

“...Nairi Ülkelerinin 43 kralı yerlerini aldılar. Onlarla savaştım ve mağlup ettim. Onların kanları ile dağların çaylarını ve derelerini sel haline getirdim.”

“Uruatri” ve “Nairi” Asur için, “yukarı ülke” ve “düşman halk” olarak tanımlanmasına rağmen daha sonra Uruatri; Tatvan, Muş, Bingöl Dağları, Malazgirt, Bulanık gibi kent ve ilçeleri kapsayan bölge, Nairi ise Van Gölü’nün güney ve güneybatısında yer alan Kırhi, Hubuşkia ve Diyarbakır civarındaki Tumme’den kuzeydeki Dayaeni / Diauehi topraklarına kadar olan alana verilen isim olduğu görülür. Bu durumda Dayaeni / Diauehi olarak isimlendirilen bu bölgeye Urartu tarafından Kral Menua (MÖ 810-786) döneminden itibaren seferler yapılmıştır. Yazıtlara göre, Diauehi ülkesi, Menua döneminden itibaren Urartu için sürekli gündemde olmuş ve bölgeyi kontrol altına alabilmek için önemli kaleler inşa edilmiştir (Lehmann-Haupt, 1928: 60-61; Melikişvili, 1960: 69; Payne, 1995: Y.53.3; Sevin, 1979: 105; Belli, 1982: 139; Çilingiroğlu, 1994: 62; R. Yıldırım, 2000: 43 vd.).

“Tanrı Haldi, kendi silahıyla güçlü ülke olan Diauehi’ye karşı sefere çıktı ve ülkeyi dize getirdi. Tanrı Haldi güçlüdür, Tanrı Haldi’nin silahı güçlüdür. Tanrı Haldi’nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Menua der ki; Diauehi Ülkesini ele geçirdim. Kralî kent Şaşili’yu savaşta

ele geçirdim, ülkeyi yıktım, kaleleri yerle bir ettim. Şeşetinele Ülkesine, Zua kentine kadar ulaştım. Utuha kentini... Menua der ki, Diauehi'nin kralı Utupurşini önüne çıktı, ayaklarına kapandı, önümde secde etti. Merhamet gösterdim. Haraç ödemesi koşulu ile hayatını bağışladım. Altın ve gümüş verdi. Geri dönecek tutsakları tümüyle serbest bıraktım. Menua der ki... Oradan iki kralı, yani Baltulhi boyunun ülkesininkini ve Haldiriulhi kentinin ülkesininkini aldım. O ülkeye özgü olan tahkimatlı kaleleri ele geçirdim. Menua der ki; Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına yaptırırsa, her kim değişik bir şey söylerse, ben yaptım derse, Tanrı Haldi, Tanrı Teişeba, Tanrı Şivini ve bütün tanrılar onu gün ışığından yoksun etsin.” (König, 1955-57: no. 23; Melikişvili, 1960: no. 36)

Urartu'nun, Uzundere ve daha yukarısına kadar çıkıp çıkmadığı tam olarak bilinmemesine rağmen yakın çevresindeki özellikle Oltu ve Tortum'daki Demir Çağı kaleleri dikkate alındığında Urartu'nun bölgeye kadar ilerlediği rahatlıkla söylenebilir. Muhtemelen Ksenophon'un anlattığı korunaklı kalelerde yaşayan savaşçı yerel halk Taokh'lar nedeniyle Urartu başkentinden uzak, kuzey sınırlarında tam olarak gücünü hissettirememiştir. Belki de Taokh'lar yüzünden bu bölümde tahrip edilmeden ulaşılabilen bir Urartu yazıtı veya belirgin bir arkeolojik materyal bulunamamıştır. Zaten Urartu'nun yıkılışından sonrada bölgede uzun süre bir siyasi otoritenin olmadığı görülür.

Urartu ile çağdaş olan İskit - Kimmerler bölgede varlığı en azından seferlerle bilinmesine rağmen bu toplumlara ait olan merkezler ne yazık ki çok belirgin değildir. Yine de özellikle Doğu Anadolu'nun ve çalışma bölgemizin kuzeyindeki Ardahan ve yakın çevresinde bu toplumlara ait olabileceğini düşündüğümüz büyük bir kısmının mezar yapısı olan merkezler tespit edilebilmiştir. İskit ve Kimmerler ile ilişkilendirilen mezar veya ilişkili yerleşim merkezleri arasında Çıldır Akçakale, Kurtkale, Harabe ve Cinnik nekropollerini gösterilebilir (Durmuş, 1993; Durmuş, 1997: 273 vd.; Köroğlu, 2000: 2; Topaloğlu, 2006; Ceylan, 2010: 362).

Urartu sonrasında Taokh bölgesinin güneyindeki Armenia'ya Orta Anadolu'da ki Friglerle ilişkilendirilen kendilerine “Haikh / Hai / Hay” diyen bir topluluğun gelip yerleştiği görülür. Günümüzde Ermenilerin bu toplumla ilişkili olduğu görülür. Zira günümüz Ermenileri de kendileri için aynı ismi kullanmaktadırlar (Herodotos 7.73; Palaz-Erdemir, 2014: 3).

Çalışma bölgemizi oluşturan bölgenin yerel halkı olan Taokh'lar, Kafkas halklarından Meshian, Abakhi, Lazlar ve belki de diğer yerel halklarla birleşerek artık kendilerine “Kartvel-ebi”⁸, ülkelerine ise “Sa-Kartvel-o”⁹ demeye başladıkları anlaşılmaktadır. Bu Kartvelebilir'e Pers kaynakları “Gurdz”¹⁰, daha sonraki dönem Ermeni kaynakları “Virik / Virşn / Vratsi”¹¹, Türk kaynakları “Gjurdzi”, Arap kaynakları “Kurj / Gurj” Avrupa ise ülkenin sahibi ve koruyucusu Aziz Giorgi ile ilişkilendirerek çalışmışlardır “Georgians” olarak isimlendirdikleri görülür¹² (Lang, 1966: 18,57; Tellioglu, 2009: 20).

MÖ IV. yüzyılda bölge, Gürcü kaynaklarında, bir coğrafya isimlendirmesi olarak Antik Yunan kaynaklarında geçen “Taokh” ülkesine benzer şekilde “Tao”, Ermeni kaynaklarında “Tayk” şeklinde tanımlan-

⁸ Kartvel-ebi, Taokhların birleşerek oluşturduğu bir topluluğun adı olarak karşımıza çıksa da günümüzde daha genel olarak Gürcüleri tanımlamak için de kullanıldığı görülür. Kartveli, Kartvel-ebi ismi genel bir tanımlama olsa da, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası Acara bölgesinden Anadolu'ya gelen özellikle Hristiyan grup için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Anadolu Müslüman Gürcülerinin ise daha çok tercih ettiği isimlendirme, Osmanlı'nın da kullandığı Acaralı, Batumlu veya Çürüksulu şeklindedir. (Geniş bilgi için bk. S. Aydın, 2012)

⁹ Kartvel-ebi adıyla ilişkili olan bu isimlendirme Kartveli halkının ülkesi anlamına gelmektedir. Gürcülerin ataları olarak kabul ettikleri Kral Kartlos adından geldiği görülmektedir. Bu isimlendirme Gürcülerce daha sonra bölge coğrafyasının isimlendirilmesi içinde kullanılmıştır. Zira bu isimden gelen “Kartli”, Tiflis'i de içine alan Orta Gürcistan'ın asıl eyaletinin adıdır. (Lang, 1997:16; Güner, 2010:18)

¹⁰ Gurdz: kuvvet, “Gurdzistan”, (Kuvvetli ülke)

¹¹ Herodotos'un bahsettiği Sasperi ve Tibareni adlı topluluğun Vir / Ber kökünden gelen Kafkas toplumlarıyla ilişkili olduğu düşünülmektedir. (Lang, 1997:16).

¹² Yunan ve Romalılar “İveroi”, Arap ve Sasaniler “Kurj / Kurc / Gurj / Gure” diye adlandırmaktadırlar. (Lang, 1997:16).

dığı görülür. Bir eyalet olarak tanımlanan Tao / Taokh içindeki bölgedeki İspir (Hyspirátis, Saspeiroi / Saspeiritês, Sper), Tortum (Tortomi), Uzundere (Azort), Bağbaşı (Xaxuli), İşhan (İşxan), Ardahan (Artahani), Kola (Göle) ve Javchethie (şavşat) gibi yerleşimler önem kazanır. Tüm vadi ise coğrafi bir isimlendirme ile “Taoklardjethie” olarak isimlendirildiği görülür (Salia, 1961: 41; Özkan 2013:12-17).

Bölgede daha sonra sırasıyla Med, Pers ve İskender İmparatorluğu’nun egemenliği görülür (Günaltay, 1946: 107, 272). Ancak, Tortum Çayı Havzası’nın bu durumdan nasıl etkilendiği tam olarak bilinmemekle birlikte Perslerin bölgede kültürel olarak hissedilebilecek bir etkilerinin olduğu söylenemez. Bu durum Perslerden sonra Anadolu’nun sahibi olan Büyük İskender İmparatorluğu içinde geçerli olduğu söylenebilir. Ancak bu belirsizlik daha sonra Helenistik krallıklardan Selevkos, Pontus ve Armenia ile Roma arasındaki mücadele bilgileri ile kısmen ortadan kalkmıştır. Doğu Anadolu’yu Helenistik Krallıklar döneminde ilgilendiren krallıklar Armenia, Selevkos ve kısmen Kapadokia’dır.

Armenia hakkındaki ilk bilgiler, her ne kadar farklı iddialar bulunsa da Perslerin 13. satraplığında vergi ödeyen Armenialılar şeklinindedir. İskender’in doğu seferi sonrasında Perslerden kurtarılan Doğu Anadolu, I. Babil Konseyi (MÖ 323) sonrasında bir bakıma imparatorluk ordusu ve Asya’nın yönetimini elde eden Perdikkas kontrolüne girdiği söylenebilir. Daha sonra MÖ 208’de Korupedion Savaşı sonrası yapılan paylaşım ile Selevkos kontrolüne girinceye kadar bölge Diadokhlar mücadelesinde bir geçiş veya tampon bölge olarak kullanılmıřtır¹³(Jones, 1998: 224). Bu durum Armenia’nın kendi başına bağımsız yaşayabildiği bir dönem olarak kabul edilebilir. Armenialıların Doğu Anadolu’daki varlığı daha eski olsa da objektif olarak bakıldığında siyasal tarihleri MÖ 2. yüzyıl başlarından itibaren takip edilebilmektedir. Armenia konumu nedeniyle Helenistik Krallıklar döneminde olduğu gibi Parth ve Roma mücadelesinde de bir tampon bölge olarak kullanılmıştır(Tekin, 2008:172-173; Çiğdem, 2011: 97-118; Yavuz, 2014: 2-4).

Parthlar (Arsklar) MÖ 247’e gelindiğinde Hazar’ın güneybatısında bağımsız bir devlet kurmayı başararak sınırlarını genişletip Pers hâkimiyetini ortadan kaldırmıştır. Böylelikle Doğu Anadolu’yu elde etmek isteyen Roma ile Parthlar arasında bir çıkar mücadelesi başlayacaktır. Aslında Roma ile Parthlar arasındaki ilk ilişki Pontos’a karşı bir ittifakla başlamasına rağmen Pontos tehlikesinden sonra bu ittifak yerini uzun süreli mücadeleye bırakacaktır. Bu mücadelenin temel nedeni de özellikle MÖ 92’den sonra¹⁴, Armenia bölgesinin her iki taraf içinde kendilerine bağımlı bir krallık yapılmak istenmesidir. Parth cephesinde bunun ilk hareketi MÖ 2. Yüzyılın sonlarında Armenia’ya yapılan seferle kendisini gösterir. Bu seferde Armenia Kralı Artavasdes yenilmiş ve oğlu Tigranes MÖ 94’e kadar Parthlara esir düşmüştür (Sinclair, 1987: 85; Can, 2010: 36; Tarn, 1971: 603 Kaya, 2004: 73-74).

MÖ 53’te Carrhae yakınlarında yapılan savaşta Roma komutanı Crassus ile Parth komutanı Spahbod Surena mücadelesini Parthlar kazanmıştır. Carrhae Savaşı sonrasında güçlenen Parthlar, Suriye ve Filistin’e kadar ilerlemiş ve sonunda Roma ile anlaşma yapılmıştır. İmparator Augustus (MÖ 27-MS 14), anlaşma sonucu Roma’nın doğu sınırını Fırat Nehri olarak belirlenmiş ve bir sürede olsa da Roma Fırat’ın doğusuna yönelik yayılcı politikasından vazgeçmiştir. Parthlar ile dostane ilişkilerin yaşandığı bu dönemde Roma’nın doğu sınırlarının korunması içinde bazı imar ve siyasal faaliyetlerden de vazgeçmediği

¹³ Bazı kaynaklarda Diodoros’un, (Diodoros: 18.3) İskender sonrasında imparatorluğuun paylaşımında Armenia’dan bahsetmemesi nedeniyle Armenia’nın Makedon İmparatorluğu’nun kontrolünden çıktığını ileri sürmektedir. (Bosworth 1980: 316) Bunu Makedon komutan Neoptelomos’un MÖ 321’de bölgeye seferi ile de desteklemektedirler. (Plutarkhos: 4.1, 5.1; Diodoros: 18.29.2, 18.41.1, 19.23.3; Polyainos: 4.8.3)

¹⁴ Parthlar boşalan Armenia tahtına tutsak olarak tuttıkları Tigranes’i oturtular. Tigranes, kendisini Armenia kralı ilan eden Parthlara, bu hizmetlerinin karşılığı olarak, 70 vadi verdi. Bu arada Arsklar sülalesinden bir grup, Armenia’ya yerleşti. Daha sonra sayıları giderek artan Armenia’daki Arsklar, Parth krallarının desteğiyle Armenia’daki krallık tahtını ele geçirmeyi başaracak kadar güçlendiler. Armenia’yu Parth Krallığına bırakmak istemeyen Romalılar, Parth Krallığının desteğini arkasına alan Armenialı Arsklara karşı, yerli muhalefet cesaret veren bir politika izledi ve sonuçta Armenia Krallığı, Romalılar ve Parthlar arasında bir sorun olarak ortaya çıktı”. Kaya 2004, 73-74.

görülmektedir¹⁵. (Frye, 1962: 187-188; Frye, 1984: 233 vd.; Gibbon, 1987: 23; Kaya, 1998: 163; Tekin, 2007: 178; Çiğdem 2011: 110) Bu dönemde bölgede bazı önemli kent isimleri de kaynaklarda geçmektedir. Gümüşhane Kelkit ilçesi sınırları içerisindeki Satala ve Erzurum Ilıca (Aziziye) bölgesine yerleştirilen Elegia¹⁶ bu kentlerin en önemlilerindedir (Procopius, III, 4, 1-5; Cumont- Cumont, 1906: 344-345; Lightfoot, 1992: 289 vd.; Sagona-Sagona 2004: 150 vd.; Çiğdem, 2008: 76 vd.; Çiğdem 2011: 98, 116). Carrhae Savaşı sonrasında varılan anlaşmaya rağmen Parthların kuzeydeki Armenia noktasında Roma ile mücadelesi devam etmiştir.

Roma'nın özellikle ticari hedefleri nedeniyle Armenia çeşitli dönemlerde Doğu Anadolu için kilit bir rol oynar hale gelmiştir. Armenia ilk bağımsızlığını Roma-Selevkos arasındaki Magnesia Savaşı (MÖ 190/189) sonrasında varılan MÖ 188 tarihli anlaşma ile Selevkosların Torosların güneyine çekilmesiyle elde ettiği kabul edilmektedir (Grousset, 2005: 77). Artaksias'ın hanedanının döneminde devlet statüsünü elde edebilen Armenia, Büyük Tigranes ile sınırlarını genişletmiştir. Roma'nın iç mücadeleler ile uğraştığı bir dönemde Armenia kralı Tigranes, VI. Mihridates'in kızı ile siyasi bir evlilik gerçekleştirmiş ardından Parthlar ile anlaşarak Roma'nın Anadolu'daki topraklarını ele geçirmeye başlamıştır. MÖ 68'e kadar Selevkos ve Parthlar ile mücadele yapan Roma komutanı Lucullus, Tigranokerta'yı (Silvan) ele geçirmesine rağmen mücadelede bir sonuç elde edememiştir. Parthlar ile Armenia'nın akrabalık yoluyla kurduğu ittifak Romalı Pompeius'un akıllıca uyguladığı "parçala ve hükmet" (divide et impera) siyaseti sonrasında özellikle MÖ 66'dan sonra Armenia, Parthlardan ayrılarak Roma'nın vassalı durumuna gelmiştir.

İmparator Nero (MS 54-68) MS 54'den itibaren Parthların Armenia üzerinde etkisinin artmasıyla Roma nüfuzunu doğuda yeniden tesis etmek için Praetor Afrinius Burrus ve filozof Seneca'nın telkinleriyle Parthlarla tekrar savaşma kararı aldı. Syria Valisi Gaius Ummidius Durmius Quadratus, daha sonrada ise Germania Valisi Domitius Corbulo komutasında Melitene'de karargâh kurup orduyu MS 58'de savaşa hazır hale getirdi. Komutan Corbulo Erzurum civarında (muhtemelen Elegia) kış geçirmek için kamp kursa da ordunun bir kısmını sert kış şartlarına feda etmek zorunda kalacaktır. Bahar aylarında muhtemelen tekrar geri dönerek Satala'ya yönelmiş ve ardından başkent Artaxsata için IV. Antiokhos (Kommagene Kralı) ile Pharasmenes'in (İberia kralı) desteğini alarak Armenia kralı Tridates'i Parth desteğine rağmen mağlup etmiştir (Tacitus, Annales, XIII, 4-9, 35-40; Hammond, 1934: 82; Gilmartin, 1973: 584; Bosworth, 1983: 271; Kaya, 2005: 175-177).

Roma'nın doğu seferlerinde üstlendiği görev ve Armenia'nın rolü bakımından bugünkü Elazığ - Tunceli illerini kapsayan Sophene'den de kısaca bahsetmek gerekir. Roma'nın, III. Antiochus döneminde Selevkoslar ile yaptığı mücadelesinde yerel yöneticilerden Artaxias ve Zariadres, Selevkos'a karşı isyan ederek bağımsızlığını ilan etmiş ve böylelikle Sophene yüz yıla yakın bir süre bağımsız kalabilmiştir. Daha sonra Pompeius kontrolündeki Roma ordusu, Mithradates üzerine sefere çıkmıştır. Bu sırada Armenia Kralı I. Tigranes ve oğlu II. Tigranes aralarındaki mücadeleyi bırakıp Roma ile ittifak yapıp 6000 talentlik vergi sonrasında topraklarını elinde tutmayı başarmıştır. Bu ittifak ve tabiiyet sonrasında II. Tigranes, Sophene bölgesini kontrolü altına almış ise de rahatsızlık veren hareketleri rağmen Pompeius tarafından bu topraklar

¹⁵ "Roma'nın doğu sınırlarını Euphrates'e kadar uzatarak bütün Anadolu'yu egemenliği altına alma eğilimi, ilk kez MÖ 90'lı yıllarda ortaya çıkmıştır. Bu tarihte Sulla ile Parth kralı Arsakes'in elçisi Oroarzanen Euphrates kıyısında bir araya gelmiş ve Roma ile Parth arasındaki sınırın Fırat olduğunda sözlü olarak anlaşmışlardır... Romalılara karşı 42 yıl hiç yılmadan savaşan VI. Mithridates'in Pontus Krallığı'nı ortadan kaldıran Pompeius'un bütün Anadolu'yu fiilen Roma egemenliği altına alan siyasal düzenlemelerine, MÖ 59 yılında çıkarılan lex vatinia ile yasallık kazandırılmıştır". (Kaya, 1998: 163; Çiğdem 2011: 110)

İmparator Augustus anlaşma sonrası Ephesos'tan başlayıp Euphrates'e uzanan "via sebaste" isimli bir yol inşa ettirdiği bilinmektedir. (Tekin 2007: 178)

¹⁶ Roma-Parth mücadelesinde önemli bir merkez konumundaki Elegia'nın ilk kez kimlerce kurulduğu, halkı ve tam olarak konumu konusu henüz tam olarak bilinmemektedir. Zira konumu noktasında tanımlarda geçen Satala sonrasında doğuda ulaşılan sıcak su kaynaklarına sahip olan bölge bazı araştırmacılarca Ilıca-Karaz-Pulur alanı, bazılarına göre Hasankale (Pasinler) veya Köprüköy'dür. Ancak bu konumlandırmalardan en doğru olanı Ilıca (Aziziye) bölgesidir. (Çiğdem 2011: 108)

Armenia-Parth mücadeleleri gerekçe gösterilerek Kapadokya Eyaleti'ne bağlanmıştır (Strabon: XII.3.28-30, XIII.1.55; Plutarch: 14.6-8, 21.2, 23.7, 27.7, 29.7, 30.1, 78, 43.2; Sherwin-White, 1983: 174-76; Sullivan, 1990: 97-99; Jone, 1998: 224; Kaya, 2004: 73-86; Tekin, 2008: 141; Palaz Erdemir, 2014: 3-6; E. Yıldırım, 2016: 51-73).

Roma İmparatoru Tiberius (MS 14-37) ile birlikte Parthlara karşı Armenia ile iyi ilişkiler kurularak, Armenia Kralı Tigranes'e taç giydirmiştir. Böylelikle Roma için Armenia'da dost ve müttefik devletler (socius atque amicus) statüsüne ulaşmıştır. Ancak MS 64'de Parthlar bölgeyi tekrar ele geçirmiştir. Parthlar ile yapılan mücadele sonrasında Rhandeia Anlaşması'na göre Roma, Parth soyundan gelen Arsak Hanedanı üyelerinden olmak koşuluyla kendi seçeceği kişinin Armenia kralı olmasını kabul etmiştir. Böylece İmparator Nero (MS 54-68) I. Tiridates'i MS 66'da Napoli'ye davet ettiği ve taç giydirdiği görülür. İmparator Vespasianus (MS 69-79) döneminde tekrar ele geçirilerek Armenia önce Kapadokya Eyaletine bağlanmıştır. İmparator Nerva'nın MS 98'de ölümüyle tahta Traianus (Trajan- MS 98-117) geçti. İmparator Traianus'un doğudaki yeni gelişmeler üzerine Armenia problemini tamamen çözebilmek için dikkatini doğuya çevirdiği görülür (Longden, 1975: 223 vd; Akşit, 1976: 179; Millar, 2001: 80-81; Edwell, 2008: 7-8; Çiğdem, 2011:103). İmparator Traianus'un doğuya yönelik yaptığı sefer sonrasında Elegia'da aldığı barış tekliflerine rağmen¹⁷ başta Tigranocerta (Silvan) olmak üzere MS 114'de Armenia'yı Roma eyaleti yapmıştır. İmparator bu bölgeye ilk yönetici olarak eski konsül L. Catilius Severus'u atadı¹⁸ (Suetonius: 9, 11, 13, 39, 40, 41; Tacitus: 13; Wells, 1992: 100; Goodman-Sherwood, 1997: 50, 82, 106, 111; Palaz Erdemir, 2014:6-8; Yavuz, 2014: 7-8).

MS 224 yılına gelindiğinde Roma'nın doğudaki en önemli rakibinin değiştiği görülür. Roma ile uzun zamandır mücadeleler sonucu zayıflayan Parthlar, Arsaki hanedanından kral IV. Artabanos (Ardavan) zamanında Fars eyaleti hükümdarı Ardaşir'e (Erdeşir) yenilerek yıkılmıştır. MS 226'da ise Parthların topraklarında Ahamenid geleneğinden gelen Sasaniler kurulmuştur (Cassius Dio: 80.4.1; Herodianus: 6.2.7; Naskalı, 2000: 395; Yavuz, 2014: 8).

Roma-Armenia ilişkileri İmparator Valerianus ile farklı boyuta taşınmış, Armenia kralının oğlu III. Tiridates, Sasaniler ile yapılan savaşta kurtarılarak Roma himayesinde yetiştirmiş ve büyüyünce Sasanilere karşı bölgeye gönderilmiştir. Sasani Kralı Narseus'un Roma ile savaşında Armenia tekrar Sasanilerin eline geçmiş ise de MS 287'de yapılan anlaşma ile bölge tekrar III. Tiridates'e kontrolüne verilmiştir. MS 297'de komutan Maximianus, Sasani Kralı Narseh'e karşı Harran dışında yenilmiş ise de bir yıl sonra Satala'da Sasanilere büyük bir yenilgi yaşatarak Sasani hazinesi ele geçirmiştir. Böylelikle Dicle'den Zap'a kadar olan bölge Roma kontrolüne geçmiştir (Eusebius: I.X; Scriptorum: 7-12; Eutropius: 9. XII, XV, XVIII, XXIV; Gibbon, 1993: I, 403-414; Redgate, 2000: 88-107; Yavuz, 2014: 8).

MS 299-330 yıllarında Roma ile Sasaniler arasında bir barış dönemi yaşandığı görülür. Bu dönemde Armenia bölgesi de bir nebze olsa huzur ortamına kavuşmuş ise de Hristiyanlığın bölgede yayılması ile yeni bir mücadele ortaya çıkmıştır. 1. yüzyılda Hristiyanlıkla tanışan Armenia'da, Roma'nın katı politikasına rağmen Hristiyanlığın yayılması engellenememiştir. Armenia Kralı III. Tiridates, Krikor'un önderliğindeki faaliyetler sonucu MS 301'de Hristiyanlığı resmi dini olarak kabul etmiştir. Maximinus Daia, Roma'nın din politikasıyla, Hristiyan Ermenilere karşı MS 312'de savaş açmış ise de kısa süre sonra Roma'nın da Hristiyanlığı resmi din olarak kabul etmesiyle karşı mücadele yerini yakınlaşmaya bırakmıştır (Gibbon, 1993: II-179, 276; Dignas-Winter, 2007: 128, 269).

¹⁷ “O Parthamisiris'i Elegia'da kabul etti ve burada bir mahkeme kurdu. Parthamisiris onu selamladı ve başındaki tacı aldı ve yere koydu. Daha sonra onu geri alma umuduyla sessizce ayağı kalktı. Bu arada askerler yüksek sesle bağırdı ve sanki birçok zafer kazanmış gibi imparatoru selamladılar. Bu bağırsız kralın yok olduğu onun aşağılandığı anlamına geliyordu ve Parthamisiris kaçarmış gibi geri döndü. Fakat etrafı tamamen kapatılmıştı...” (Dio Cassius LXVIII, 19)

¹⁸ İmparator Marcus Aurelius ve Verus MS 161'de Parthlara karşı mücadelesinden dolayı “Armeniacus”, daha sonrada Septimius Severus, “Parthicus” unvanlarını aldıkları bilinmektedir.

Daha sonra Constantinus, II. Constantius ve Julianus döneminde de Sasaniler ile mücadeleler devam etmiştir. Julianus, Sasanilerle mücadelesi esnasında karşısında yer alan şehirleri büyük ölçüde tahrip etmiş ise de savaş esnasında yaralanarak ölmüştür. Yerine geçen Jovianus, Sasanilerle anlaşarak Nusaybin (Nisibis) ve Sincar'dan (Singara) çekilerek Armenia üzerindeki haklarından feragat etmiş ise de Sasanilere karşı Armenia'yı kışkırtmaya devam ettiği görülür (Palaz Erdemir, 2014: 9).

Sasani Kralı II. Shapur, Roma etkisinin azaldığı bu dönemde Ermeni soylularını kendi tarafına çekerek bir isyan çıkararak Kral II. Arsaces'ı tahtan indirip öldürmüştü. II. Arsaces'in yerine tahta geçen oğlu Para üzerine sefer düzenleyen II. Shapur onu kaçırmak zorunda bırakmış ise de Roma İmparatoru Valens'in desteği ile tekrar tahta geçmiştir. Çok geçmeden Para'nın yayılcı politikası Roma şehirlerini de içine alınca Para, Armenia hâkimiyetini ve Sasanilere karşı Roma desteğini kaybetti. Valens Para'yı önce Tarsus'a sürgüne gönderdi ve daha sonrada öldürülmesini sağladı. Yerine ise yine Arsak soyundan Varasdates'i bölgeye göndermiştir. Roma'nın Kadıköy Konsili kararları tüm doğu eyaletleri ile olduğu gibi Armania ile de arasını açmıştır. MS. V. yüzyıl boyunca bölgede Sasaniler Zerdüştlüğü, Roma (Bizans) ise Kadıköy Konsili'ne bağlı Hristiyanlığı kabul ettirmek için çalışmıştır. Sasani kralı II. Yazdigerd (MS 438-457), bölgenin Roma ile ilişkilerini kesebilmek ve Hristiyanlıktan Zerdüştlüğe döndürebilmek için baskı yapmıştır. Buna karşı bölge hem Sasanilere hem de Roma karşı MS V. yüzyıl boyunca mücadele etmiştir (Sağır, 2014: 184). Valens dini düşüncesi yayabilmek için kendi çıkarına hareket edebileceği düşündüğü Kayseri civarında Piskopos Basileios ile tanışmış ve onu Armenia bölgesine göndermiştir. Roma böylelikle artık din adamları ile Roma otoritesini sağlamayı deneyecektir¹⁹. Bu dönemde harekete geçen Sasanilerle Roma MS 375'te savaşmış ise de bir sonuca ulaşamamıştır. Ardından I. Theodosius, Sasanilerle yaptığı anlaşma ile Armenia'yı iki devlet arasında paylaşmıştır. Buna göre Armenia'nın batısı Roma'ya bağlı ve IV. Arsaces tarafından, doğusu ise Sasanilere bağlı Chosroes tarafından kontrol edilmeye başlanmıştır. MS 375'te başlayan Kavimler Göçü hem Roma'yı hem de Sasanileri etkilediği için birkaç küçük mücadele dışında Roma-Sasani mücadelesi bir süre durmuştur (Ostrogorsky, 1991: 47-52; Cameron, 1993: 92-93; Gibbon, 1993: II. 179, 504-517, 576-581, III. 43-45, 367; Errington, 2006: 45-74, 183-184; Tezcan, 2007: 183-202).

MS 488-531 yılları arasında Sasani Kralı olan I. Kavadh Roma ile arasındaki anlaşmayı bozarak Theodosiopolis ve Amida gibi Armenia bölgesine bağlı kentlere saldırmıştır. Roma İmparatoru Anastasius ise, Sasani saldırıları ve Hun akınlarına rağmen bölgeyi kontrol altında tutabilmek için Dara, Batnae, Amida gibi kentlerin surlarını güçlendirmeyi başarmıştır. Katolik olduğu bilinen II. Hovhannes, Ermeni soyluları ile birlikte İstanbul'a sığınmasıyla Roma ve Armenia arasında din yeniden ortak bir değer olmuştur. Bunun sonucu olarak Sasanilere karşı Roma, İberialılar ile Armenialılar birlikte hareket etmiştir. MS 591-604 arasında Doğu Roma'nın (Bizans) hâkimiyetindeki bölge bu tarihten sonra tekrar Sasani kontrolüne girmiştir. Ermenistan'ı geri almak için Ermeni asıllı olduğu bilinen Roma İmparatoru Mauricius MS 591'de mücadele etmiş ise de Armenia'nın Roma'ya bağlanması MS 629'da yine Ermeni asıllı Heraclius zamanında gerçekleştirilebilmiştir (Procopius, Bella: 2.3.25; Moses Khorenats: 3.42, 3.46, 3.63-64; Adontz, 1970; Müller, 1873: 201-310; Blockley, 1987: 222-234; Ostrogorsky, 1991: 73- 81; Jones, 1998: 225-226; Greatrex, 2000: 35-48; Palaz Erdemir, 2001: 21-27; Tekin, 2008: 172-173; Bozkuş-Küçüker 2011: 19-23, 63-71; Palaz Erdemir, 2014:10-12; Yavuz, 2014: 8-9; Kaçar, 2015: 127-131).

¹⁹ Grekçe ibadet ve Gerekçe yazıp okuyan Armenialılar, özellikle Sasani etkisindeki bölgelerde rahatsızlık oluşturduğu için MS 405'te Rahip Mesrobes Mashtots tarafından Ermeni alfabesi oluşturulmuştur. Bundan sonra kutsal kitaplarda Ermeni alfabesiyle yazılmaya başlanmıştır. Sasanilerle savaşan Ermeniler Kadıköy (Kalkedon) Konsili'ne (MS 451) katılmamış ve kararlarını da reddetmişlerdir. Hz. İsa'nın insani ve ilahi olarak tek bedende çift tabiatlı olduğu ilan edilen Kadıköy Konsili kararlarına karşı Ermeniler, "cisimleşen tabiat tekdir" görüşünü Ortodoks Süryani, Etiyopya ve Koptik, Hint (Malabar) Kiliseleri ile kabul etmiştir. Böylelikle Armenia, Kadıköy Konsili kararlarını kabul etmeyip bağımsız bir Hristiyanlık kolu olmuştur. Aslında kuruluşu Katolik kökenli Ermeni kilisesi günümüzde tartışmalı olsa da Ortodoks ailesine mensuptur.

Armenia bölgesinde bunlar yaşanırken MÖ I. yüzyılda daha kuzeyde Taoklardjethie Vadisinde “Cholchid” adında bir devlet görülür. Cholchid, muhtemelen Urartu yazıtlarında Qulha ve Kolkhis olarak geçen topluluk tarafından kurulmuş olmalıdır. Taoklardjethie’nin kısa süre sonra “İberya” ve “Cholchid” adıyla iki krallığa ayrılır ve yaklaşık iki yüz yıl boyunca böyle idare edildiği düşünülmektedir. MS I. yüzyıl ile birlikte yukarıda da ele alındığı gibi tüm Doğu Anadolu ile birlikte bölge Roma hâkimiyetine girmiştir. Daha sonra Roma-Sasani mücadelesine sahne olan bölge²⁰, 387 yılında ikiye bölünmüş, bu sırada mahalli prenslikler tarafından idare edilmiştir. Tao bölgesini içine alan İberya Krallığı’nın MÖ I. yüzyılın sonlarında güçlendiği görülmektedir. İberya Krallığı, çok sayıda mücadeleye ve göçe maruz kalsa da uzun süre bölgeye hâkim olmayı başarmıştır. İberya Krallığı VI. yüzyıldan itibaren devam eden Sasani saldırıları sonunda 570’de yıkılır. Buna rağmen İberya Krallığı’ndan Klardjethie ve Kakhetie eyaletleri bağımsız şekilde varlıklarını koruyabilmişlerdir (Plutarch: 33; Günaltay, 1946: 577; Günaltay, 1948: 157; Honingman, 1970: 158-172; Konukçu, 1989: 4; İnbaşı, 2008: 29; Özkan, 2010: 4-5).

Roma’nın bölgedeki tüm tedbirlerine rağmen yukarıda da değindiğimiz üzere Sasani saldırıları devam etmiştir. Sasanilerin bölgedeki baskısı ancak Müslüman Arapların akınları ile ortadan kalkmış ve nihayetinde Sasani Devleti yıkılmıştır. Artık Araplar, Suriye bölgesini ele geçirdikten sonra kuzeye doğru yönelecek hatta Abbasi Halifesi Mehdi (MS 775-785) Ermeni isyanını bastırıp Erzurum’u ele geçirecektir. MS 806’da Araplar Mamikonlu ailesinin kontrolündeki bu bölgeye vali olarak Bagratlı (Bagrationi) ailesinden²¹ Aşot Msaker, ardından Smbat Ablabas’ın (Sembat-Ebu'l-Abbas) atandığı görülür. MS 862’de Araplar, Smbat Ablabas’ın oğlu Aşot’u (I. veya Büyük Aşot) “ishkhanats ishkhan” (Prenslerin Prensi) ilan etmiş ve bu durum Roma tarafından da kabul edilmiştir. Arapların bu hızlı yayılışına karşı Roma, kuzeyde İberya Krallığı’nın yıkılışı sonrası devletleşmeyi başaran yeni Hristiyan Gürcü Devleti ve Ermeniler ile dostane ilişkiler kurmak zorunda kalmıştır. Roma, I. Aşot’a (Ashot) “cura palatii- kuropalatis²²” unvanı vererek onun kral unvanını da kullanmasını sağlamıştır. Böylelikle Bagratlılar, Taoklardjethie Vadisi’nde bir güç olabilmiş ve bölgenin zorlu coğrafyasında Hristiyanlığı koruyabilmiştir. Gürcüler, Hristiyanlığı, IV. yüzyılda Romalılar ile aynı dönemde kabul etmiş ve doğuda Hristiyanlık en önemli temsilcisi olmuşlardır. Halife El-Mu'tamid, MS 884’de, Armenia’nın Roma etkisine girmesini engelleyebilmek ve Ermenilerin taleplerine karşı, Aşot’a taç göndererek kral olarak tanıdı. Roma’da benzer bir yol izlemesi sonucu Aşot başkenti Bagaran’a taşıyarak ve 884 / 885’te kral oldu. (İberya Kralı) Aşot, Roma ve Araplara güvence vermesine rağmen MS 885’te Roma ile ittifak yaptı. Aşot, bir kral olarak tarih sahnesine çıkmasına rağmen bölgede irili ufaklı Sünik, Vaspurakan ve Taron gibi Ermeni prenslikleri halen varlığını korumaktaydı. Ancak kısa sürede bu prensliklerinde desteğini alarak otoritesi Albanya Gürcü ve bölge Arap Emirliklerine de taşındı. I. Aşot sonrasında MS 885-890 tarihlerinde I. Aşot, MS 890-914 tarihlerinde I. Smbat, MS 914-928 tarihlerinde II. Aşot, MS 928-953 tarihlerinde ise I. Abas’ın tahta geçmiştir. Bu dönemden sonra Roma ile ilişkiler içine girdiği bölgesel bazı isyanların bastırılmasında görev alarak karşılığında imtiyazlar elde ettikleri görülür (İnbaşı, 2008: 30; Kadiroğlu-İşler, 2010: 7-9).

MS 953-977 tarihlerinde tahta geçen III. Aşot, MS 961’de Ermeni kralı sıfatıyla önce dini merkezi Vaspurakan’dan Argina’ya (Ani yakınlarında) ardından başkenti Ani’ye taşıdı. Ani’nin düşman emirlerine yakınlığı ve henüz bir başkent özelliği barındırmamasına rağmen Trabzon’a kadar uzanan ticaret yoluna hâkimiyeti kısa sürede bölgenin bir başkente dönüşmesini sağlayabilmiştir. III. Aşot’un Ani’nin imarına olan desteği ve çabasıyla Ani kısa sürede önemli bir merkez haline geldi. Bu çalışmalarından dolayı III Aşot’a “Voghormat” (merhametli) denilmeye başlandığı bilinmektedir. III. Aşot imar faaliyetleri yanında

²⁰ Roma, Sasani saldırılarına karşı önemli kaleler inşa ettirdiği bilinmektedir. Bunlardan biri de MS 415-422’de inşa ettirilen Theodosiopolis (Erzurum) Kalesi’dir.

²¹ Bagratlılar’ın Hz. Davud’un soyundan geldikleri iddia edilse de kökenleri tam olarak bilinmemektedir. (Brosset, 1851: 273) Kaynaklarda Çoruh Vadisi içerisindeki bugünkü İspir (Sper) kökenli veya Kafkasya kökenli Hristiyan Türkler (Kıpçak) olabileceği yönünde bilgiler bulunmaktadır. (Lang, 1966: 91; Salia, 1961: 45; Kadiroğlu-İşler, 2010: 7)

²² Doğu Roma’da verilen bu unvan “Saray Şefi / Saraydan sorumlu olan (kişi) = kral” anlamına gelmekteydi.

MS 973'de Taron'a giren Doğu Roma (Bizans) ordusuna olan desteği ve ardından Musul, Halep emirlere karşı Roma'nın yanında yer alması III. Aşot'un gücünü artırdı. Ardından III. Aşot, MS 953'te Şeddadilerin Dvin'i kuşatmasını da bertaraf etmeyi başarmıştır (Arakelyan, 1976, 48-49; Brosset 1851: 273).

Romanın Araplara karşı sayısız galibiyeti sonrasında Kafkaslara doğru ilerlediği görülür. Roma'nın ele geçirdiği ilk Ermeni bölgesi Taron'du. Bu dönemde vassal durumunda olduğu anlaşılan Taron yönetici Aşot, Bagratuni'nin MS 967'de ölümüyle oğulları Gregory ve Bagrat toprakları Roma'ya teslim etmek zorunda kaldı. MS 1001, 1014 ve 1021/1022'deki Doğu Roma seferleri ile Theodosiopolis (Karin), Ahlat ve Tayk-İberyaya ele geçirilmiştir. Roma'nın bu yayılcı politikası Vaspurakan'ın Ardazruni Krallığı da ele geçirmesi ile devam etti. Bağrathlıların başında bu dönemde MS 989-1020 tarihlerinde hüküm süren I. Gagik bulunmaktaydı. I. Gagik'in damadı olan Senekerim-Hovhannes'in MS 1003'de Vaspurakan'ın tek kralı olabilmek için hanedan mücadelesi kazandığı görülsede ardından gelen Türkmen akınları ile gücünü kaybetmiş ve topraklarını Roma'ya teslim etmiştir. Böylelikle bölgede Roma'nın egemenliği büyük ölçüde sağlanmış olsa da Bağrathlılar (Bagratuni), Baghk ve Doğu Syunik bağımsız kalmayı başarmıştır. Bağrathlılarda I. Gagik'in yerine MS 1020-1040 ve 1021-1039 tarihlerinde aynı anda yönetimde oldukları görülen III. Hovhannes-Smbat III ve IV. Aşot geçer. Daha sonra MS 1042-1045 tarihlerinde ise II. Gagik kral olmuştur. MS 1064'de Ani, MS 1071'de ise Malazgirt Savaşı ile Doğu Anadolu'nun Türklerin kontrolüne geçtiği görülür. Bu Akınlar sonucu Anadolu'da başta Selçuklular olmak üzere yeni Türk beylikleri ve devletleri kurulmuştur. Bu dönemde ağırlıklı olarak Ortodoks olan halk Türk tebaası olarak din ve dil bakımından serbest bırakılmıştır (Brosset, 1851: 273; Minorsky, 1953: 63; Grigoryan, 1983:56; Yinanç, 1944: 36; Konukçu, 1992: 9; Turan, 1997: 91; Kadiroğlu-İşler, 2010: 9).

Gürcüler en geniş sınırlara Kraliçe Tamara (MS 1184-1215 /1219) döneminde ulaşmışlardır. Bu sınırlar Hazar'dan Karadeniz'e, Kafkaslardan (Çerkesya) Erzurum'a kadar uzanır. Gürcüler Tamara dönemi ile siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel bakımdan bir altın çağ yaşadığı görülür. Bölge MS 1295'de özellikle Erzurum İlhanlı egemenliği girer. Gürcülerin Tamara ile altın bir çağ yaşamasına rağmen Moğol akınları özellikle 1386-1403 tarihlerindeki Timur saldırıları ile ülke büyük ölçüde gerilemiştir. Doğu Anadolu'da uzun süre Timur saldırılarıyla mücadele eden Türk beylikleri ve devletlerine rağmen Timur'un yıkıcı saldırıları sonucunda bölge karanlık bir dönem yaşamıştır. Bu karanlık dönemden çıkış ancak Osmanlı kontrolü ile sağlanabilmiştir (Manvelichvili, 1951: 151; Kırzioğlu, 1953: 122; Honingman, 1970: 154; Kırzioğlu, 1971: 121; Brosset, 1851: 41; Sevim-Merçil, 1995: 50, Turan, 1996: 155; Eğilmez, 2004: 71-74; Daş, 2006: 174).

Bağrathlılar, bütün bu mücadelelere rağmen varlıklarını uzun süre devam ettirebilmiştir. Osmanlı döneminde Bağrathlıların varlığı Trabzon Sancak Beyi Şehzade Selim'in faaliyetleri ile anlaşılmaktadır. Şehzade Selim'in, Bağrathlı kontrolündeki Tortum-Uzundere'nin kuzeyinde, bugünkü Çıldır ilçesindeki Akçakale ve çevresini zapt ettiği görülür. Ancak Osmanlı Sultanı II. Bayezid'in onun bu seferlere müsaade etmeyip çekilmesini emredince bölge tekrar Gürcü Bağrathlıların kontrolüne geçmiştir. MS 1535'de Erzurum Beylerbeyliği'nin kurulmasından sonra Erzurum'un ilk beylerbeyi Mehmed Han 1536-1537 yıllarındaki Gürcistan seferleri ile Zihink Deresi'nin kuzeyi ve Tortumkale'nin batısını ele geçirmiştir. Osmanlı'nın ele geçirdiği bu bölgenin de Doğu Anadolu'nun diğer yerleri gibi büyük bir tahribata uğramış olduğu görülür. Kanuni'nin Irakeyn Seferi sırasında geçtiği Erzurum'un harap ve terk edilmiş olduğunu ve Kanuni'nin bu harap ve terk edilmiş mülklerin tapu karşılığında zengin beylere satılmasını emrettiği bilmekteyiz. Bunun sonucu olarak Mehmed Han'ın ele geçirdiği bu bölge 1538 tarihli tezkire ile 20.000'er iki zeamet halinde Necmü'd-devle ve Sarım adlı kişilere verilmiştir. Tortum-Uzundere'nin tamamı ise Vezir Ahmed Paşa'nın 1549 tarihli Gürcistan Seferi sonrasında Osmanlı'ya bağlanmıştır. Sefer sonrasında 19 Eylül 1549 tarihinde Tortum bir sancak haline getirilerek Dulkadirli Ali Bey'e verilmiştir. Erzurum'un kuzeyinin Osmanlı'nın fethinin uzun sürmesinin temel nedeni bölgenin dağlık yapısı ve Safevi Şah İsmail mücadelesidir. (Küçük, 1995: 325; D. Aydın, 1998: 260; İnbaşı, 2008: 1.) Daha sonra Tortum Sancağı, 1574'de 5 nahiyeye bölün-

müştür. Bu nahiyelerden Tortum, Ahçirik, Liskâv Tortum Sancağına, Haho ve İşhan ise Akçakale Sancağı'na bağlanmıştır. Tortum Sancağı 1549-1579 tarihlerinde sancak olarak yönetildikten sonra 1579'da Yutam Beyoğlu İskender Bey'e "Yurtluk ve Ocaklık" olarak verilmiştir. 1588'de ise yurtluk ve ocaklık üzere bu kez Mustafa Bey'e 600.000 akçe ile verildiği görülür (Konyalı, 1960: 516; D. Aydın, 1998: 260-261; İnbaşı, 2008; Özkan, 2013: 87-97).

Livâ-yı Tortum başlığı altındaki vesika şöyledir:

"...Vilâyet-i Gürcistan'ın yarar emirlerinden olub, Mişan Bey kayını ve Haydar Mirza'nın dayısı olan Yutam Beyoğlu İskender Yarar olub, yurdu ve ocağı olan Hirtus Sancağı ülkesi ile teslim edüb itaat eyleyüb kadimî yurdu ve ocağı olan Tortum Sancağı yurtluk ve ocaklık üzere iki kere 100000 akçe ile buyuruldu." (26 Cemaziy'el Evvel 987/21 Temmuz 1579)

1915 tarihinde Ruslar tarafından ele geçirilinceye kadar Osmanlı idaresinde kalan bölge, 12 Mart 1918'de Ruslardan geri alınarak ardından Türkiye Cumhuriyeti'nin bir parçası olmuştur. (Aşıroğlu, 1973: 65-115.)

Osmanlı döneminde huzur ortamı bölgedeki yazılı belgelerinde artmasını sağlamıştır. Bu dönemde bölgeyi ziyaret eden gezginler özellikle Tortum-Uzundere bölgesi hakkında da detaylı bilgiler vermişlerdir. Bu gezginlerden birisi de 1647'de bölgeden geçen Evliya Çelebidir. Evliya Çelebi Tortum ve çevresini hakkında şu bilgileri vermiştir.

"...Oradan Tekhis, Akçakale, Divane Deresi hep fethedilip ordu Tortum'a gelmiş, Tortum'da sancak merkezi olarak yazılmıştır. Hala da öyledir. Alay Beyi, Çeribaşısı vardır. Seferde cebelileri ile ve beyinin askeri ile 60000 seçme asker çıkarır. Paşasına yılda adalet üzere 12-13000 kuruş hâsıl olur. Sefere gittiğimiz yıl Seydi Ahmed Paşa adalet ve insaf hududunu biraz aşarak bu Tortum Sancağından 24000 kuruş tutturdu. Hatta ben kendilerine emr-i şerifle geldiğimde, sancağında olan zeamet ve tımar sahiplerinden başka eli beratlı imam ve hatipleri bile sefere memursunuz diye sıkıştırarak bunun için 10.000 kuruş aldı. Beni de kendi sarayına misafir ederek şehri temaşa ettirdi". (Evliya Çelebi: 347).

Bölge hakkında bilgi veren bir diğer seyyah ise Robert Curzon'dur.

"...şahit olduğum tüm garip ve karanlık sahnelerin hiçbirisi, Tortum Gölü'nün anlaşılmasız siyah görünüşü kadar bende iz bırakmamıştır. Dağların esmer kayaları, dimdik bir yardan aşağı bu derin gölün içine düşüyor. Bu ölü denizde balık yoktu. Sanırım kışın balıklar dağlardan gelerek bu göle karışan derelere çekiliyor..." (Curzon: 37, 146)

1869 yılında Fransız hükümetince Şark vilayetlerinde incelemeler yapmak üzere gönderilen Théophile-Louis Deyrolle, seyahatnamesinde bölge hakkında şöyle bahseder (Hancı, 2009).

"...bir tahsildar, Tortum mıntikasının fevkalade fakir bir memleket olduğunu söyledi. Yalçın arazisinin pek az bir kısmı hububat ziraatına elverişli idi. Kasabalardan 20 tanesi dağların üzerinde idi, sekenleri çobanlıkla geçiniyordu. 35 tanesi de Tortum suyunun boyunda idi. Ancak bu kasabaların halkı tarla açarak hububat ekiyordu, meyve bahçeleri yapıyordu. Elma, armut, kiraz, kayısı, dut ve ceviz ağaçları yetiştiriyorlardı. Ağaçlar arasında kaybolmuş olan bu kasabalar hakiki birer vahaya benziyor. Güneşten yanan seyyah, daha uzaktan bu yeşillikler altında dinlenmeye can atar. Pek bol olan meyve ve süt ile serinler. Mahsulün bolluğundan ağaçların dalları yerlere sarkar. Güneş battı mı, bütün kasabalardan meyve yüklü merkep kervanları çıkar. Erzurum'a gitmek için köylüler, yolun büyük bir kısmını gecenin serinliğinde almayı tercih ederler. Bu meyve bahçelerinin zengin sahiplerinden çoğunun 4, 5 hatta 6 tane eşi vardır. Bu kadınları aynı zamanda bahçelerde çalıştırırlar. Meyvelerin hepsi yazın taze olarak satılmadığından bilhassa dut ve kayısılar güneşte kurutulur ve kışa saklanır." (Deyrolle:43).

Kaynaklar

- Cassius Dio. *Roman History*. E. Cary. (ed.) 1914- 1927. London.
- Clavijo, Ruy Gonzales de. *Timur'un Hayatı: Kadiz'den Semerkant'a Seyahatler*. Z. Ertan. (çev.). 2008. İstanbul.
- Curzon, R. *Armenia: A Year at Erzerum and On the Frontiers of Russia, Turkey and Persia*. 1854. New York: Harper Brothers Publishers.
- Deyrolle, Théophile. *1869'da Trabzon'dan Erzurum'a*. R. E. Koçu. (çev.). İstanbul: Çığır Kitabevi.
- Dio Cassius. *Rhomaika* (çev. E. Cary Roman History). London 1914-1927.
- Diodorus Siculus. *Diodorus of Sicily*. C. H. Oldfather. (trans.) 1933. Cambridge: Harvard University Press.
- Eusebius Pamphilus. *Ecclesiastical History-The Father of Churches. (Books I-V)*. R. J. Deferrari. (trans.). 1965. Washington: The Catholic University of America Press.
- Eutropius. *Breviarum Historiae Romanae (Roma Tarihinin Özeti)*. Ç. Menzilioğlu. (çev.) 2007. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Evliya Çelebi *Seyahatname I-II*. T.T. Kuran- N. Aktaş. (sad.) İstanbul.
- Herodianus. *Herodian. History of the Empire*. C. R. Whittaker. (trans.). 1969. Cambridge: Harvard University Press.
- Herodotos. *Herodotos Tarihi*. M. Ökmen. (çev.). 1983. İstanbul: Türkiye İşbankası Yayınları
- Kazvîni: *Tarih-i Tîmuriyân ve Türkmânân. Mîrâs-ı Mektûb*. 1379. Tahran.
- Ksenophon. *Anabasis. Onbinlerin Dönüşü*. T. Gökçöl. (çev.). 1984. İstanbul.
- Moses Khorenats. *History of the Armenians*. R. W. Thomson. (trans.). 1978. Cambridge: Harvard University Press.
- Nizamüddin Şâmî. *Zafernâme*. N. Lugal. (çev.). 1987. Ankara.
- Plutarch Lives. B. Perrin. (trans.) 1996. London: Loeb Classical Library.
- Plutarkhos. *The Lives of the Noble Grecians and Romans*. J. Dryden (trans.). 1932. New York: The Modern library.
- Polyainos. *Polyaenus's Stratagems of War*. R. Shepherd. (trans.). 1974. Chicago: Ares Publishers.
- Procopius. *History of the Wars*. Book I-II. H.B. Dewing. (trans.). Londra.
- Procopius. *The Buildings of Procopius*. H. B. Dewing. (trans.). 1940. London: Loeb Classical Library.
- Scriptores *The Scriptures Historiae Augustae*. D. Magie. (trans.). 1921. Cambridge: Harvard University Press.
- Strabon. Antik Anadolu Coğrafyası-Geographika XII-XIII-XIV. A. Pekman. (çev.). 1993. İstanbul.
- Suetonius. *The Lives of Twelve Caesars. Loeb Classical Library*. 1914. London.
- Tacitus. *Annals. The Annals of Imperial Rome* (trans. M. Grant). London. 1988.
- Tacitus. *Histories. The Histories*. (Trans. K. Wellesley). London 1986.
- Tacitus. *The Annals of Imperial Rome*. M. Grant. (trans.). 1996. Penguin Classics.

Modern Kaynaklar

- Adontz, N. (1946). *Historie d'Armenia*. Paris
- Adontz, N. (1970). *The Reform of Justinian in Armenia*. N. G. Gaion. (trans.). Lisbon.
- Akşit, O. (1976). *Roma İmparatorluk Tarihi (MÖ 27- MS 192)*. İstanbul.
- Akurgal, E. (2000). Anadolu Uygarlıkları. İstanbul.
- Albright, W. (1926). "The Jordan Valley in the Bronze Age". *Annual of the American Schools of Oriental Research-VI*. 13-74
- Altaş, N.T. (2014). "Fonksiyonel Özellikleri Bakımından Uzundere Kasabası". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 18/1*. Erzurum. 229-247.
- Amiran, R. B. K. (1952). "Connections between Anatolia and Palestine in the Early Bronze Age". *Israel Exploration Journal-2*. 2. 89-103.
- Arakelyan, Babgen N. (1976). "Bagratunyats tagavorutyanyan bargavachume / The Prosperity of the Bagratuni Kingdom". *Hay Zhoghovrdi Patmutyan-History of the Armenian People-III*. Yerevan. 48-49.
- Aşıroğlu, T. (1973). "Erzurum İlinin Tarihçesi". Atatürk Üniversitesi. 50. Yıl Armağanı. Erzurum. 65-115.
- Atalay, İ. – Mortan, K. (2011). Türkiye Bölgesel Coğrafyası. İstanbul.
- Aydın, D. (1998). Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566). Ankara.
- Aydın, S. (2012). "Türkiye'nin Etnik Yapısı". 1920'den Günümüze Türkiye'de Toplumsal Yapı ve Değişim. F. Alpka-ya.-B. Duru. (der.) Phoenix.
- Azaz, D.- Güngör, Y. "Oltu-Narman (Erzurum) Havzasının Jeopark Potansiyeli". 70. Türkiye Jeoloji Kurultayı. 10-14 Nisan 2017. 208.
- Barnett, R. (1982). "Urartu". *The Cambridge Ancient History-III /2*. 314-371.

- Belli, O. (1977). Urartular Çağı'nda Van Bölgesi Yol Şebekesi. İstanbul.
- Belli, O. (1982). "Urartular". Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi-I. İstanbul. 139-208.
- Belli, O. (2011). "Eskiçağda Erzurum Bölgesi". Bir Şehir Var Yaylada: Erzurum. E. Yazıcı. (ed.) H. Bozoğlu. 17-40. Erzurum: Erzurum İl Özel İdaresi Yayınları.
- Bittel, K. (1945). Ön Asya Tarih Öncesi Çağları: Mısır. Filistin. Suriye. H. Çambel. (çev.). İstanbul.
- Blockley, R. C. (1987). "The Division of Armenia between the Romans and the Persians at the end of the Fourth Century AD". *Historia* 36. 222-234.
- Borger, R.- Hinz, W. (1984). "Die Behistun-Inschrift Darius' des Großen". *Texte aus der Umwelt des Alten Testaments 1/4: Historisch-chronologische Texte I*. Gutersloh. 419-450.
- Bosworth, A. B. (1980). *A Historical Commentary on Arian's History of Alexander*. Oxford: Clarendon Press.
- Bosworth, A. B. (1995). *Conquest and Empire. The Reign of Alexander the Great*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bosworth, A.B. (1983). "Arrian and at the Caspian Gates: A Study in the Methodology" *CQ* 33/1. 265-267.
- Bozkuş Deveci, Y. - Küçüker, S. Deniz (2011). Armenia: Ermeniler ve Armenia Bölgesi'nin Eskiçağ Tarihi. Ankara: Genesis Kitap.
- Braidwood, R. J. -L. S. Braidwood (1960). *Excavations in the Plain of Antioch I: The Earlier Assemblages A-J*. Chicago: Oriental Institute Publications.
- Brosset, M. (1851). *Histoire de la Georgia*. Petersburg: C.I St. Petersburg.
- Burney, C. A. - Lang. D. M. (1971). *The Peoples of the Hills*. London.
- Burney, C. A. (1958) "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age". *Anatolian Studies VIII*. 157-209.
- Cameron, A. (1993). *The Later Roman Empire*. London: Fontana Press.
- Can, B. (2010). "Hellenistik, Roma ve Bizans Dönemlerinde Erzurum" *Geçmişten Geleceğe Armağan*. (ed. M. Işık- lı-M. Artu) Ankara. 34-39.
- Casabonne, O. (2007). "Akamenid İmparatorluğu". *Arkeoatlas* 6. 20.
- Ceylan, A. (2008). Doğu Anadolu Araştırmaları-I. 1998-2008. Erzurum.
- Ceylan, A. (2010). "Doğu Anadolu'da İlk Türk İzleri". *XV. Türk Tarih Kongresi*. 355-373.
- Cumont. F.-E. Cumont. (1906). *Voyage d'exploration archæologique dans la Pont et la Petit Armenie*. *Studia Pontica* 2. London.
- Çiğdem, S. (2000). "Başlangıçtan Eski Tunç Çağı Sonuna Kadar Erzurum ve Yöresi Geçim Kaynakları". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*-26. Erzurum. 197-210.
- Çiğdem, S. (2008). *Gümüşhane Bölgesinin Tarih ve Arkeoloji Araştırmaları*. Erzurum.
- Çiğdem, S. (2011). "Roma-Parth İlişkilerinde Elegeia / Erzurum ve Çevresi". *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 11 (46), Haziran. 97-118
- Çiğdem, S.-B. Can, (2005). "Erzurum Müzesi'nde Bulunan Tarım Aletleri Işığında Geç Kalkolitik ve Tunç Çağlarında Bölgedeki Tarımsal Aktiviteler", *Anadolu / Anatolia* 29, 13-27.
- Çilingiroğlu, A. (1994). *Urartu Tarihi. Bornova: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları*
- Daş, M. (2006). Bizans'ın Düşü. İstanbul.
- Dignas, B.-Winter, E. (2007). *Rome and Persia in Late Antiquity: Neighbours and Rivals*, New York: Cambridge University Press.
- Doğanay, H. (1983). Erzurum'un Şehrsel Fonksiyonları Ve Başlıca Planlama Sorunları. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Durmuş, İ. (1993). İskitler (Sakalar). Ankara.
- Durmuş, İ. (1997). "Anadolu'da Kimmerler ve İskitler". *Bellekten-LXI-231*. 273-286.
- Dyson, (1968). "The Archaeological Evidence of the Second Millennium B.C. on the Persian Plateau". *The Cambridge Ancient History-II*. 14-16.
- Dyson, (1973). "The Archaeological Evidence of the Second Millennium B.C. on the Persian Plateau". *The Cambridge Ancient History-2/1*. Edward. (ed.). Cambridge. 686-715.
- Edwell, M. (2008). *Between Rome and Persia The Middle Euphrates, Mesopotamia and Palmyra under Rome Control*. London - New York.
- Eğilmez, S. (2004). Erzurum ve Çevresinin Ortaçağ Boyunca Tarihi Coğrafyası. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Erinç, S. (1953). Doğu Anadolu Coğrafyası. İstanbul.

- Errington, M.R. (2006). *Roman Imperial Policy from Julian to Theodosius*. The Chapel hill: University of North Carolina Press.
- Erzen, A. (1992). Doğu Anadolu ve Urartular. Ankara.
- Forrer, E. (1931). "Hajasa-Azzi". *Caucasica IX*. 1-24.
- Frye, R.N. (1962). *The Heritage of Persia*. London.
- Frye, R.N. (1984). *The History of Iran*. München.
- Gibbon, E. (1993). *The Decline and Fall of the Roman Empire. with an introduction but Hugh Trevor- Roper 1-3*. London: David Campbell Publishers.
- Gibbon, E. (1987-1988). *Roma İmparatorluğunun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi 1-3*. (Çev. A. Baltacıgil). İstanbul.
- Gilmartin, K. (1973). "Corbulo's Campaigns in the East: An Analysis of Tacitus Account" *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 22. 583-626
- Goodman, M.-Sherwood. (1997). *J. The Roman World 44 BC-AD 180*. Routledge. London.
- Greatrex, G. (2000). "The Background and Aftermath of the Partition of Armenia in A.D. 387". *The Ancient History Bulletin* 14 (1-2). 35-48.
- Grigoryan, Gn. (1983). *The Feudal Bagratuni Principality of Taron from the 9th to 10th centuries*. Yerevan.
- Grousset, R. (2005). Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi, (çev. S. Dolanoğlu) İstanbul: Aras Yayıncılık
- Gülensoy, T. - Küçüker, P. (2015). Eski Türk-Moğol Kişi Adları Sözlüğü. İstanbul.
- Gümüşçü, O. (2010). Tarihi Coğrafya. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Günaltay, M.Ş. (1946). Yakın Şark-II: Anadolu. Ankara.
- Günaltay, M.Ş. (1948). İran Tarihi. Ankara.
- Güner, F. (2010). Gürcü-Abhaz Çatışması Ve Türkiye'ye Yönelik Yansımaları. Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Gürsoy, R. C.(1974). "Türkiye'nin Tabii Yolları". *Türk Coğrafya Dergisi* 22-23. 24-30
- Hammond, M. (1934). "Corbulo and Nero's Eastern Policy" *HSCP* 45. 81-104.
- Hancı, H. (2009). Seyyahların Gözüyle Erzurum. İstanbul.
- Harmankaya, S.-Tanındı, O. (1996). Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-1 (TAY). İstanbul.
- Hassan, A. A. (2015). Uzundere'nin (Erzurum) İklim Özellikleri ve İklimin Ana Çizgileriyle Çevresel Etkileri. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Honingman, E. (1970). Bizans Devletinin Doğu Sınırı. İstanbul.
- Işıklı, M. (2011). Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları
- İnbaşı, M. (2008). Osmanlı İdaresinde Tortum Sancağı (1549-1650). İstanbul.
- İplikçioğlu, B. (1997). Eskibatu Tarihi I. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları
- Jones, A. H. M. (1998). *Cities of the Eastern Roman Provinces*. New York: Oxford University Press.
- Kaçar, T. (2008). "Early Christianity in the Black Sea: An Examination of the Literary Evidence". *Coll Ann VII*. 197-215.
- Kaçar, T. (2015). "Geç Antikçağ'da Ermeniler ve Hıristiyanlaşmaları Üzerine Notlar". Mustafa Büyükkalyoncu'ya Armağan. C. Şimşek. B. Duman. E. Konakçı. (ed.). 361-367
- Kadiroğlu, M. – İşler, B. (2010). Gürcü Sanatının Ortaçağı. Ankara
- Karakuzulu, Z. (2012). "Anadolu'da İlkçağ Medeniyetlerinin Gelişimini Destekleyen Coğrafi Şartlar ve Türkiye'nin Bugünkü Coğrafi Potansiyelini Doğru Kullanabilmesinin Önemi". Uluslararası Asya ve K. Afrika Çalışmaları Kongresi. Ankara. 10-15.09.2012. 386
- Kaya, M. A. (2004). "Romalılar. Parthlar ve Armenia Krallığı (İ.Ö. 92-İ.S. 4)". *Tarih İncelemeleri Dergisi*. 19 (1). 73-86.
- Kaya, M.A. (1998). "Anadolu'da Roma Egemenliği ve Pompeius'un Siyasal Düzenlemeleri" *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi XIII*. 163-172.
- Kaya, M.A. (2004). "Romalılar, Parthlar ve Armenia Krallığı (İÖ 92-İ.S.4)" *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi XIX/1*. 73-86.
- Kaya, M.A. (2005). "Anadolu'da Roma eyaletleri: Sınırlar ve Roma Yönetimi" *Tarih Araştırmaları Dergisi* 38. 11-30.
- Kely, M. -Bucellati (1979). "The Fertile Crescent Culture: North Eastern Connections of Syria and Palestine in the Third Millennium BC.". *Ugarit-Forschungen II*. 413-430
- Kely, M.-Bucellati (1974). *The Early Trans-Caucasian Culture Geographical and Chronological Interaction*. Chicago
- Ketin, İ. (1983). Türkiye Jeolojisine Genel Bir Bakış. İstanbul.

- Kılıç, M.-Topaloğlu, Y. (2018). "Antik Kaynaklara Göre Doğu Anadolu Mimarisi". Kurtuluşunun 100. Yılında Uluslararası Erzurum Sempozyumu. 12-13 Mart 2018. Erzurum.
- Kınal, F. (1962). *Eski Anadolu Tarihi*. Ankara.
- Kırzioğlu, F. (1953). *Kars Tarihi I. İstanbul: Işıl Matbaası*.
- Kırzioğlu, F. (1971). "Selçukluların Ani'yi Fethi ve Buradaki Selçuklu Eserleri". Selçuklu Araştırmaları Dergisi. 121.
- Kırzioğlu, F. (1992). Yukarı Kür ve Çoruh Boylarında Kıpçaklar. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi
- Konukçu, E. (1989). "Tarihte Erzurum". Şehr-i Mübarek Erzurum. Ankara.
- Konyalı, İ. H. (1960). *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi. İstanbul*.
- Kopar, İ.- Çakır, Ç. (2014). "Tortum Çayı Havzası'nda (Erzurum-Artvin) Donmuş Şelale-Çağlayan Tırmanışları ve Bunun Kış Turizmi Bakımından Önemi". Doğu Coğrafya Dergisi. 20 (33). 63-9
- Kopar, İ.- Sevindi, C. (2013). "Tortum Gölü'nün (Uzundere-Erzurum) Güneybatısında Aktüel Sedimentasyon ve Siltlenmeye Bağlı Alan-Kıyı Çizgisi Değişimleri". Türk Coğrafya Dergisi 60. 49-66.
- Kopar, İ.-Çakır, Ç. (2013). "Tortum Gölü-Tortum Boğaz Vadisi ve Yakın Çevresinin (Uzundere-Erzurum-Yusufoğlu-Artvin) Serrano ve Ruiz Flano Yöntemiyle Jeo-çeşitlilik Derecesinin Belirlenmesi". İstanbul Üniversitesi Coğrafya Dergisi 27. 46-66.
- Koşay, H. Z. - Vary, H. (1967). Güzelova (Tufanç) Erzurum Kazısı 1961. Ankara.
- Koşay, H. Z. (1943). "Karaz Sondajı". III. Türk Tarih Kongresi. Ankara. 165-169.
- Koşay, H. Z. (1959). "Erzurum-Karaz Kazısı Raporu". *Belleten* 91. Ankara. 349-413.
- Koşay, H. Z. (1984). *Erzurum ve Çevresi Dip Tarihi*. Ankara.
- Koşay, H. Z. -Turfan, K. (1959). "Erzurum Karaz Kazısı Raporu". *Belleten* 23/91. Ankara.
- Koşay, H. Z. -Vary, H. (1964). Pulur Kazısı 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu 1960. Ankara.
- Kökten, İ. K. (1947). "Bazı Prehistorik İstasyonlar Hakkında Yeni Gözlemler". *DTCFD*. 5/2. Ankara. 223-235.
- Kökten, İ. K. (1953). "1952 yılında yaptığım Tarih Öncesi Araştırmalar Hakkında". *DTCFD* 11/2-4. Ankara. 177-209.
- König, F.W. (1955-1957). *Handbuch der Chaldäischen Inschriften*. Archiv für Orientforschung Herausgegeben von Ernst Weidner. Beiheft. Graz.
- Köroğlu, K. (2000). "Çıldır Kurganları". *Arkeoloji ve Sanat* 96. 2-11
- Kuftin, B. A. (1943). *Urartskij "Kolumbarij" u podosvy Ararata i Kuro-Araksiskij eneolit / An Urartian "columbarium" on the slopes of Ararat and the Copper Age of the Kuro-Araxes basin*. Vestnik Gosudarstvennogo muzeja Gruzii.
- Kuhrt, A. (2007). *The Persian Empire: A Corpus of Sources from the Achaemenid Period-I*. London: Routledge
- Küçük, C. (1995) "Erzurum". TDV İslam Ansiklopedisi-11. 321-329
- Lang, D. M. (1966). *The Georgians*. London.
- Lang, D. M. (1997). *Gürcüler: N. Domaniç. (çev.). İstanbul*.
- Lehman – Haupt, C. F. (1928-1935). *Corpus Inscriptionum Chaldicarum I-II*. Berlin-Leipzig.
- Lightfoot, C.S. (1992). "Satala Yüzey Araştırması" *IX. AST (1991)*. Ankara. 289-302.
- Ligtfoot, C.S. (1998). "Survey Work at Satala: A Roman Legionary Fortress in North-East Turkey" *Ancient Anatolia Fifty Years' Work by the British Institute of Archaeology at Ankara (ed. R. Matthews)*. 273-284.
- Longden, M.A. (1975). "The Wars of Trajan" *CAH XI*. 223-254.
- Manvelichvili, A. (1951). *Historie de Georgie*. Paris.
- Melikişvili, G.A. (1960). *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi*. Moskova.
- Memiş, E. (1995). *Tarih Metodolojisi*. Konya
- Memiş, E. (1997). *Genel Tarih*. Konya
- Millar, F. (2001). *The Roman Near East 31 BC-AD 337*. Cambridge.
- Minorsky, V. (1953) *Studies in Caucasian History*. London.
- Müller, K. (1873). *Fragmenta Historicorum Graecorum*. Paris.
- Naskalı, Esko (2000). "İran". TDV İslam Ansiklopedisi-22. 394.95
- Orhan, T. (2008). Uzundere İlçesi ve Yakın Çevresinin Eko-turizm Potansiyelinin Belirlenmesi ve Sınıflandırılması. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Ostrogorsky, G. (1991). *Bizans Devleti Tarihi. F. Işıltan. (çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu*.
- Özav, L. (1991). Oltu'nun Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Özkan, H. (2010). Öşvank Manastırı. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları

- Özkan, H. (2013). Haho Manastırı. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları
- Öztürk, N. (2004). “Anadolu’nun Karaz Seramiğine Ait Eski İle Yeni Görüşleri Ve Yerleşim Yerleri”. *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi-4* (32). Erzurum. 81-93
- Palaz Erdemir, Hatice (2014). “Antikçağ’da Politik Bir Arena ya da “Armenia”. *Yeni Türkiye*. 60. 1-17
- Palaz Erdemir, Hatice. (2001). Göktürk-Bizans İlişkileri (VI. Yüzyıl Bizans Kaynaklarına Göre). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Payne, R. M. (1995). Urartu Yazılı Belgeler Kataloğu İstanbul: İstanbul Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Payne, R. M. (2006). Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu. İstanbul
- Pehlivan, M. (1984). En Eski Çağlardan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi
- Pehlivan, M. (1991). Hayaşa. Erzurum
- Redgate, A.E. (2000). The Peoples of Europe-The Armenians. Massachusetts.
- Sagona, A. (1999). “The Bronze Age-The Iron Age Transition in Northeast Anatolia: A View from Sos Höyük”. *Anatolian Studies* 49. 153-157
- Sagona, A. (2000). “Sos Höyük and The Erzurum Region in Late Prehistory: A Provisional Chronology For Northeastern Anatolia Area” *Anatolica XI Chronologies des pays du Caucasiens et de L’Euphrate aux I III e Millénaires*. eds. Marro- H. Hauptmann. 329-373
- Sagona, A.-C. Sagona (2004). *Archaeology at The Near-East Anatolian Frontier I. An Historical Geography and a Field Survey of the Bayburt Province*. Louvian-Paris-Dudley. M.A.
- Sağır, G. (2014). “Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu’da Ermeni Yerleşimleri”. Tarihte Türkler ve Ermeniler: İlkçağ ve Ortaçağ. M. M. Hülagü vd. (ed.). Türk Tarih Kurumu. Ankara. 183-205.
- Salia, K. (1961). *Tao-Klardjethie et ses Monesteres BK 11-12*
- Saraçoğlu, H. (1989). Doğu Anadolu Bölgesi. İstanbul
- Selen, H. S. (1943). “Türkiye’nin Yol Sistemi”. Türk Coğrafya Dergisi I-IV. 352-371
- Selen, H. S. (1949). “Doğu Anadolu Yolları ve Manzaraları”. Türk Coğrafya Dergisi. XI-XII. 102-109.
- Sevim, A. – Merçil, E.(1995). *Selçuklu Devletleri Tarihi*. Ankara.
- Sevin, V. (1979). *Urartu Krallığının Tarihsel ve Kültürel Gelişimi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi*.
- Sevin, V. (2003). *Anadolu Arkeolojisi. İstanbul: Der Yayınları*.
- Sherwin-White, A. N. (1983). *Roman Foreign Policy in the East: 168 BC-AD I*. Oklahoma.
- Sinclair, T.A. (1987). *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey-I*. London.
- Sinclair, T. A. (1989). *Eastern Turkey: An Architectural and Archeological Survey-II*. London.
- Sukenik, Y. (1974). “On the Technique of Khirbet Kerak Ware”. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 106. 9-17
- Sullivan, R. D. (1990). *Near Eastern Royalty and Rome. 100-30 BC*. Toronto.
- Şenyürek, M. (1944). “Tebliğler: Anadolu’da Bulunan İki Yeni Paleolitik Alete Dair Bir Not”. Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi. 2(2). 349-352
- Tanoğlu, A. (1969). Beşeri Coğrafya Nüfus ve Yerleşme. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayını.
- Tarn, W.W. (1971). “Parthia” *CAH IX*. 574-613.
- Tekin, O. (2007). *Eski Anadolu ve Trakya Ege Göçlerinden Roma İmparatorluğu’nun İkiye Ayrılmasına Kadar (MÖ 12.-MS 4. Yüzyıllar Arası)*. İstanbul.
- Tekin, O. (2008). Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş. İstanbul
- Tellioglu, İ. (2009). XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri. Trabzon.
- Tezcan, M. (2007). “V. yüzyılda Ermeni-Sasani Savaşları ve Ermenilere Hun Desteği”. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- 32. 183-202.
- Toksoy, A. (1995). Bizans’tan Akkoyunlulara Tav-İli/Tao Bölgesi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Topaloğlu, Y. (2006). Ardahan-Çıldır Bölgesi Tarihi ve Arkeolojik Araştırmaları. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Topaloğlu, Y. (2013). “Erzurum Kalelerinde Kullanılan Kiklopik Duvar Tekniği”. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi-31*. 195-222
- Topaloğlu, Y. (2015). “A Strategically Center in Northeast Anatolia: Akçakale Island”. Uluslararası Doğu Anadolu

Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu.

- Topaloğlu, Y. (2016). "Erzurum ve Çevresi Tunç Çağı Yerleşmeleri". *Turkish Studies* 11/2. 1193-1230
- Tozlu, S. (1997). Trabzon-Erzurum-Beyazıt Yolu (1850-1900). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi
- Turan O. (1997). *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti. İstanbul.*
- Üngör, İ. Bingöl, A. -Topaloğlu Y. -Günaşdı Y.-Ceylan N.-Özgül O. -Ceylan A. (2014). "2012 Yılı Erzincan, Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları". 31. Araştırma Sonuçları Toplantısı-I. Ankara. 61-77
- Ünsal, V. (2006). Tarihi ve Arkeolojik Yönüyle/Bayburt-İspir-Yusufeli Çoruh Havzası. Trabzon.
- Wells, C. (1992). *The Roman Empire*. London: Fontana Press.
- Wiesehöfer, J. (2003). *Antik Pers Tarihi. İstanbul.*
- Yavuz, M. F. (2014). "Antikçağda Armenia: Kısa Bir Tarih". *Yeni Türkiye* 60. 1-12
- Yaylalı, S. (2007). "Doğu Anadolu Erken Tunç Çağ Kültürü". Doğudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı Kitabı. B. Can - M. Işıklı (ed.). İstanbul. 165-187
- Yıldırım, E. (2016). "Antik Yazarların Eserlerinde Sophene Bölgesi İle İlgili Anlatımlar". *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 3 (7). 51-73
- Yıldırım, R. (2000). Uygurluk Tarihi. İzmir
- Yılmaz, M. (2010). "Ermeni Mitolojisi Üzerine Bir Değerlendirme". Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi 43. 93- 104.
- Yılmaz, O. (1991). Tortum Çayı Havzasının Beşeri Ve Ekonomik Coğrafyası. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi
- Yiğit, A. (2008). "Geçmişten Günümüze Türkiye'yi Bölgelere Ayırma Çalışmaları ve Yapılması Gerekenler". IV. Ulusal Coğrafya Sempozyumu. 32-44. Ankara.
- Yinanç, M. H. (1944). *Türkiye Tarihi-Selçuklu Devri. İstanbul.*

KÜLTÜR VARLIKLARI

KALELER VE GÖZETLEME KULELERİ

RABİA AKARSU

Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı
ozcanrabia@gmail.com

ELİF YAVUZ

Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Klasik Arkeoloji Bilim Dalı (M.A.)
elfyvz.yavuz@gmail.com

ELİF YURTTAŞ

Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Klasik Arkeoloji Bilim Dalı
yurttas.elf@gmail.com

BUKET BEŞİKÇİ

Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Bilim Dalı
buketbesikci@gmail.com

MUHAMMET AKDOĞAN

Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Bilim Dalı
muhammet253545@gmail.com

MUHAMMET EMİN SOLAK

Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü
m.emnsolak0@gmail.com

MUHAMMED BATURAY YAĞCI

Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü
yagcibaturay53@gmail.com

EBRU KARATEKE

Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü
karatekeebru@icloud.com

Giriş

Atatürk Üniversitesi ve Uzundere (Erzurum) Belediyesi işbirliğinde 2018 yılında yürütülen “Uzundere İlçesi Kültür Envanteri Projesi” kapsamında Mart ve Temmuz ayları arasında belirli zamanlarda Uzundere’de saha çalışmaları yapılmıştır. Bu çerçevede Kültür ve Turizm Bakanlığı envanter listesindeki kültür varlıkları Arkeoloji ve Sanat Tarihi ekiplerince gezilmiş, en son halleri kayda alınmıştır. Yayınımızın “Kaleler ve Gözetleme Kuleleri” başlığı altında başta Engüzekkapı Kalesi olmak üzere Erzurum’un Uzundere ilçesinde eskiçağlardan günümüze kalmayı başarmış askeri mimari örnekler anlatılmıştır.

Uzundere’de tespit edilen savunma sistemleri, kaleler ve gözetleme kulelerinden oluşmakta olup; yapılan araştırmalar sonucu tespit edilen kalelerin Ortaçağ’a ait olduğu anlaşılmıştır. Batı Roma İmparatorluğu’nun yıkılışından Bizans’ın yıkılışına kadar olan süreci; yani yaklaşık olarak MS 5. ile 15. yüzyıllar arasında ifade eden Ortaçağ içinde Bizans, Selçuklu, Beylikler, Osmanlı gibi çeşitli uygarlıkları bulundurmaktadır. Bu kadar karışık ve hareketli bir dönemde kentlerde mimari anlamında özellikle savunmaya yönelik iç kale, sur, burç gibi savunma yapılarının olduğu göze çarpmaktadır. Asya ile Avrupa arasında ticari ilişkilerin yürüdüğü önemli yollardan İpek yolu üzerinde yer alan Erzurum’da, bu ilişkiler sonucu doğacak her türlü tehlikeye karşı önemli güzergâhlar üzerinde pek çok kale kurulmuştur. Kelime olarak stratejik bir yeri, bir geçidi korumak amacıyla inşa edilen askeri yapı anlamına gelen kaleler, genellikle dağların yüksek zirvelerinde konumlandırılmışlardır (Eyice, 2001: 234). Askeri mimari sınıfında değerlendirilen kaleler, günümüzde tahkim edilmiş her yapı için kullanıldığından bir tür anlam karmaşası yaşanmaktadır. Erzurum için konuşmak gerekirse burada yer alan bağımsız gözetleme kuleleri için de kale adlandırması yapılmaktadır. Kule şeklindeki tahkimat yapıları, çok eski tarihlerden itibaren Kafkasya’da özellikle Gürcistan ve Çeçenistan topraklarında inşa edilmiştir. Bazılarının yüksekliği 20-30 metreyi bulan bu kaleler, 19.yy. başlarına gelinceye kadar bölgedeki çatışmalarda savunmaya yönelik hizmet vermiştir (Eyice, 2001: 234). Kaleler çoğu kez kalelere bağlı, daha küçük savunma merkezleridir ve içerisinde fazlaca mimari bölüm bulunmaz. Gözetleme kuleleri bağlı oldukları kalenin görüş alanı içinde olmalıdırlar (Akarca, 1972: 118).

Anadolu’nun pek çok yerinde tepelerin zirvelerinde kale harabeleriyle karşılaşmakta olup; bunların kullanıldıkları dönemlerdeki isimleri ve yapılış tarihleri çoğu zaman bilinmemektedir (Eyice, 2001: 239). Duvar örgüleri birçok halde belirli bir teknik göstermediği için bu yapıların ancak içlerinde rastlanabilecek çanak çömlek parçaları yardımıyla hangi uygarlığa ait oldukları konusunda fikir yürütülebilmektedir. Anadolu’da Roma ve Bizans dönemlerinden kalan çoğu kalenin Selçuklular ve daha sonra Osmanlılar tarafından onarılarak yeniden kullanılmış oldukları anlaşılmaktadır (Sevgen, 1959: 7).

Kale Kavramı

“Kale”nin kendine özgü bir terminolojisi vardır. Koruma amaçlı askeri yapı ve tesislere genel olarak “tahkimat” veya “istihkâm” denilmektedir (Sevgen, 1959: 5). Genellikle kaleler yol kavşağı, ana yol, geçit yeri, dağlar arasında boğaz, denize uzanan burun, kıyıda az uzaktaki adacıklar, köprübaşları gibi stratejik yerlerde inşa edilmiş ve bu sırada arazinin doğal özelliklerinden de yararlanılmıştır. Yer seçilirken ayrıca kolay ve az sayıda bir kuvvetle savunulabilmesi, gerektiğinde içeridekilerin dışarı çıkabilmesi, uzun süreli kuşatmalarda su ihtiyacını sağlayacak imkânlarla sahip olması, kuşatmalarda uzun süre dayanabilmesi, imkân nispetinde bir veya birkaç tarafında doğal engeller bulunması gibi şartlar göz önünde tutulmuştur. Kaleler, topçuluğun gelişmesinden önceki dönemde sarp, güç erişilir yerlerde kurulmuş ve bunlara yalnız bir taraftan ulaşılabilmesine dikkat edilmiştir (Eyice, 2001: 234).

Kalelerin en fazla tehlikeye maruz kısımlarında duvarların dışına hendek oyulduğu gibi ayrıca duvarlar ateş prensipleri hesaplanarak belirlenen aralıklarda kulelerle (burçlarla) takviye edilmiştir. Çok eski tarihlerden itibaren kapıların iki burç arasında olmasına özen gösterilmiştir. Bazı önemli veya tehlikeli kısımlarda, bilhassa kapılarda kule sayısı sıklaştırılarak emniyet artırılmıştır (Sevgen, 1959: 6). Kale duvarlarına “beden” de denir.

Duvarların iç tarafında kazamat adı verilen kemerli gözler veya nişler de bulunabilir. Kalenin etrafında yapılan hendek imkân varsa su ile doldurulur. Kalenin en zayıf kısmı olan kapının korunabilmesi için küçük kalelerde doğrudan içeri girmeyi engelleyen çeşitli yöntemler kullanılmıştır. Kapıların iç tarafında her yanı kapalı ve gerektiğinde kalenin içine bağlantıyı da kesebilen küçük bir avlu bulunur. Hendek ve köprü gibi engelleri aşabilen düşmanın, kalenin içine yayılmadan burada imha edilmesi böylece kolaylaştırılmıştır. Arazi durumu gerektirdiğinde bedenlerin etekleri, yaklaşmayı önlemek için meyilli olarak şekillendirilmiştir. Buna “şiv” (şev) denir. Kale mimarisinin önemli bir unsuru da duvar satırlarının yer yer düzlüğünü gideren duvar dirseği, payanda veya mahmuz denilen sivri çıkıntılardır. Kale beden duvarlarının iç taraflarında bulunan merdivenler duvarların üst kenarlarındaki mazgal siperlerinin arkasında uzanan “devriye” veya “seğirdim yolu” denilen dar bir yola ulaşır. Duvarların en yukarı kenarını teşkil eden, araları açıklıklı, dişler halinde ve ortalama bir insan boyu kadar yükseklikteki kısma “siper”, “mazgal siperi”, “barbata” veya “dendan” denir. Mazgal adı verilen açıklıkların aralarında dişler halinde kapalı kısımlar sıralanır. Siper teşkil eden bu kapalı diş halindeki kısımların biçimleri dönemlere ve ülkelere göre değişir. Eski Mezopotamya mimarisinde dendanların yukarı uçları “V” biçiminde çift uçlu çatal şeklinde iken Antik ve Ortaçağ askeri mimarilerinde bu özelliğe dikkat edilmemiştir (Eyice, 2001: 235). Kalenin çeşitli yerlerinde bulunan ok atmaya mahsus pencereler veya ok mazgalları dışarıya çok dar bir açıklık gösteren, fakat içleri geniş yuvalar halindedir. Duvarların dibine kadar yaklaşan düşmana yukarıdan ateş edebilmek, ok veya taş atabilmek, kaynar su, yağ ve zift gibi yanıcı maddeler dökebilmek için dışarı taşkın ve altı delikli “şahnişinler” de vardır. “Çıkma mazgal”, “senkendaz” denilen çıkmalar bazen cumba halinde ayrı bir parça oluşturur (Eyice, 2001: 235).

Kale mimarisinin en önemli kısmı kule veya burçlardır. Kalenin kulelerinden biri diğerlerinden yüksek ve kuvvetli olarak inşa edilir. Bu kuleye “başkule” denir. Kalenin ilerisinde uzak mesafeleri görebilen gözetleme kuleleri yapılır. Kalenin dışı kale önü, içi ise kale meydanı olarak ayırt edilirdi. Kale, düşman eline geçtiği zaman son savunmayı yapabilmek için yüksek ve kapalı bir kısma sığınılırdı. Bu kısma “iç kale” denilmiştir. Kalelerin içinde bir kumandan konutu bulunmaktadır. Muhafızlar kulelerin veya kalenin içinde ayrı binalarda yaşıyorlardı. Her kalenin yiyecek saklamak üzere kâgir ambarları, koğuşları, özellikle su ihtiyacını karşılamak üzere kuyusu veya sarnıçları da vardı. Bazı kalelerde su ihtiyacını karşılamak, uzun kuşatmalara dayanabilmek için dışarıdaki bir kaynağa inen tünel biçiminde gizli bir yol bulunuyordu. Bu gizli yol kalelerin bazısında çok kuvvetli, sağlam bir su kulesiyle ayrıca korunuyordu. Kalelerde genellikle içlerinde yağmur sularının toplandığı taş ve tuğladan yapılmış veya doğrudan doğruya kayaya oyulmuş sarnıçlar bulunmaktadır (Eyice, 2001: 235).

Tarihin en erken çağlarından itibaren kale mimarisi tekniğin, askerlik ve savaş usullerinin ilerleyişine paralel bir gelişme göstermiştir. Hitit, Urartu, Roma, Bizans ve Haçlı kaleleriyle Osmanlı kaleleri arasında bariz farklar olmakla beraber hendek, çifte duvar sistemi, kapıları çifte burçla koruma gibi bazı önemli esaslar çok eski çağlardan, yakın tarihlere kadar kullanılmagelmiştir (Eyice, 2001: 236).

Anadolu’da Kalelerin Tarihsel Gelişimi

Neolitik Dönemden itibaren bir yerleşme yerinde yaşayan insanlar sadece başka insan gruplarının saldırılarına karşı değil iklim koşulları, vahşi hayvan saldırıları veya hastalıktan korunmak için de yerleşimlerin etrafını çevreleyen bariyerler yapma ihtiyacı duymuştur. Neolitik (ykl. MÖ 10000-6000) ve Kalkolitik (ykl. MÖ 6000-3000) gibi çok erken dönemlerde insan saldırılarına karşı geliştirilmiş savunma sistemlerini tespit etmek oldukça güçtür.

Anadolu geneline baktığımız zaman Neolitik Çağda savunma sistemine dair izler, Aşağı Pınar 7 (Özdoğan, E vd 2008: 43), Mezraa Teleilat IV (Özdoğan, 2007: 194), Hoca Çeşme (Özdoğan, 1998: 71); Kalkolitik Çağda ise, Yümük Tepe (Caneva-Koroğlu, 2010: 39), Hassek Höyük (Behm-Blancke, 1988: 72), Değirmentepe (Esin ve Harmankaya, 1988: 91), Hacılar II (Mellaart, 1960: 93), Kuruçay 6A (Duru, 1996:

8), Malatya-Arslantepe (Frangipane, 1996: 67) gibi yerleşim yerlerinden bilinmektedir. Sınıflaşmanın (hiyerarşinin) iyice ön plana çıktığı Kalkolitik Dönemde, yönetici sınıfın yaşadığı kale tipi yerleşme (yukarı şehir/kent) ile halkın yaşadığı aşağı şehir/kent kavramları karşımıza çıkmaya başlar. Orta Kalkolitik Çağda Güvercinkayası (Aksaray) yerleşimi buna bir örnektir (Gülçur ve Fırat, 2005: 42). Anadolu'da savaşların toplumun bir parçası haline gelmeye başladığı ve kent devletlerinin sayıca arttığı Erken Tunç Çağında (ykl. MÖ 3000-2000) Troya (Korfmann, 2011: 234), Titriş Höyük (Algaze vd, 2001: 23), Norşuntepe (Hauptmann, 1979: 58), Liman Tepe (Erkanal vd, 2003: 427) gibi yerleşimlerde savunma mimarisine daha çok rastlanılmaya başlanır. Bir sonraki Orta ve Geç Tunç Çağında (ykl. MÖ 2000-1200/1100) kale tipi yerleşimlerin sayısı artarak devam eder. Bunlar arasında Tilmen Höyük (Alkım, 1974: 8), Kültepe/Kaneş-Karum (Özgüç, 2005: 11), Türbe Höyük (Sağlamtimur-Ozan, 2007: 10), Hattuşa (Seeher, 2013: 326) gibi yerleşimler ön plana çıkar. Anadolu'da en erken uygarlığın kurucusu olan Hititlerin başkenti Hattuşa'da yapı sanatının en etkileyici örneklerine rastlanır. Kentin etrafı sandık duvar tekniğiyle yapılmış sur duvarları ile çevrilidir. Sur duvarları üzerinde kente giriş-çıkışı sağlayan 3 adet anıtsal kapı vardır. Hitit Krallık Döneminde yapılan ve Yukarı Şehir'de yer alan Büyükkale, bir iç kaledir. Büyükkale, kral ve kraliçenin, yüksek rütbeli askerlerin ve rahiplerin oturduğu yerdir.

Anadolu Demir Çağı krallıklarından (ykl. MÖ 1200/1100-330) Urartu Krallığı, Van Gölü Havzası merkez olmak üzere Doğu Anadolu'da egemenlik kurmayı başarmıştır. Urartu askeri mimarisi, büyük oranda krallığın ana yerleşim alanları ve egemenlik altına aldığı topraklarda inşa edilmiş çeşitli büyüklükteki ve plandaki kalelerden ibarettir (Çilingiroğlu, 1997: 48). Urartu askeri mimarisinin geleneklerine bağlı olarak bir dağ burnu üzerine kurulan ve etrafı güçlü sur duvarları ile çevrili olan kaleler, Urartu Krallığı'nın kuruluş yıllarında özellikle kuzey ve batıya yapılan seferler sırasında önemli görevler üstlenmişlerdir. Yazıtlar dışında Urartu krallarının dağlık arazi boyunca inşa ettirdikleri kaleler, krallığın egemenlik sınırlarını belirler. Dağlık Erzurum-Kars Havzası, Demir Çağı'nda Urartu Krallığı'nın egemenlik alanı içinde bulunmaktaydı (Çilingiroğlu, 1997: 48). Son yıllarda sistematik yüzey araştırmalarıyla çok sayıda Urartu kalesi tespit edilmiştir. Erzurum'da varlığı bilinen Urartu kalelerinden bazıları Hasankale (Zimansky, 1985: 25), Umudum Tepe Kalesi ve kaya mezarı (Çilingiroğlu 1982: 191-194), Kars ilinde Sarıkamış Kalesidir (Sinclair, 1989: 418). Bu kalenin üzerine kurulduğu tepe tüm yönlere egemen bir görüş alanına sahiptir. 1878'de bu tepede bir Urartu yazıtı bulunmuştur. Ancak yazıtın şu an için nerede olduğu bilinmemektedir. Doruktaki kale yoğun tahribat görmüştür. Kalenin duvar işçiliğinde, çoğunlukla işlenmemiş taşlar kullanılmıştır. Diğerleri Yoğunhasan Kalesi (Belli, Ceylan, 2002: 119 vd.), Yedi Kilise (Sinclair, 1989: 418) ve Ani'dir (Gündoğdu, 2006: 51 vd.).

Proje çalışmalarını gerçekleştirdiğimiz Erzurum-Uzundere ilçesinde savunma mimarisine dair ele geçen örneklerin tarihlendiği dönem olan Ortaçağ'da savunma yapıları kentlerin çevresindeki sur duvarları, burçlar, boğazları, geçitleri, yolları kollayan gözetleme kuleleri ve feodal beylerin yerleşim yerlerini ve manastırları koruyan kalelerdir (Kadiroğlu-İşler, 2010: 18). Anadolu topraklarında Gürcü beylik ya da prensliklere ait Ortaçağ kaleleri arasında Artvin-Ardanuç Kalesi ön plana çıkmaktadır. Özellikle Erzurum ve çevresinde yer alan önemli Ortaçağ kaleleri arasında Erzurum Kalesi (Yurttaş vd, 2008), Ardahan Kalesi (Patacı, 2016), Artvin-Şavşat Kalesi (Aytekin, 2006), Kars-Bardız Kalesi (Gürsoy, 1994), Iğdır Kalesi (Buyruk, 2017), Bayburt Kalesini (Ünsal, 2014) göstermek mümkündür.

Uzundere Kaleleri ve Gözetleme Kuleleri

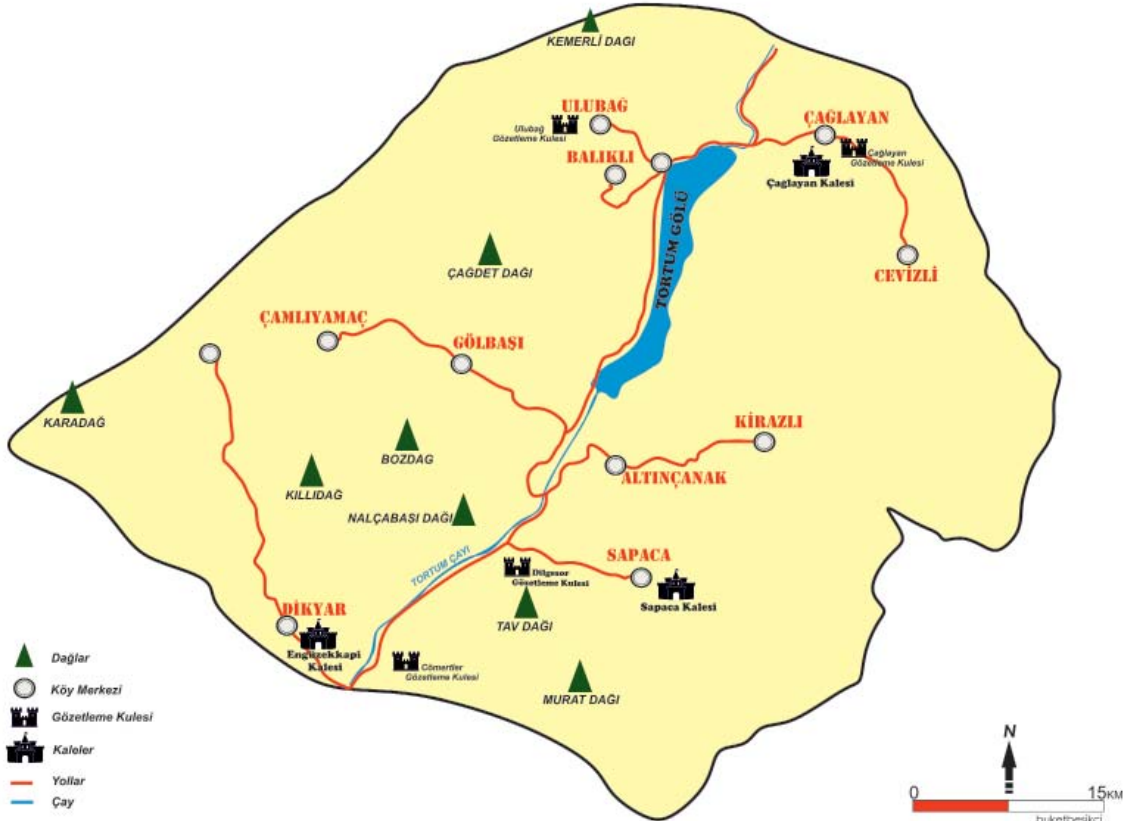
Erzurum ve Erzurum kalesi, birinci derece önemli yolların kesişme noktasında bulunması ve mevkiinin müdafaaya elverişli olması sayesinde, tarihinin devamı boyunca bazen askeri, bazen de ticari anlamda büyük rol oynamıştır. Gerçekten Erzurum, Kafkasya ve İran'dan gelen büyük yolların Anadolu'ya açılan yegâne giriş kapısını teşkil etmekte olduğundan, ilk ve orta çağlarda Doğu'dan Anadolu'ya girme

teşebbüsünde bulunan istila ordularına karşı Anadolu savunmasının kaderini tayin eden başlıca kale olması bakımından büyük bir önem kazanmıştır. Roma-İran, Bizans-Selçuklu, Osmanlı-Rus İmparatorluklarının rekabeti burada gerçekleşmiştir (Solmaz, 1994: 13). Bir Bizans yapısı olan ve şehre hâkim konumda yer alan Erzurum kalesi ile birlikte diğer pek çok tarihi anıt, yıllar içinde uğradığı saldırılar sonucu oldukça tahrip edilmiştir. Kale, Saltuklular, Selçuklular ve Osmanlılar döneminde çeşitli zamanlarda onarım görmüştür. (Küçük, 1995: 327) Erzurum'a Türk-İslam karakterini kazandıran ve şehri anıtlarla donatan Saltuklular'dan kalma Tepsi Minare denilen ve geç devirde Saat Kulesi yapılan gözetleme kulesinin yine İçkale'de bulunan Kale Mescidi ile birlikte 12.yy.da inşa edildiği sanılmaktadır.

Erzurum il merkezinin 87 km kuzeyinde ve Tortum Gölü'nün 11 km güneyinde yer alan Uzundere ilçesi, 1987 yılında Tortum ilçesinden ayrılarak Erzurum iline bağlı bir ilçe yönetim birimi haline gelmiştir. İlçenin kuzey ve kuzeybatısı Artvin ili Yusufeli ilçe sınırlarıyla, güney ve güneybatısı Erzurum ili Tortum ilçesi sınırlarıyla, doğusu ise Erzurum ili Oltu ilçesi sınırlarıyla çevrilidir (Altaş, 2014: 230).

Erzurum-Tortum Çayı vadisinin batısında yer alan Mescit dağlarında (3230 m) doğup, komşu ülke Gürcistan'ın Batum şehrinde Karadeniz'e dökülen Çoruh nehrini besleyen kollardan biri olan Tortum Çayı boyunca yer alan önemli merkezlerden birisi de Erzurum'un Uzundere ilçesidir. Bu açıdan bakıldığında Uzundere, Erzurum'u Artvin'e ve Gürcistan'a bağlayan önemli bir yol güzergâhı üzerinde yer almaktadır. Coğrafyanın önemli bir belirleyici olduğu bu özel konumu sayesinde Uzundere ilçesinde çok sayıda eski dönemlere ait kale ve gözetleme kulesi bulunmaktadır. Bunların hemen hemen hepsi savunmanın ön plana çıktığı Ortaçağ'a tarihlenmektedir. Bunların çok az kısmı günümüze kadar sağlam olarak ayakta kalabilmiştir. Büyük bir kısmı gerek doğa şartları, gerekse kaçak kazılar nedeniyle yok olma derecesinde tahrip olmuş durumdadır.

ERZURUM-UZUNDERE İLÇESİ KALELER VE GÖZETLEME KULELERİ HARİTASI

Harita. Uzundere İlçesindeki Kaleler ve Gözetleme Kuleleri

Uzundere yöresinde günümüze kadar ulaşabilmiş üç önemli kale bulunmaktadır (Harita). Bunlardan en çok tanınanı ve halen daha sağlamlığını ve görseelliğini korumuş olanı, Engüzekkapı Kalesidir. Bu kale Erzurum-Artvin yol güzergâhında yalçın bir kayalığın üzerinde yer almaktadır. Kalenin ilk yapımı Ortaçağ olduğu tahmin edilmektedir. Yörede bulunan diğer bir önemli kale ise Sapaca Kalesidir. Bu kale Uzundere'nin Sapaca köyünde yer almaktadır. Kalenin, Gürcüler tarafından kullanıldığı bilinmekle beraber, ilk inşasının hangi dönemde yapıldığına dair kesin bilgi bulunmamaktadır (Ateş, 2015: 84). Diğer iki kaleye göre oldukça tahrip olmuş üçüncü kale ise, Çağlayan Kalesidir.

Engüzekkapı Kalesi

Erzurum ili, Uzundere ilçesi, Dikyar köyü sınırları içinde ve Uzundere ilçe merkezine 3 km uzaklıkta bulunmaktadır. Kale, tarihi ipek yolunun kollarından biri olan Erzurum-Uzundere karayolu kenarında ve Tortum Çayı'na paralel konumda çok dik kayalar üzerinde stratejik bir noktada yer alır. Koordinat site-mine göre, 40°30'37.7" kuzey ve 41°31'35.6" doğuda, 1031 m rakımda yer almaktadır (Foto. 1).

Foto. 1. Engüzekkapı Kalesi Genel Görüntüsü

Kalenin en sık kullanılan ismi *Üngüzek* olmasına rağmen *Osmanlı öncesi beylikler döneminde kale Akça Bey isminde bir Türk beyi tarafından yeniden sağlamlaştırılarak kullanılmıştır. Bu beyin ismine bina-en kaleye Akçakale* denilmiştir (Ateş, 2015: 86).

Kalenin yapılış tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Kalede hâkim olan yapı şekli, Ortaçağ mimarisini yansıtmaktadır (Ceylan, 2008: 244 ve fotoğraf).

Pek çok adlandırmaya sahip olan kale, günümüzde Engüzekkapı Kalesi ismi ile anılmaktadır (diğer adlandırmalar *Üngüzek Kalesi, Engüzek Kalesi, Akçakale* veya *Dikyar Kalesi*). (Özsoy, 2005: 21) “Uzundere İlçesi Kültür Envanteri Projesi” kapsamında görülen yerlerden olan kalede tahribatın yoğun olduğu ve çok sayıda kaçak kazının yapıldığı gözlenmiş olup; Erzurum Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından 262 sayılı kararı ile 10.03.2006 tarihinde tescil edilmiştir. Kalenin bütün zemini moloz taşlar-

la kaplıdır. Kalenin içine girişin güneydoğu yönünden gerçekleştirildiği tespit edilmiştir (Foto. 2). Kale burçlarının güney kısımda, diğer yerlere göre daha sağlam yapılmış olması genel saldırıların bu kısımdan gerçekleştiğini göstermektedir. Kaleye girildiğinde 1.82 m genişliğinde kuzeye uzanan bir koridorla avluya çıkıldığı anlaşılmıştır (Foto. 3).

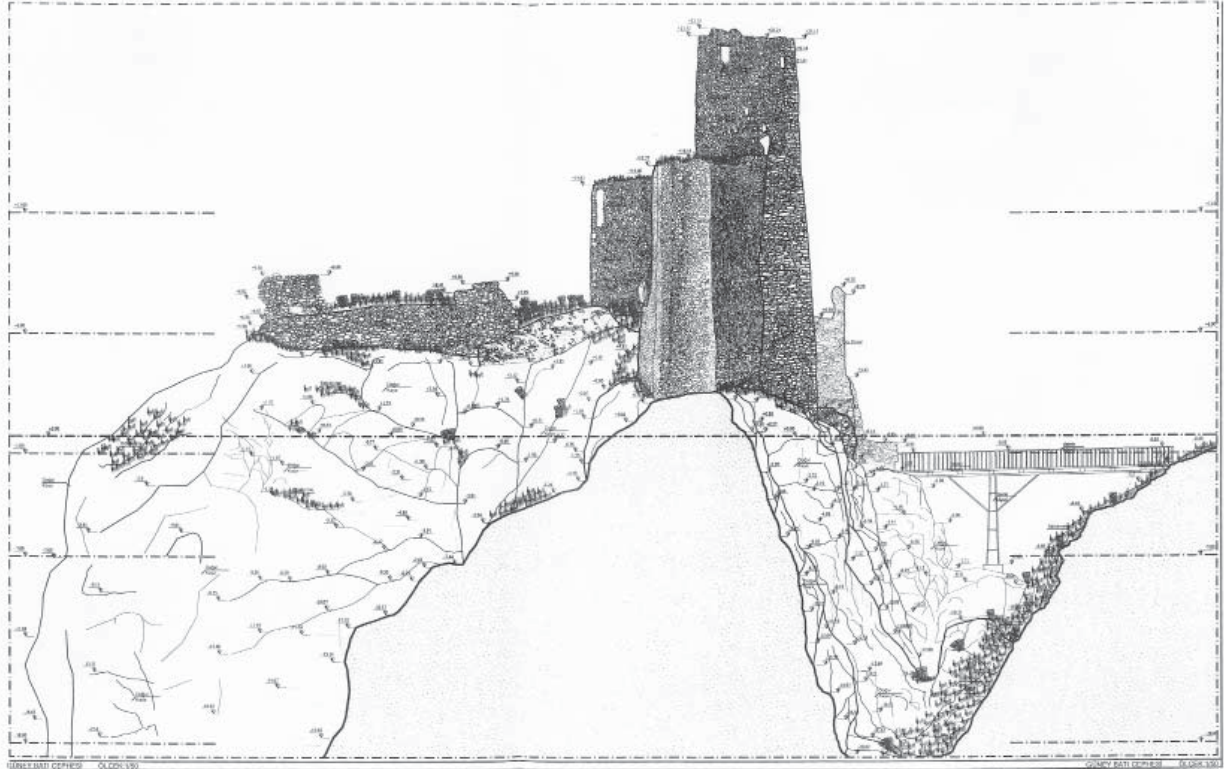

Foto. 2. Engüzekkapı Kalesi Giriş

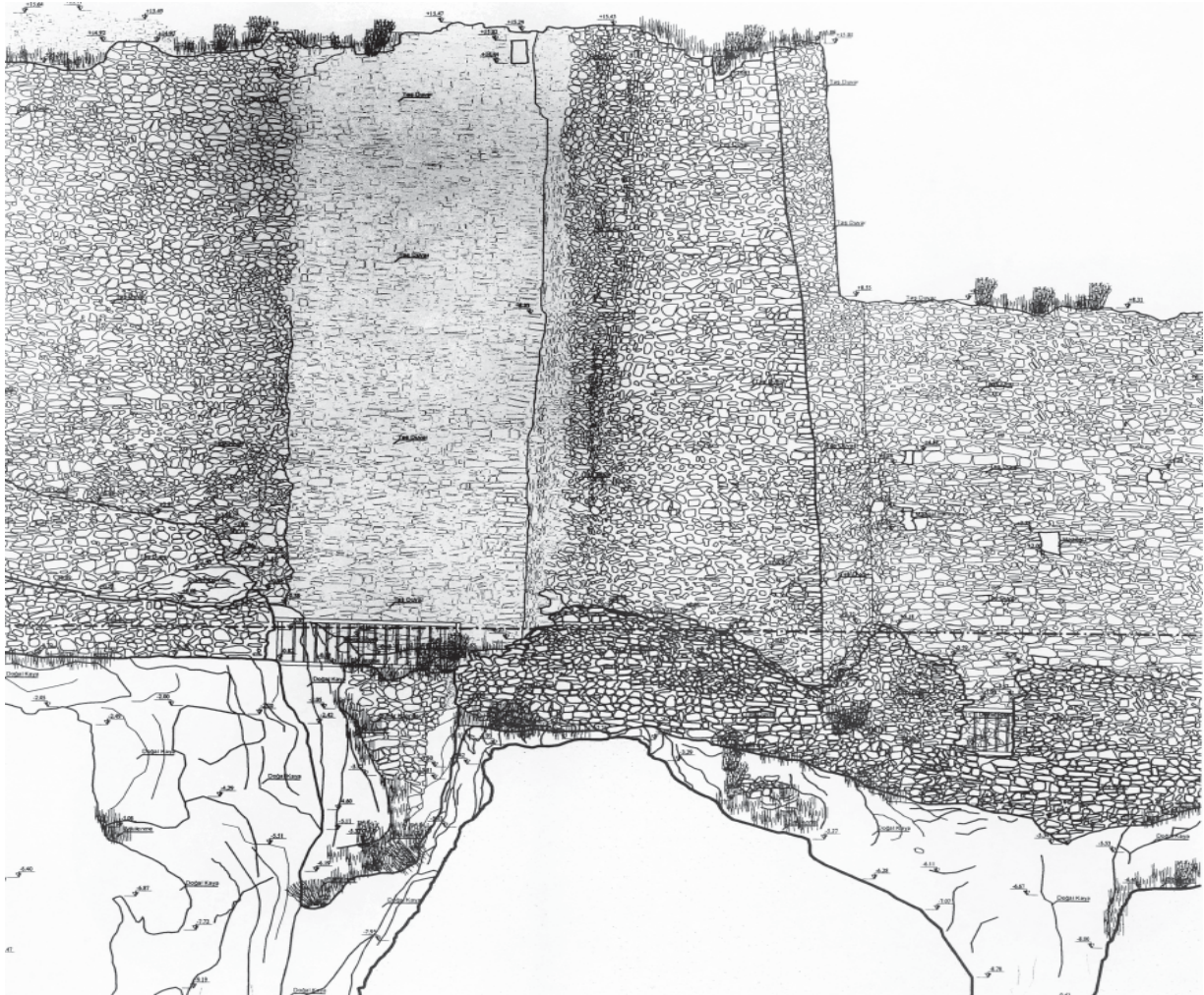

Foto. 3. Engüzekkapı Kalesinde Avluya ıkan Koridor

Çizim 1. Engüzekkapı Kalesi Genel Çizimi (Erzurum Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü'nden alınmıştır.)

Çizim 2. Engüzekkapı Kalesi Genel Çizimi (Erzurum Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü'nden alınmıştır.)

Kuzeye doğru avlunun içine girildiğinde daha düzgün taşlarla inşa edilen bir şapel kalıntısı, sarnıç, hangi işlev için kullanıldığı tam olarak belirlenemeyen işlik olabilecek bir mekân, gözetleme kulesi ve başka mekânların kalıntılılarıyla karşılaşılır (izim 1-2 ve Foto. 4).

Foto. 4. Engzekkapi Kalesinin Havadan Görüntüsü

Güneydoğuda yer alan ve gözetleme kulesi olduğu dşnlen yapı iki katlıdır (Foto. 5-6).

Foto. 5. Engzekkapi Kalesindeki Gözetleme Kulesi

Foto. 5. Engüzekkapı Kalesindeki Gözetleme Kulesi

Batı yönünde 2.1 m derinliğinde bir sarnıç bulunmaktadır (Foto. 7). Kalenin dış kısmında çıkıntı şeklinde yer alan duvarın içinde Tortum Çayı'na uzanan gizli bir tünel yer almaktadır (Foto. 8).

Foto. 6. Sarnıç

Foto. 7. Tortum Çayına Uzanan Tünel

Kale ve sur duvarlarının poligonal biçimde moloz taşlar ve horasan harcı kullanılarak yapıldığı anlaşılmıştır. Ayrıca kale içinde ahşap malzeme de kullanılmıştır.

Foto. 9. Sapaca Kalesinin Genel Görüntüsü

Sapaca Kalesi

Erzurum ili, Uzundere ilçesinin 11 km güneyinde, eski adı Öşk-i Sor (Eşkisor) yeni adı ise Sapaca olan köyde yer alır. Koordinat sistemine göre, 40°32'37" kuzey ve 41°37'03" doğuda, 1310 m rakımda yer almaktadır. Kale konum olarak, bulunduğu vadiye hâkim bir noktada, Sapaca Köyünün kuzeybatısında sarp kayalık üzerinde son derece stratejik bir alanda inşa edilmiştir (Foto. 9-10).

Foto. 10. Sapaca Kalesinin Genel Görüntüsü

Kalenin bulunduğu Sapaca köyünün bilinen ilk ismi olan Öşk, Türklerden kalma bir isimdir. Türklerin Anadolu'ya girdikleri dönemde yörede yerleşen Oğuz kabilesinin Kıpçak boyu bu köye "Öş" ya da "Oş" ismini vermiş bu isim Ermenilerin buraya yerleşmesi sonrasında "k" çoğul eki alarak "Öş-k" olmuştur (İnbaşı, 2004: 23).

Kale, genel itibarıyla Ortaçağ karakteristik özellikleri göstermektedir. Önemli bir ticaret yolu üzerinde bulunan kale özellikle Ortaçağda, Gürcü Bagratlı Devleti döneminde birçok kez kuşatılmış, 1547 yılında ise Osmanlı Devleti hâkimiyetine geçmiştir. Ortaçağ mimarisi örneklerinden biri olan kalenin bazı bölümleri yıkılmış olsa da, tarihi dokusunu ve ihtişamını hala korumaktadır. Kanuni Sultan Süleyman'ın, Gürcistan seferinde Atabey topraklarında fethedilen 35 kaleden birisi de Sapaca kalesidir. Fethedilmiş bu kalelerden 14'ü yıkılıp tahrip edilmesine rağmen Sapaca Kalesi yıkılmamış ve bu dönemde kale için bir Osmanlı dizdarı görevlendirilmiştir (İnbaşı, 2004: 143).

Proje kapsamında kalede yürütülen çalışmalarda yoğun tahribat ve kaçak kazı izleri gözlenmiş olup; kale Erzurum Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından 186 sayılı kararı ile 23.03.2012 tarihinde tescil edilmiştir. Kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda uzanmakta olan kale, arazi yapısına göre inşa edildiğinden dolayı düzgün bir plana sahip değildir (Foto. 11).

Foto. 11. Sapaca Kalesinin Genel Görüntüsü

Oldukça yüksek bir noktada inşa edilen kalenin çift katlı yapılan sur duvarları yaklaşık olarak 7-10 m arasında yüksekliğe sahiptir. Kaleye kuzeybatıdan ve güneydoğudan iki giriş bulunmaktadır. Kuzeybatıda yer alan kapı, gelecek olan saldırıları bastırmak için oldukça sarp bir kısma yapılmıştır. Kalenin güneydoğu cephesi, kaleye ulaşım için uygun arazi koşullarını sağlamaktadır. Sapaca Kalesi'nin güneye bakan dağ eteklerinde teraslama yönteminin varlığı göze çarpar. Bu alanda yüzeyden rahatça görülebilen çok sayıda seramiğe rastlanılmıştır. Kale avlusunun kuzeybatı yönünde defneciler tarafından tahrip edilmiş 95 cm çapında iki tane toprağa gömülü pithos bulunmuştur (Foto. 12-13).

Foto. 12. Kale Avlusundaki Pithos

Foto. 13. Kale Avlusundaki Pithos

Pithosların içinde altın aramak amacıyla defineciler tarafından kaçak kazılar yapılmış ve bunun sonucunda üst kısımlar tahrip edilmiştir (Üngör vd., 2014: 71). Kalenin avlusunda batı yönünde üç cephesi korunmuş 13-14 m uzunluğunda ve 8-9 m yüksekliğinde dikdörtgen bir yapı bulunmaktadır. Duvarlarında kireçtaşı ve alçı kullanıldığı, duvar örgüsünün poligonal olduğu anlaşılmaktadır (Foto. 14).

Foto. 14. Sapaca Kalesinin Havadan Görüntüsü

Kale, yöreye özgü irili ufaklı moloz taş malzemeden ve horasan harcı kullanılarak inşa edilmiştir. Sur duvarlarının yapımında 25 ile 30 cm arasında değişen ahşap hatıllar kullanılmıştır.

Çağlayan Kalesi

Erzurum ili, Uzundere ilçesi, Çağlayan Köyüne (eski adı Kale Boyu) 2 km mesafede yer alır. Yöre-
deki diğer iki kale gibi sarp bir kayalık üzerine kurulmuştur. Koordinat sistemine göre, 40°40'16" kuzey ve
41°40'32" doğuda, 890 m rakımda yer almaktadır (Foto.15).

Foto. 15. Çağlayan Kalesinin Genel Görüntüsü

Kalenin yapı kalıntılarının Ortaçağ'a ait olduğu düşünülmektedir.

Proje kapsamında incelenen Çağlayan Kalesi'nin büyük bir kısmının günümüzde yok olduğu göz-
lenmiştir. Kalenin sadece iki sur duvarından kalıntılar günümüze kadar ulaşabilmiştir. Çağlayan kalesi,
Erzurum Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından 1758 sayılı kararı ile 31.07.2015 tarihinde
tescil edilmiştir. Kalenin çevresinde yayılımını görmek amacıyla gerçekleştirilen kapsamlı yüzey taraması
(intensive survey) sırasında profil vermeyen pek çok seramik parçasına rastlanılmıştır.

Kale, dikdörtgen bir plana sahiptir. Zeminden itibaren korunan yüksekliği yaklaşık 200 m kadardır.
Sarp bir arazide yer alan kaleye en uygun ulaşım güney yamaçtan sağlanmaktadır. Kalenin ayakta kalan
doğu ve batı sur duvarı kalıntıları kireçtaşı bloklardan oluşmaktadır. Doğu sur duvarı 2.61 m yüksekliğinde
ve 10.22 m uzunluğunda (Foto. 16), Batı sur duvarı ise 6.1 m yüksekliğinde ve 10.58 m uzunluğundadır
(Foto. 17).

Foto. 16. Çağlayan Kalesi

Foto. 17. Çağlayan Kalesi Batı Sur Duvarı

Doğu Sur Duvarı

Kale içinde herhangi bir mimari kalıntı yer almamakta ve zemin tamamen moloz yığıını ile kaplıdır. Kalenin kuzeyinde 1.145 m çapında, sarnıç olduğu düşünölen bir çukur yer almaktadır. Bu çukurun içi moloz ve toprakla dolu olup; günümüzdeki derinliği 1.26 m'dir (Foto. 18). Kalenin içerisinde elektrik direği ve bu direğin oturtulduğu harçlı taş sırası yer almaktadır. Buradan anlaşıldığı üzere kale günümüzde de insan tahribatına uğramaya devam etmektedir.

Foto. 18. Sarnıç?

Kale, moloz taşlarla inşa edilmiş olup, sur duvarlarına ait kireçtaşı parçalarının ise etrafa dağıldığı dikkati çekmektedir. Duvarlar, trapezoidal örgü tekniğiyle yapılmış ve yapımında birleştirici olarak horasan harcı kullanılmıştır.

Dilgesor Gözetleme Kulesi

Erzurum ili, Uzundere ilçesi, Merkez, Murat Efendi Mahallesi, Dilgesor mevkiinde yer alır. Koordinat sistemine göre 40°51'83,9" kuzey ve 41°57'75,9" doğuda bulunmaktadır (Foto. 19).

Foto. 19. Dilgesor Gözetleme Kulesi Genel Görüntüsü

Yapının Ortaçağ'a ait olduğu düşünülmektedir. Ana kaya üzerine oturan yapıdan günümüze yaklaşık 4 m kadarı kalmıştır (Foto. 20). Dilgesor gözetleme kulesi, Erzurum Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından 468 sayılı kararı ile 28.09.2012 tarihinde tescil edilmiştir.

Foto. 20. Dilgesor Gözetleme Kulesi Havadan Görüntüsü

Yapının duvarlarının moloz taşlardan harç kullanılarak yapıldığı ve duvarların iç kısmının sıvalı olduğu gözlenmiştir (Üngör, vd. 2014: 70).

“Uzundere İlçesi Kültür Envanteri Projesi” saha çalışmaları sırasında yerinde görülen; ancak tescilli olmayan varlıklar arasında Ulubağ Gözetleme Kulesi ve Çağlayan Gözetleme Kulesi hakkında gerekli mercilere bilgi verilmiştir. Bir başka varlık ise, daha önce bölgede yapılan yüzey araştırmalarında belgelenmiş; ancak, günümüzde gidildiğinde yerinde bulunamayan, tamamen yıkılmış Cömertler Gözetleme Kulesi’dir (Üngör, vd. 2014: 70).

Sonuç

Erzurum ili, Anadolu’nun kuzeydoğusunda Asya ile Avrupa arasında önemli bir ticaret yolu olan İpek yolu üzerinde yer alır. Böylesi stratejik bir konum ise beraberinde her tür tehlikeye açık bir durum ortaya çıkarmaktadır. Bu sebeple Erzurum genelinde önemli güzergâhlar üzerinde pek çok kale kurulmuştur. Bu kalelere ve kalelere haber uçuran gözetleme kulelerine Uzundere ilçesinde de rastlamak mümkündür. “Uzundere İlçesi Kültür Envanteri Projesi” kapsamında toplam 3 kale ve 4 gözetleme kulesi incelenmiştir:

Kaleler:

1. Engüzekkapı Kalesi
2. Sapaca Kalesi
3. Çağlayan Kalesi

Gözetleme Kuleleri:

4. Dilgesor Gözetleme Kulesi

Yerinde görülen ancak izin kapsamında olmayan, gerekli mercilere bilgi verilecek varlıklar:

5. Ulubağ Gözetleme Kulesi
6. Çağlayan Gözetleme Kulesi
7. Cömertler Gözetleme Kulesi (Yerinde görülemedi ancak daha önceki yıllar araştırılmış)

Kafkasya üzerinden gelecek muhtemel tehlikelere karşı Erzurum ilinin pek çok stratejik noktasında kaleler inşa edilmiştir. Uzundere ilçesinde de görüldüğü üzere bölge halkı daha çok Tortum çayının suladığı derin vadilerdeki geçiş yollarını kontrol altında ve güvende tutacak, buldukları bölgeye hâkim, oldukça yüksek, sarp kayalık ve tepelerde Engüzekkapı, Sapaca, Çağlayan kalelerini yapmışlardır. Bu kaleler arasında bağlantı ise Dilgesor, Ulubağ, Çağlayan gibi kalelerin görüş alanı içinde bulunan gözetleme kuleleri ile sağlanmış olmalıdır.

Uzundere’de tespit edilen kaleler hakkında elimizdeki bilgiler çok sınırlıdır. Kalelerin planlarındaki farklılıkların ise buldukları ana kayaya göre inşa edilmelerinden dolayı olduğunu söyleyebiliriz. Yapım ve teknik olarak baktığımız zaman, genellikle kesme taş, moloz taş ve ahşaptan faydalandığı görülmüştür. Kalelerde, genellikle su sarnıcı bulunmaktadır. Gözetleme kulelerinin yapım teknikleri ve kullanılan malzeme kalelerle aynıdır. Uzundere ilçesindeki kalelerin diğer Erzurum ve çevresindeki kalelerle benzerlik gösterdiği söylenebilir. (Gündoğdu, 2000: 37; Aytekin, 2006: 27-34; Yurttaş, vd. 2008: 5-6; Gündoğdu, vd. 2010: 54; Çiğdem, 2012: 70; Patacı, 2016: 28 vd.)

Proje kapsamında kaleler ve kulelerde yaptığımız araştırmalarda kalelerde yoğun tahribat ve kaçak kazılar olduğu dikkati çekmektedir. Bunlar arasında bizden önceki araştırmalarda bahsedilmiş, ancak günümüzde tamamen yıkılıp yerinde bulamadığımız bir kulenin de olduğu gözlemlendi (Cömertler Gözetleme Kulesi). Tescilli kültür varlıklarında incelemelerde bulunmuş olmamıza rağmen, iki tane tescillenmesi gereken gözetleme kulesini de tespit ettik (Ulubağ ve Çağlayan gözetleme kuleleri).

Kaynaklar

- Akarca, A. (1972). *Yunan Arkeolojisinin Ana Çizgileri I: Şehir ve Savunması*, TTKY, Ankara.
- Algaze, G vd. (2001). “Research at Tiritiş Höyük in Southeastern Turkey, The 1999 Season”. *Anatolica XXVII*, Leiden. 23-106.
- Alkım, U. B. (1974). “Tilmen Höyük ve Samsun Bölgesi Çalışmaları 1971”. *TAD XX/2*. Ankara, 5-16.
- Altaş, N. T.(2014). “Fonksiyonel Özellikleri Bakımından Uzundere Kasabası”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18/1. Erzurum, 229-247.
- Ateş, Ş. (2015). *Uzundere, Erzurum-TÜRKİYE: Doğa-Tarih-Turizm-Kültür*. Erzurum: Zafer Medya Grup.
- Aytekin, O. (2006). “Artvin (Livane) Kale ve Kuleleri”. *IX. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları (21-23 Nisan 2005)*. Erzurum, 27-34.
- Behm-Blancke, M. R. (1988) “1986 Yılı Hassek Höyük Kazıları”. *9. KST I. Cilt*, Ankara. 71-78.
- Belli, O. ve A. Ceylan (2002, “Kuzeydoğu Anadolu’da Bir Tunç Çağı ve Urartu Kalesi: Yoğunhasan”, *TÜBA-AR V*, İstanbul, 119-142.
- Buyruk, H. (2017). “Kale-Kent Yapısıyla İğdir Kalesi”. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi 7 (2)*. 245-254.
- Caneva, I., G. Köroğlu (2010). *Yumuktepe: Dokuzbin Yıllık Yolculuk*. İstanbul: Ege Yayınları.

- Ceylan, A. (2008). *Doğu Anadolu Araştırmaları: Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*. Erzurum: Güneş Vakfı Yayınları.
- Ceylan, N. , Günaşdı, İ. Üngör, O. Özgül, Y. Topaloğlu, A. Bingöl, A. Ceylan (2015). “2013 Yılı Erzincan-Erzurum İlleri Yüzev Araştırmaları”. 32. *AST 2*. Cilt, Ankara 2015 71.-92.
- Çiğdem, S. (2012). *Tarih, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Araştırmaları I: Eski Çağ'dan Orta Çağ'a Gümüşhane*, Gümüşhane: Gümüşhane Valiliği Yayınları.
- Çilingiroğlu, A. (1982). “Diauehi'de Bir Urartu Kalesi: Umudum Tepe (Kalortepe)”. *Anadolu Araştırmaları 8* (1980), İstanbul. 191-194.
- Çilingiroğlu, A. (1997). *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir: Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları.
- Duru, R. (1996). *Kuruçay Höyük II: 1978-1988 Kazılarının Sonuçları Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı Yerleşmeleri*, Ankara: TTKY.
- Erkanal, H. vd. (2003). “2001 Yılı Liman Tepe Kazıları”. 24. *KST I*. Cilt. Ankara. 423-436.
- Esin, U ve Harmankaya, S. (1988). “Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazısı 1986”. 9. *KST I*. Cilt. Ankara. 79-126.
- Eyice, S. (2001). “Kale”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* Cilt 24. Ankara. 234-242.
- Frangipane, M. (1996). “Doğu Anadolu'da Kentleşme Modelleri”. *Anadolu'da Konut ve Yerleşme, Habitat II* (Ed. Sey, Y.) İstanbul. 60-69.
- Gülçur, S, C. Fırat (2005). “Spatial Analysis of Güvercinkaya, A Middle Chalcolithic Hilltop Settlement in Northwestern Cappadocia: A Preliminary Report”. *Anatolia Antiqua XIII*. İstanbul. 41-52.
- Gündoğdu, H. (2000). *Kaleler ve Kuleler Kenti Ardahan*, Ankara: Ardahan Valiliği Kültür Yayınları.
- Gündoğdu, H. (2006). “Kültürlerin Buluştuğu Bir Ortaçağ Şehri: Ani”. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü* Sayı 17. Erzurum. 51-84.
- Gündoğdu, H., A. A. Bayhan, M. Arslan (2010). *Sanat Tarihi Açısından Erzurum*. Erzurum.
- Hauptmann, H. (1979). “Kalkolitik Çağ'dan İlk Tunç Çağının Bitimine Kadar Norşun Tepe'de Yerleşimin Gelişimi”. *VIII. TTK I*. Cilt. Ankara. 55-64.
- İnbaşı, M.(2004). *Osmanlı İdaresinde Tortum Sancağı*. İstanbul.
- Kadiroğlu, M, B. İşler (2010). *Gürcü Sanatının Ortaçağı*, Bilgin Kültür Sanat Yayınevi. Ankara
- Küçük, C. (1995). “Erzurum”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* Cilt 11. Ankara. 321-329.
- Mellaart, J. (1960). “Excavations At Hacilar, Third Preliminary Report”. *AS X*, London. 83-104.
- Özdoğan, M. (1998). “Tarihöncesi Dönemlerde Anadolu ile Balkanlar Arasındaki Kültür İlişkileri ve Trakya'da Yapılan Yeni Kazı Çalışmaları”. *TÜBA-AR 1*. Ankara. 63-94.
- Özdoğan, M. (2007). “Mezraa Teleilat: Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı”, *Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular* (Ed. Özdoğan, M. ve Başgelen, N.). İstanbul, .89-204.
- Özdoğan, E. vd (2008). “2006 Yılı Kırklareli Höyüğü Çalışmaları”. 19. *KST I*. Cilt. Ankara. 39-58.
- Özgüç, T. (2005). *Kültepe, Kaniş/Neşa*. İstanbul.
- Özsoy, M. H. (2005). *Uzundere İlçesi: Tarih-Coğrafya-Etnografya*, Erzurum: Uzundere Belediyesi Kültür Yayınları 1.
- Patacı, S. (2016). *Ardahan Kale ve Kuleleri*. Ardahan.
- Sağlamtimur, H. , A. Ozan (2007). “Siirt Türbe Höyük Kazısı Ön Rapor” *Arkeoloji Dergisi* 2007/2. İzmir. 1-31.
- Seeher, J. (2013). “Hitit Mimarlığı”, *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu* (Ed. M. Doğan-Alparlan ve M. Alparlan), YKY Yayınları, İstanbul. 314-335.
- Sevgen, N. (1959). *Anadolu Kaleleri I*. Cilt. Ankara.
- Sinclair, T. A. (1989). *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey*. Volume II. London.
- Solmaz, G. (1994). *Erzurum-Kars Yöresi ve Kaleleri (XI.yy ve XV.yy)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Topaloğlu, Y., Y. Günaşdı, A. Bingöl, A. Ceylan (2011). “2009 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzev Araştırmaları”. 28. *AST I*. Cilt, Ankara. 1-19.
- Üngör, İ., A. Bingöl, Y. Topaloğlu, Y. Günaşdı, N. Ceylan, O. Özgül, A. Ceylan (2014). “2012 Yılı Erzincan-Erzurum İlleri Yüzev Araştırmaları”. 31. *AST 1*. Cilt. Muğla. 61-77.
- Ünsal, V. (2014). “Bayburt Kaleleri”. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. Cilt 1 Sayı 1. 88-102.
- Yurttaş, H., H. Özkan, Z. Köşklü, Ş. Tali, D. Okuyucu, G. Geyik, M. Kındığılı (2008) *Yolların, Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir: Erzurum*.
- Zimansky, P. (1985). *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State*. Chicago.

CAMİLER

MUHAMMED EMİN DOĞAN

Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Türk İslam Sanatları Bilim Dalı (M.A.)
emindoganmuhammed@gmail.com

NIHAT SEFA KOMESLİ

Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Türk İslam Sanatları Bilim Dalı
komeslis@gmail.com

Giriş

Cami ; Arapça'da “*cem*” kökünden türeyen toplayan, bir araya getiren anlamındaki cami kelimesi başlangıçta sadece cuma namazı kılınan büyük mescidler için kullanılan “El Mescidü-l Cami (cemaati toplayan mescid)” tamlamasının kısaltılmış şeklidir (Önkal, Bozkurt, 2008: 47). İslamiyet'in ortaya çıkışından günümüze kadar gelen, Müslümanların hayatında oldukça önemli bir yere sahip olan camiler, her yaştan ve her kesimden insanı bir araya getiren, aynı zamanda toplumsal, sosyal, kültürel, dini pek çok meselenin görüldüğü dini yapılarıdır.

Cami mimarisi yüzyıllar boyunca plan ve strüktür açısından sürekli olarak değişime uğramış ve bir gelişim göstermiştir. Bu gelişim içerisinde ahşap destekli planlı camilerin önemli bir yeri bulunmaktadır. Uygarlık tarihi boyunca en önemli yapı malzemelerinden biri olan ahşap, bulunduğu coğrafyanın özelliklerine göre farklı biçimlerde kullanılmış ve ustalıkla şekillendirilmiştir (Aydın, Perker, 2017: 458). *Özellikle orman bakımından zengin bölgelerde en öncelikli kullanılan yapı malzemesi olmuştur. Türkler İslamiyet'in kabulünden sonra bu malzemeyi dini mimaride kullanmışlardır* (Uysal, 2014: 1108).

Türk-İslam cami mimarisinde ahşap destekli ve ahşap tavanlı cami geleneğinin kökleri Karahanlı dönemine kadar gitmekte, ardından Gazneli ve Büyük Selçuklu dönemlerinde de yaşatılan bu gelenek Anadolu Selçuklu dönemi, Beylikler dönemi ve Osmanlı döneminde de devam ettirilmiştir. (Kuran, 1972: 182; Aslanapa, 1984: 131; Uysal, 1994: 238).

XIII. Yüzyılın ikinci yarısında ahşap direkli cami mimarisi gelişmiş, Orta Asya geleneği sürdürülürken bir yandan da devşirme malzemeden faydalanmak suretiyle Anadolu'ya has bir yapı tarzı ortaya çıkarılmıştır (Duran, 1988: 47). Anadolu Selçuklu Döneminde Konya Sahip Ata Camii (1258) ve Sivrihisar Ulu Camii (XIII. Yüzyılın ikinci yarısı), Beylikler Döneminde Beyşehir Eşrefoğlu Süleyman Camii (1297), Kastamonu Kasabaköy Camii (1367), Osmanlı Döneminde Niğde Sır Ali Camii (XV. yüzyıl), İstanbul Osmanağa Camii (1612), Denizli Acıpayam Köyü Camii (1802) ahşap destekli cami geleneğinde inşa edilen en önemli örnekler arasında gösterilebilir (Denktaş, 2004: 64).

Uzundere ilçe merkezi ve mahallelerinde 2018 yılında yapılan yüzey araştırmaları sonucunda geleneksel mimaride ele alınmış toplamda altı cami tespit edilmiştir. Bunlar; Cevizli Camii, Dikyar Binbaşı Hacı Osman Camii, Dikyar Aşağı Mahalle Camii, Sapaca Osman Efendi Camii, Ulubağ Hüseyin Efendi Camii ve Murat Efendi Mahallesi İnçer Camii'dir. Araştırma kapsamında incelenen bu örnekler plan, mimari, süsleme, malzeme ve teknik özellikleri ile tanıtılmaya çalışılmıştır.

Cevizli Camii

Uzundere İlçe merkezinin 29 km kuzeydoğusunda, 1090 m rakımda yer alan yapı, koordinat sisteme göre 40° 37' 44" kuzey, 41° 43' 42" doğu enlemi ve boylamı üzerinde bulunmaktadır.

Yapının üzerinde inşa tarihi hakkında bilgi verebilecek kitabe mevcut değildir. Cami avlusu girişinde yer alan kapı üzerinde Latin harfleri ile yazılı 1960 tarihi yer almaktadır. Bu muhtemelen yapılan onarım tarihi olmalıdır. Bölgede yapılan çalışmalar sonunda benzer örneklerle karşılaştırılarak XIX.yüzyıl sonu XX. yüzyıl başlarında inşa edildiği tahmin edilmektedir.

Foto. 1. Cevizli Camii Genel Görüntüsü

Cami, 16.00 m x 14.00 m ölçülerinde dikdörtgen bir alan üzerine kurulmuştur.

Yapı ahşap destekli, ahşap tavanlı cami plan tipindedir. Harime kuzeyde yer alan ve 1.40 m genişliğine sahip kapı açıklığından girilmektedir. Bu giriş kapısı üzerinde iki satırlık ayet kitabesi bulunmaktadır. Kitabenin üzerinde Nisa Suresinin 103. Ayeti olan

Foto. 2. Giriş Kapısı Üzerinde Yer Alan Kitabe

“innes salâte kânet alâl mu'minîne kitâben mevkûtâ(mevkûten)” (Şüphesiz ki namaz, müminler üzerine vakitleri belli olarak yazılmış bir ödevidir.²³) yazılıdır. Kuzey cephede yer alan bu girişin önünde eğimli çatı ile kapatılan ahşap sundurma bulunmaktadır.

²³ Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an Yolu Tefsiri Cilt: 2 Sayfa: 132-133

Harim bölümünün üzerini kapatan ahşap tavan ortada bağımsız, 0.40 m ölçülerinde kare formulu dört ahşap destek tarafından taşınmaktadır. Bu taşıyıcılar 0.40 m ölçülerinde karedir. Güneydoğuda yer alan bağımsız taşıyıcının, güney duvara olan uzaklığı 4.45 m, batı duvara olan uzaklığı 4.57 m, kuzeyde yer alan taşıyıcıya ise 4.32 m mesafededir. Taşıyıcıların birbirine olan uzaklığı kuzey güney istikametinde 5.05 m, doğu-batı istikametinde 4.35 m ölçülerindedir. Taşıyıcılar birbirlerine yuvarlak kemer ile bağlanmıştır. Aynı zamanda kuzeyde yar alan bağımsız iki ahşap destek kadınlar mahfilini de taşımaktadır.

Foto. 3. Cevizli Camii Harim Bölümü

Mahfile kuzeydoğuda yer alan merdivenler ile ulaşılmaktadır. Bu bölüm ikisi duvara bitişik, toplamda on destek tarafından taşınmaktadır. Bu taşıyıcılar birbirlerine yuvarlak kemer ile bağlanmış ve aralarına ahşap korkuluk yerleştirilmiştir. Mahfilin kible duvarına doğru 0.85 m çıkıntı yapan balkonu bulunmaktadır.

Caminin doğu cephesinde üstte iki, batı cephesinde üstte üç, altta üç, güney cephesinde üstte beş, altta iki ve kuzey cephesinde altta iki pencere açıklığı bulunmak üzere toplamda on yedi penceresi bulunmaktadır. Bu pencere açıklıklarından güneyde mihrabın hemen üzerinde yer alan daire formulu pencere dışındakiler yuvarlak kemerli mazgal pencere formundadır.

Foto. 4. Cevizli Camii Harim Bölümü

Foto. 6. Cevizli Camii Mihrabı

Foto. 5. Mihrap Nişinde Yer alan Kitabe

Caminin güneybatı köşesinde yer alan minberi ve güneydoğusunda yer alan vaaz kürsüsü orijinal olmayıp ahşap malzemeden yapılmıştır.

Foto. 7. Cevizli Camii Minberi ve Vaaz Kürsüsü

²⁴ Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an Yolu Tefsiri Cilt: 1 Sayfa: 549-551.

Caminin batı cephesinde iki minare yer almaktadır. Kuzeybatısında yer alan orijinal ahşap minare silindirik gövdeli olup, girişi cami içerisinde kadınlar mahfilinden sağlanmaktadır. Yöresel bir özellik taşıdığı için oldukça önemlidir. Güneybatısında yer alan kesme taş minare ise orijinal olmayıp kare kaideli, onikigen gövdeli ve tek şerefelidir. Minareye giriş, kare kaidenin kuzeyinde yer alan kapı ile gerçekleştirilmektedir.

Foto. 8. Cevizli Camii Batı Cephesi

Camideki süslemeler mihrap ve ahşap tavanda yer almaktadır. Mihrabın kavsarasında yer alan geometrik süslemeler dışında mihrap nişi içerisinde nesih hatlı iki satırlık kitabe bulunmaktadır. Tavanda ise orijinal olmayan iç içe geçmiş sekiz kare içerisinde tavan göbeği ve bu göbek ortasında Arapça harfleri ile “Lâ ilâhe illallah Muhammedü’r Rasûlullah” ibaresi yazılıdır.

Bölgede yaptığımız araştırmalar ve köy sakinlerinden aldığımız bilgiler doğrultusunda caminin orijinalinde moloz taştan inşa edildiğini, harim bölümünde ahşap direklerin ve tavanın da ahşap hatılların kullanıldığı bilgisine ulaşılmıştır. Onarımdan sonra harim bölümünde yer alan ahşap direklerin üzeri kaplanmış, caminin iç kısmı tamamen sıvanmıştır.

Foto. 9. Cevizli Camii Tavan Göbeği

Dikyar Binbaşı Hacı Osman Camii

Uzundere İlçe merkezinin 7 km batısında, Yukarı Mahalle mevkii, 1332 m rakımda yer alan yapı, koordinat sistemine göre 40° 35' 57" kuzey, 41° 35' 10" doğu enlemi ve boylamı üzerinde bulunmaktadır.

Foto. 10. Dikyar Binbaşı Hacı Osman Camii Batı Cephesi

Yapının doğu cephesinde mermer levha üzerine Latin harfleri ile “Yukarı Mahalle Camii Banisi. H. Osman Binbaşı.”, Arap harfi ile “1300” H./1883 M. tarihi yazmaktadır. Giriş kapısı üzerinde 1884 inşa tarihi ve 1966 onarım tarihi, cami açılış beratında ise Miladi 01.01.1894 tarihi geçmektedir.

Cami, 12.49 m x 6.80 m ölçülerinde derinlemesine dikdörtgen bir alan üzerine kurulmuştur. Yapı ahşap destekli, ahşap tavanlı cami plan tipindedir. Harime kuzeydoğuda yer alan ve 1.08 m genişliğine sahip sivri kemerli kapı açıklığından girilmektedir.

Harim bölümünün üzerini kapatan ahşap tavan ortada bağımsız 0.50 m ölçülerinde silindirik formlu altı ahşap destek tarafından taşınmaktadır. Güneydoğuda yer alan bağımsız taşıyıcının, güney duvara olan uzaklığı 2.23 m, doğu duvara olan uzaklığı 1.62 m, kuzeyde yer alan taşıyıcıya ise 3.65 m mesafededir. Taşıyıcıların birbirine olan uzaklığı kuzey güney istikametinde 2.80 m ile 3.50 m, doğu-batı istikametinde ise 3.00 m ile 3.15 m ölçülerindedir. Taşıyıcılar birbirlerine yuvarlak kemer ile bağlanmıştır. Aynı zamanda kuzeyde yer alan bağımsız dört ahşap destek kadınlar mahfilini de taşımaktadır.

Foto. 11. Binbaşı Hacı Osman Camii Harim Bölümü

Mahfile kuzeyde mihrapla aynı eksende yer alan merdivenler ile ulaşılmaktadır. Mahfil bölümünde kible duvarına doğru 1.00 m çıkıntı yapan balkona yer verilmiştir. Yapının kuzeyinde mahfile çıkılan merdivenlerin alt kısmında farklı olarak caminin banisine (Binbaşı Hacı Osman) ait 1.66 m uzunluğunda, 0.56 m genişliğinde ve 1.40 m yüksekliğinde taş lahit şeklinde mezar yer almaktadır. Bu mezar caminin dışında iken 1966 tarihinde yapılan onarım ve genişletme çalışmalarında cami içerisine alınmıştır.

Foto. 12. Binbaşı Hacı Osman'a Ait Lahit Mezar

Caminin doğu cephesinde üstte üç mazgal, altta üç dikdörtgen, güney cephesinde üstte iki mazgal, altta bir dikdörtgen, kuzey cephe ise tamamen sağır bırakılarak toplamda dokuz pencere açıklığına yer verilmiştir. Caminin güney cephesinin ortasında yer alan taş mihrabı dıştan dışa 1.72 m genişliğindedir. Mihrabın yarı dairesel planlı nişi, 0.80 m genişliğinde ve 0.41 m derinliğinde oldukça sade olup kaval silme ile çevrelenmiştir.

Foto. 13. Binbaşı Hacı Osman Camii Mihrabı

Caminin güneybatı köşesinde yer alan minberi ve güneydoğusunda yer alan vaaz kürsüsü orijinal olup ceviz ağacından yapılmıştır. Her ikisi de daha sonraki dönemlerde beyaz yağlı boya ile boyanmıştır. Vaaz kürsüsünde özel bir asansör sistemi uygulanarak kullanılacağı zaman yukarı ve aşağı hareket edebilecek şekilde tasarlanmıştır.

Foto. 14. Binbaşı Hacı Osman Camii Minberi

Foto. 15. Binbaşı Hacı Osman Camii Vaaz Kürsüsü

Caminin kuzeydoğu köşesinde yer alan minaresi orijinal olmayıp kare kaideli, silindirik gövdeli, iki şerefeli olup büyük boyutuyla dikkat çekmektedir. Minareye kare kaidenin güneyinde yer alan kapı ile giriş sağlanmaktadır. Ayrıca dış cephede güneydoğu köşe yerden belirli bir mesafeye kadar pahlanmış ve üzerine üç sıra mukarnas dizisine yer verilmiştir. Caminin güney yönünde ise cami duvarına bitişik hazire bölümü yer almaktadır.

Foto. 16. Binbaşı Hacı Osman Camii Minaresi

Camide yer alan süslemeler minber, ahşap tavan ve mahfilin balkon çıkıntısında yer almaktadır. Minberin aynalık bölümünde iç içe geçmiş geometrik bezemeler, korkuluk bölümünde ise dalgalı hatlar oluşturularak hareketlilik sağlanmıştır.

Foto. 17. Binbaşı Hacı Osman Camii Minberinin Süsleme Detayı

Ahşap tavan üzerinde yer alan tavan göbeği, on iki bölüme ayrılmış, bu bölümler içerisinde hiç boş yer bırakılmayacak şekilde rumi motiflerinin üst yaprakları ie kıvrılarak volüt yapılmış, alt yaprakları ise üç dilimli olarak tezyin edilmiştir. Bunlar simetrik yerleştirilerek yürek motifi oluşturulmuştur.

Foto. 18. Binbaşı Hacı Osman Camii Tavan Göbeği

Mahfilin balkon çıkıntısında ahşap çıtalarla oluşturulmuş tam ve yarım baklava dilimi şeklinde süsleme kompozisyonuna yer verilmiştir. Bu dilimlerin içeri ise mavi ve pembe renkler ile boyanmıştır.

Foto. 19. Binbaşı Hacı Osman Camii Mahfil Balkon ıkıntısı

Taş malzemeden inşa edilen yapının iç kısmı tamamen sıvanmıştır. Desteklerde ve tavanda ise ahşap malzeme kullanılmıştır.

Dikyar Aşağı Mahalle Camii

Uzundere İlçe merkezinin 6.5 km batısında, Aşağı Mahalle mevki, 1332 m rakımda yer alan yapı, koordinat sistemine göre 40° 32' 29" kuzey, 41° 29' 50" doğu enlemi ve boylamı üzerinde bulunmaktadır.

Foto. 20. Dikyar Aşağı Mahalle Camii Genel Görüntüsü

Yapının batı cephesinde levha üzerine Latin harfleri ile “Aşağı Mahalle Camii 1908.” miladi tarihi yazmaktadır. Giriş kapısı üzerinde ise kufi hatla “Bismillahirrahmanirrahim” ve hemen onun üzerinde kitabe bölümü yer almaktadır. Kitabede kufi hatla Kur’an-ı Kerim’de yer alan Yusuf Sûresi 64. Ayeti olan “fallâhu hayrun hâfızâ(hâfizen) ve huve erhamur râhimîn” (En iyi koruyucu Allah’tır. O, acıyanların en merhametlisidir²⁵) ibaresi ile Hicri 1324 (1906) ve Miladi 1908 tarihleri yazılıdır. Aşağı Mahalle Köyü sakinleri ile yapılan görüşmelerde bu yapının Yukarı Köy Mahallesi Binbaşı Hacı Osman Camii’nden önce yapıldığını belirtmişlerdir.

Foto. 21. Giriş Kapısı Üzerinde Yer Alan Kitabe Bölümü

²⁵ Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an Yolu Tefsiri Cilt: 3 Sayfa: 245-246

Cami, 11.35 m x 8.18 m ölçülerinde derinlemesine dikdörtgen bir alan üzerine kurulmuştur.

Yapı ahşap destekli, ahşap tavanlı cami plan tipindedir. Harime kuzeybatı cephede yer alan ve 1.26 m genişliğine sahip sivri kemerli kapı açıklığından girilmektedir.

Harim bölümünün üzerini kapatan ahşap tavan ortada bağımsız 0.45 m ile 0.60 m ölçülerinde altıgen ve on iki gen formlu dört ahşap destek tarafından taşınmaktadır. Güneybatıda yer alan bağımsız taşıyıcının, güney duvara olan uzaklığı 2.77 m, batı duvara olan uzaklığı 2.47 m, kuzeyde yer alan taşıyıcıya ise 2.81 m mesafededir. Taşıyıcıların birbirine olan uzaklığı kuzey güney istikametinde 2.80 m, doğu-batı istikametinde ise 3.25 m ölçülerindedir. Taşıyıcılar birbirlerine güney ve kuzey yönlerde sivri, doğu ve batı yönlerde ise yuvarlak kemer ile bağlanmıştır. Aynı zamanda kuzeyde yer alan bağımsız iki ahşap destek kadınlar mahfilini de taşımaktadır.

Foto. 22. Dikyar Aşağı Mahalle Camii Harim Bölümü

Mahfile kuzeybatıda yer alan merdivenler ile ulaşılmaktadır. Mahfil bölümünde kible duvarına doğru 1.15 m çıkıntı yapan balkona yer verilmiştir.

Caminin güney cephesinde üstte iki mazgal, altta iki dikdörtgen, batı cephesinde üstte üç mazgal, altta üç dikdörtgen, doğu ve kuzey cephe ise tamamen sağır bırakılarak toplamda on pencere açıklığına yer verilmiştir.

Caminin güney cephesinin ortasında yer alan mukarnas kavsaralı taş mihrabı dıştan dışa 1.93 m genişliğindedir. Mihrabın yarı dairesel planlı nişi, 0.70 m genişliğinde ve 0.46 m derinliğinde bezemeli olup iki kaval silme ile çevrelenmiştir. Üç bordürle sınırlandırılan mihrabın iki yanında sütunce ve yivli sütunce başlıkları yer almaktadır. Alınlık bölümünde ikiye bölünmüş ayet kitabesi ve kare bir pano içerisinde Abdülmecid tuğrası bulunmaktadır. İkiye bölünen bu ayet kitabesinde Âl-i İmrân Suresi 37. Ayetinde yer alan “*küllemâ*

Foto. 23. Dikyar Aşağı Mahalle Camii Mihrabı

dehale aleyhâ Zekerıyyal Mihrabe” (...Zekerıyyâ onun bulunduğu her mihraba girdiğinde²⁶...) ibaresi geçmektedir. Taş mihrap sonraki dönemde üzeri yağlı boya ile boyandığından orijinalliğini kaybetmiştir.

Caminin güneybatı köşesinde yer alan minberi ve güneydoğusunda yer alan vaaz kürsüsü orijinal olup ahşap malzemedен yapılmıştır. Minber sonraki dönemde yağlı boya ile boyanmıştır. Minberin aynalık bölümünde baklava dilimi motifleri, korkuluk bölümünde geometrik bezemeler, köşk bölümünde kare panolar içerisinde iç içe geçmiş baklava dilimi motifleri ve taç kısmında akantus yaprağı ile güneş motifi yer almaktadır.

Foto. 24. Dikyar Aşağı Mahalle Camii Minberi

Caminin kuzeydoğu köşesinde yer alan minaresi orijinal olmayıp çokgen kaideli, çokgen gövdeli ve tek şerefelidir. Minareye kaidenin batısında yer alan kapı ile giriş sağlanmaktadır.

Caminin kuzey cephesine bitişik olarak inşa edilen Kuran Kursu sonraki dönemde yapılmış olup, cami ile bağlantısı bir hol ile sağlanmaktadır. Dikdörtgen planlı olan Kur'an Kursuna batı cephede yer alan giriş kapısı ile ulaşılmaktadır.

Camide yer alan süslemeler mihrap, minber, ahşap tavan ve mahfilin balkon çıkıntısında yer almaktadır. Yapının tavanında iç içe geçmiş sekiz kare içerisinde iç içe geçmiş baklava motiflerine yer verilmiştir. Bu dilimlerin içleri turkuaz, siyah ve beyaz renklerle boyanmıştır. Bir baklava dilimi içerisinde yer alan tavan göbeği bitkisel süsleme ile bezenmiştir. Sonraki dönemde üzeri beyaz yağlı boya ile kaplanmıştır. Yuvarlak ve sivri kemer alınlıklarında zikzak motifi, kemer karnı ve köşe köşelerinde ise baklava motiflerine yer verilmiştir. Mahfilin balkon çıkıntısında ahşap çıtalarla oluşturulmuş tam ve yarım baklava dilimi şeklinde süsleme kompozisyonuna yer verilmiştir.

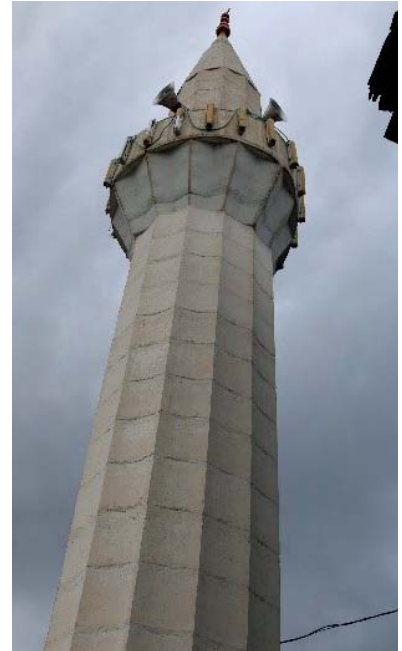
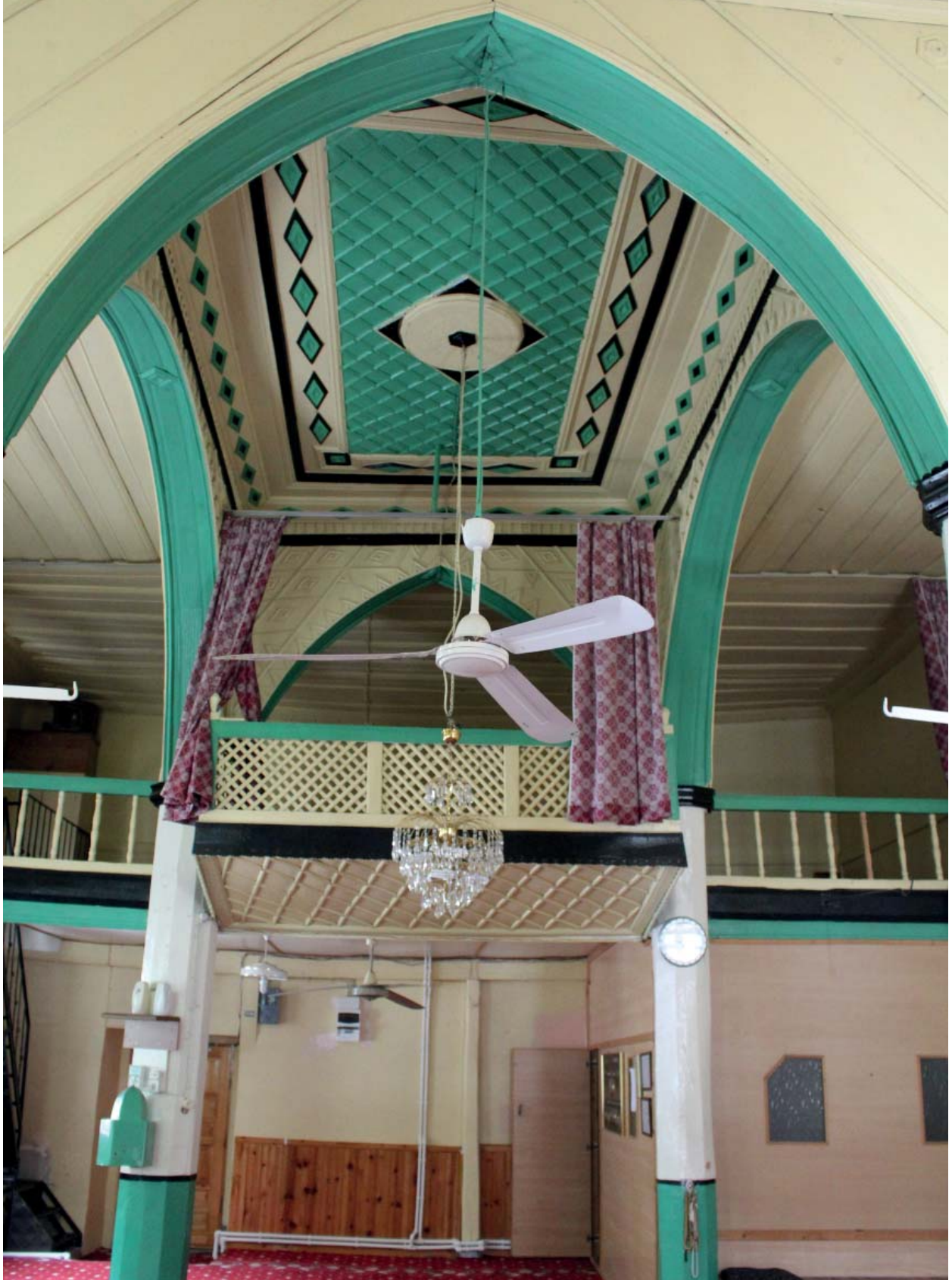

Foto. 25. Dikyar Aşağı Mahalle Camii Minaresi

²⁶ Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an Yolu Tefsiri Cilt: 1 Sayfa: 549-551.

Foto. 26. Harim Bölümü Süsleme Detayları

Onarımdan önce moloz taş malzemeli olan caminin dış cephesi kesme taş malzeme ile yenilenmiştir. Köy sakinlerinden aldığımız bilgiler doğrultusunda, onarım çalışmasında caminin orijinal ahşap destekler kullanılmış ve iç kısmı tamamen sıvanmıştır.

Sapaca Osman Efendi Camii

Uzundere İlçe merkezinin 8.2 km kuzeydoğusunda, 1174 m rakımda yer alan yapı, koordinat sisteminde göre 40° 32' 35" kuzey, 41° 36' 36" doğu enlemi ve boylamı üzerinde bulunmaktadır.

Foto. 27. Sapaca Osman Efendi Camii Genel Görüntüsü

Devşirme malzeme olarak cami girişinin lentosunda kullanılan taşın ortasına 1204 H./1789 M. tarihi yazmaktadır. Kitabenin hemen üst kısmında Kiril alfabesi ya da Gürcüce olduğunu düşündüğümüz taş üzerine kazınarak yazılmış üç satır bir yazı bulunmaktadır. Ayrıca caminin güneydoğu dış cephesinde taş üzerinde 1214 H./1799 M. ve batı dış cephesinde de 1218 H./1803 M. yazılıdır.

Foto. 28. Sapaca Osman Efendi Camii Hasır Örgülü Taş Levha

Cami, 9.08 m x 8.37 m ölçülerinde kareye yakın bir dikdörtgen alan üzerine kurulmuştur.

Yapı ahşap destekli, ahşap tavanlı cami plan tipindedir. Harime doğuda yer alan ve 1.20 m genişliğine ve 0.70 m derinliğe sahip kapı açıklığından girilmektedir. Doğu cephede yer alan bu girişin önünde sonradan yapılan eğimli çatı ile kapatılan bir sundurma bulunmaktadır.

Harim bölümünün üzerini kapatan ahşap tavan ortada bağımsız iki, duvara bağımlı altı olmak üzere toplamda sekiz ahşap destek tarafından taşınmaktadır. Bu taşıyıcılardan bağımsız olanlar 0.40 m ölçülerinde silindirik, bağımlı taşıyıcılar ise 0.20 m çapında karedir. Güneydoğuda yer alan bağımsız taşıyıcının, güney duvara olan uzaklığı 3.05 m, doğu duvara olan uzaklığı 3.05 m, kuzeyde yer alan taşıyıcıya ise 2.85 m mesafededir. Taşıyıcıların birbirine olan uzaklığı kuzey güney istikametinde 4.95 m, doğu-batı istikametinde 2.20 m ölçülerindedir. Diğer taşıyıcılar da yaklaşık olarak aynı uzaklıklara sahiptir. Taşıyıcılar yatay ahşap hatıllar ile birbirine bağlanmıştır.

Foto. 29. Sapaca Osman Efendi Camii Harim Bölümü

Mahfile kuzeydoğuda yer alan merdivenler ile ulaşılmaktadır. Bu bölüm tavanın da taşındığı 8 ahşap destek üzerine oturmuştur. Mahfilin kible duvarına doğru 0.30 m çıkıntı yapan balkonu bulunmaktadır.

Caminin doğu cephesinde üstte bir dikdörtgen, altta bir, batı cephesinde üstte iki mazgal, altta iki dikdörtgen, güney cephesinde üstte iki mazgal, altta iki dikdörtgen pencere açıklığı bulunmak üzere toplamda on penceresi bulunmaktadır. Dikdörtgen pencere açıklıkları 1.75 m genişliğe sahiptirler. Kuzey cephe ise tamamen sağır bırakılmıştır.

Foto. 30. Sapaca Osman Efendi Camii Mihrabı

Caminin güney cephesinin ortasında yer alan taş mihrabı oldukça sade olup, 0.60 m genişliğinde ve 0.25 m derinliğindedir.

Caminin güneybatı köşesinde yer alan minberi ahşap malzemeli olup orijinaldir. Minberin alınlık kısmında iç içe geçmiş ve simetrik olarak dizilmiş geometrik bezemelere, korkuluk kısmında meandır motifine yer verilmiş köşk ve taç kısımlarında ise süsleme bulunmamaktadır. Güneydoğuda yer alan vaaz kürsüsü ise orijinal olmayıp ahşap malzemedir yapılmıştır.

Foto. 31. Sapaca Osman Efendi Camii Minberi

Güneybatısında yer alan minare orijinal olmayıp kare kaidesi taş, silindirik gövdesi tuğla malzemeli ve tek Şerefelidir. Minareye giriş, kare kaidenin doğusunda yer alan kapı ile sağlanmaktadır.

Foto. 32. Sapaca Osman Efendi Camii Minaresi

Camide yer alan süslemeler minber, ahşap tavan ve mahfilde yer alan balkon çıkıntısında bulunmaktadır. Ahşap tavanı göbeğinde iç içe geçmiş karelerden oluşan geometrik kompozisyona yer verilmiştir. Mahfil balkonunun harime bakan kısmı yarım ve tam baklava dilimi motifi ile kaplanmıştır.

Foto. 33. Ahşap Tavan Göbeği

Foto. 34. Mahfil Balkon Çıkıntısı

Pencere ve kapı sövelerinde kesme taş, beden duvarlarında moloz taş malzeme kullanılmış, iç kısmı tamamen sıvanmıştır. Desteklerde ve tavanda ahşap malzeme, yapının minaresinde ise tuğla malzeme kullanılmıştır.

Ulubağ Hüseyin Efendi Camii

Uzundere İlçe merkezinin 21 km kuzeybatısında, 1080 m rakımda yer alan yapı, koordinat sistemine göre 40°37'20" kuzey, 41°37'03" doğu enlemi ve boylamı üzerinde bulunmaktadır.

Foto. 35. Ulubağ Hüseyin Efendi Camii Genel Görüntüsü

Yapının giriş kapısı üzerinde yer alan üç satırlık kitabede Nisa Suresinin 103. Ayeti olan “Bisimil-lah- innes salâte kânet alâl mu'minîne kitâben mevkûta(mevkûten)-1393” (Şüphesiz ki namaz, müminler üzerine vakitleri belli olarak yazılmış bir ödevdir.)²⁷ ibaresi yazmaktadır. Cami açılış beratında ve giriş kapısında bulunan levhada ise 01.01.1263 H./1847M. tarihi yer almaktadır.

Foto. 36. Giriş Kapısı Üzerinde Yer Alan Kitabe

²⁷ (Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an Yolu Tefsiri Cilt: 2 Sayfa: 132-133)

Cami, 9.28 m x 14.65 m ölçülerinde derinlemesine dikdörtgen bir alan üzerine kurulmuştur.

Yapı ahşap destekli, ahşap tavanlı cami plan tipindedir. Camiye kuzeybatı kısmında sonraki dönemde eklenen ve doğu-batı istikametinde 15.91 m ölçülerindeki giriş holünden ulaşılmaktadır. Harime kuzeyde mihrap ekseninde yer alan 1.30 m genişliğine ve 0.65 m derinliğe sahip kapı açıklığından girilmektedir.

Harim bölümünün üzerini kapatan ahşap tavan ortada bağımsız 0.30 m çapında silindirik dört ahşap destek tarafından taşınmaktadır. Güneydoğuda yer alan bağımsız taşıyıcının, güney duvara olan uzaklığı 3.05 m, doğu duvara olan uzaklığı 3.30 m, kuzeyde yer alan taşıyıcıya ise 4.90 m mesafededir. Taşıyıcıların birbirine olan uzaklığı kuzey güney istikametinde 4.95 m, doğu-batı istikametinde 2.25 m ölçülerindedir. Taşıyıcılar yuvarlak kemer ile birbirine bağlanmıştır.

Foto. 37. Ulubağ Hüseyin Efendi Camii Harim Bölümü

Mahfile yapının kuzeybatısında yer alan merdivenler ile ulaşılmaktadır. Ayrıca mahfilin kuzeydoğusunda bir kapı açıklığı da bulunmaktadır. Mahfil tavanın da taşındığı bağımsız 2 ahşap destek üzerine oturmuştur. Mahfil bölümünün ortasında kible duvarına doğru 1.10 m ölçüsünde çıkıntı yapan balkon bulunmaktadır.

Caminin doğu, batı ve güney cephelerinde altta ikişer dikdörtgen, üstte ikişer yuvarlak kemerli olmak üzere toplamda oniki pencere açıklığı bulunmaktadır. Dikdörtgen pencere açıklıkları 1.30 m genişliğe sahiptirler. Kuzey cephe ise tamamen sağır bırakılmıştır.

Caminin güney cephesinin ortasında yer alan mukarnas kavsaralı ahşap mihrabı orijinal olmayıp, dıştan dışa 2.20 m genişliğindedir. Mihrabın yarı dairesel planlı nişi, 0.80 m genişliğinde ve 0.42 m derinliğinde olup, iç içe geçmiş dört bordür ile çevrelenmiştir. Genişlikleri farklılık gösteren bordürlerin içerisi geometrik bezmelerle süslenmiştir.

Foto. 38. Ulubağ Hüseyin Efendi Camii Harim Bölümü

Foto. 39. Ulubağ Hüseyin Efendi Camii Mihrap, Vaaz Kürsüsü ve Minberi

Caminin mihrabına bitişik ve yapının güneyinde yer alan minberi, güneybatı köşede yer alan vaaz kürsüsü orijinal olmayıp ahşap malzemelidir. Caminin kuzey cephesinde iki minare yer almaktadır. Güneybatısında yer alan orijinal ahşap minare silindirik gövdeli olup girişi doğuda yer alan bir kapı açıklığı ile sağlanmaktadır. Kuzeybatısında yer alan taş minare ise onarımdan sonra inşa edilmiş, kare kaideli, sekizgen gövdeli ve tek şerefelidir. Minareye giriş, kare kaidenin kuzeyinde yer alan kapı ile sağlanmaktadır.

Foto. 40. Ulubağ Camii Hüseyin Efendi Camii Kuzeydoğu Cepheden Görünüm

Camide yer alan süslemeler ahşap tavan ve taşıyıcıları birbirine bağlayan kemerler üzerinde bulunmaktadır. Göbekli tavanda iç içe geçmiş 8 kareden oluşan geometrik kompozisyona yer verilmiştir. En dış bordür baklava dilimi şeklinde zikzaklar, ikinci ve üçüncü bordür boş, dördüncü bordür baklava dilimi, beşinci bordür zikzak, altıncı bordür diğerlerine göre geniş olup sonsuzluk prensibindeki yan yana dizilmiş baklava dilimleri, yedinci bordürün köşelerinde Arap harfleri ile “Allah, Muhammed, Osman,

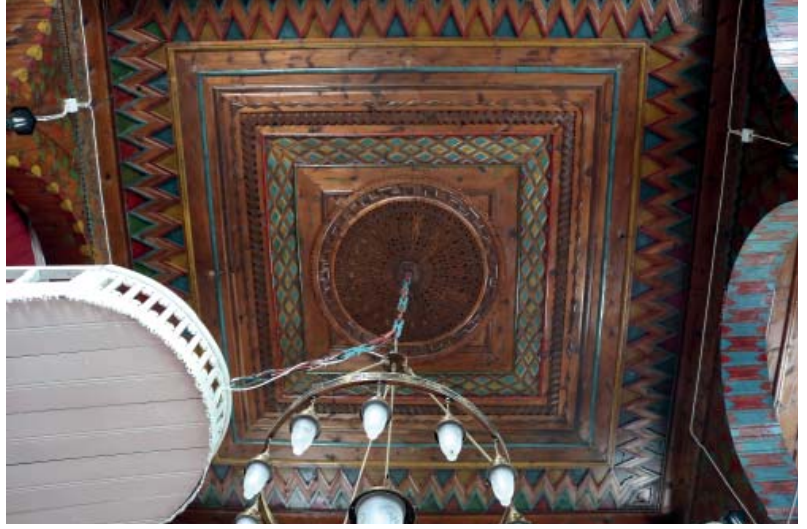

Foto. 41. Ahşap Tavan Detayı

Ebubekir, Ömer, Ali, Hasan, Hüseyin ” yazılmış, sekizinci bordür ise boş bırakılmıştır. Bordürleri içine alan ve dört köşe boyunca devam eden S ve C kıvrımlarının iç kısımlarında yıldız ve çarkıfelek motiflerine yer verilmiştir. Tavan göbeği üç bordür ile çevrelenmiş, birinci ve üçüncü bordür boş, ikinci bordür ise meandır motifi ile bezenmiştir. Ana göbekte ise rumi, palmet gibi bitkisel bezemenin yanı sıra geometrik bezemelerin de kullanıldığı yoğun bir kompozisyon kullanılmıştır. Bu bezemelerin dışında ajur tekniğinde yapılmış geometrik bezemeler de bulunmaktadır. Bordürleri sınırlayan konturlar ve bordürlerin içerisinde yer alan bezemelerin iç kısımları yeşil, kahverengi, sarı, mavi ve kırmızı yağlı boya ile boyanmıştır. Ahşap taşıyıcıları birbirine bağlayan kemer köşeliklerinde bolluğu-bereketi simgeleyen ve cennet meyvelerinden olan nar ağacı motifi kullanılmıştır. Kemer karını ve altında ise geometrik bezemeler yer almakta, iç kısımları kırmızı ve mavi yağlı boya ile boyanmıştır.

Foto. 42. Ulubağ Hüseyin Efendi Camii Süsleme Detayı

Beden duvarlarında moloz taş malzeme kullanılmış, iç ve dış kısmı tamamen sıvanmıştır. Tavanda, desteklerde ve kuzeybatıda yer alan minarede ahşap malzeme kullanılmıştır.

Murat Efendi Mahallesi İnce Camii

Uzundere İlçe merkezinin 3.4 km güneydoğusunda, 1168 m rakımda yer alan yapı, koordinat sisteminde göre 40° 31' 57" kuzey, 41° 33' 34" doğu enlemi ve boylamı üzerinde bulunmaktadır (Harita).

Yapının giriş kapısı üzerinde yer alan kitabe 1263 H./1847 M. tarihi yer almaktadır. 2007 yılında tescillenen yapı orijinaline uygun bir şekilde kapsamlı olarak onarımdan geçirilmiştir. Kapı girişi üzerinde yer alan tarih dışında yapının inşasına dair herhangi bir bulgu bulunmamaktadır.

Foto. 43. İnce Camii Giriş Kapısı Üzerinde Yer Alan Kitabe

Cami, 9.68 m x 8.30 m ölçülerinde kareye yakın dikdörtgen bir alan üzerine kurulmuştur.

Foto. 44. İnce Camii Genel Görünüm

Yapı ahşap destekli, ahşap tavanlı cami plan tipindedir. Yapıya kuzeyde mihrap ekseninde yer alan 1.05 m genişliğine ve 0.60 m derinliğe sahip kapı açıklığından girilmektedir.

Harim bölümünün üzerini kapatan ahşap tavan ortada bağımsız dört, duvara bağımlı dört olmak üzere toplamda sekiz ahşap destek tarafından taşınmaktadır. Bu taşıyıcılardan bağımsız olanlar 0.40 m ölçülerinde, bağımlı taşıyıcılar ise 0.25 m çapında karedir. Güneydoğuda yer alan bağımsız taşıyıcının, güney duvara olan uzaklığı 3.41 m, doğu duvara olan uzaklığı 2.40 m, kuzeyde yer alan taşıyıcıya ise 2.70 m mesafededir. Taşıyıcıların birbirine olan uzaklığı kuzey güney istikametinde 2.60 m, doğu-batı istikametinde 2.65 m ölçülerindedir. Diğer taşıyıcılar da yaklaşık olarak aynı uzaklıklara sahiptir. Taşıyıcılar yatay ahşap direklerle birbirine bağlanmış ve doğu batı istikametinde olan konsol ile tavana sabitlenmiştir.

Foto. 45. İnçer Camii Harim Bölümü

Mahfile yapının kuzeybatısında yer alan merdivenler ile ulaşılmaktadır. Ayrıca mahfilin kuzeydoğusunda bir kapı açıklığı da bulunmaktadır. Mahfil tavanının da taşındığı bağımsız iki, duvara bağımlı iki olmak üzere dört ahşap destek üzerine oturmuştur.

Caminin doğu cephesinde iki mazgal, batı cephesinde iki mazgal, güney cephede iki mazgal ve kuzey cephede bir mazgal olmak üzere toplamda yedi pencere açıklığı bulunmaktadır.

Foto. 46. İnçer Camii Harim Bölümü

Caminin güney cephesinin ortasında yer alan taş mihrabı dıştan dışa 2.44 m genişliğindedir. Mihrabın yarı dairesel planlı nişi, 0.85 m genişliğinde ve 0.35 m derinliğindedir. Mihrap nişinin üzerinde üstteki kartuşta “Maşallah”, altta yer alan iki satırlık kartuşun birinci satırında “Salli ala Ahmed”, ikinci satırında “Resuln Muhammed” yazılıdır.

Foto. 47. Incer Camii Mihrabı

Caminin güneybatı köşesinde yer alan minberi, güneybatı köşede yer alan vaaz kürsüsü orijinal olmayıp ahşap malzemelidir.

Caminin kuzeybatı cephesinde yer alan minarenin kare kaidesi taş malzemeli olup pahlanarak sekizgene dönüştürülmüştür. Silindirik gövdesi ise tuğla malzemeli ve tek şerefelidir. Tuğla malzemelerin farklı dizilimi ile geometrik bir süsleme kompozisyonu oluşturulmuştur. Taş malzemeli olan şefe kısmında ise geometrik süslemeler yer almaktadır. Minareye giriş, kare kaidenin kuzeyinde yer alan kapı açıklığı ile sağlanmaktadır.

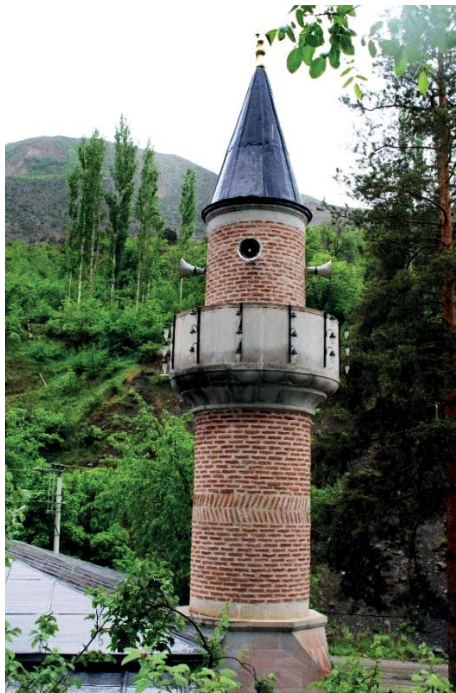

Foto. 48. Incer Camii Minaresi

Camide yer alan süslemeler ahşap tavan, taş mihrab ve taşıyıcılar üzerinde bulunmaktadır. Tavan göbeğinde kare bir çerçeve içerisinde sekizgen bir çerçeve bu çerçeve içinde ise dışta 15 kollu bir yıldız, bu yıldızın içinde ise 12 kollu bir yıldız yer almaktadır. Bu kolların üzerinde ışınal demetler yeşil ve kırmızı renklerde kalemişi boyalarla bezenmiştir. Ahşap direklerin konsollarında bitkisel ve geometrik motiflere de yer verilmiştir. Taş mihrap, iç içe geçmiş üç boş bordür ile sınırlanmış, kavsaranın iki yanında yazı kuşağı ve çarkıfelek motifine yer verilmiştir.

Foto. 49. İnce Camii Ahşap Tavan

Beden duvarlarında moloz taş malzeme kullanılmış, iç ve dış kısmı tamamen sıvanmıştır. Tavanda ve desteklerde ahşap malzeme, mihrap ve minare kaidesi taş, minare gövdesi ise tuğla malzemelidir.

Sonuç

Tespit edilen camilerin tamamı ahşap direkli ve ahşap tavanlı cami geleneğindedir. Cami girişlerinde yer alan kitabelerden ve cami açılış beratlarından elde ettiğimiz bilgiler sonucunda camilerin genellikle XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başlarında inşa edildiği tespit edilmiştir. Yapıların üzerinde yer alan onarım kitabeleri ve köy sakinlerinden aldığımız bilgiler neticesinde yapıların birçoğunun yakın zamanda onartıldığı anlaşılmaktadır.

Ahşap camilerin her biri ölçü, kuruluş ve yapılış biçiminde farklı özellikler göstermektedir. Kareye yakın dikdörtgen plan şemasında ele alınan camiler Erzurum ilinde yer alan ahşap destekli camilerde olduğu gibi kare alanın tam ortasında ahşap dört sütunun meydana getirdiği kare mekân belirgin özellikte ele alınmıştır (Yurttaş, Özkan, Köşklü vd. 2008: 103). Camilerde ahşap örtü bağımsız veya duvara bağımlı dört, altı ve sekiz ahşap destek ile taşınmıştır. Taşıyıcılar birbirlerine yuvarlak kemerlerle bağlanmıştır. Giriş kapıları, düz silmelerle sınırlanmış, sivri kemerli, dikdörtgen çerçeveli bir düzenlemede olup, kuzey cephede yer almaktadırlar. Giriş kapıları çift kanatlı olarak düzenlenmiş, üzerinde ahşap veya metal işlemler yer almaktadır.

Kuzeyde yer alan mahfil bölümleri girişin hemen üst kısmında olup, üst örtüyü de taşıyan ahşap destekler üzerine oturtulmuştur. Genellikle bu bölüme camilerin kuzeydoğusunda yer alan merdivenler ile ulaşılmaktadır.

Aydınlatma için yapıların dört yönünde iki katlı pencere sistemi uygulanmıştır. Alt katta yer alan pencereler dikdörtgen, üst katta yer alan pencereler ise mazgal pencere sistemindedir.

Mihraplar mukarnas kavsaralı ve taş malzemelidir. Bazı mihrapların üzerinde kitabelik bölümleri yer almaktadır. Minberleri ahşap malzemeli ve özelliksizdir.

Camilerin minareleri ise topografik duruma göre konumlandırılmış, yapının farklı yönlerine yerleştirildiği anlaşılmıştır. Minareler taş, tuğla ve ahşap malzeme ile yapıldığı gözlenmiş, Cevizli Camii ve Ulubağ Hüseyin Efendi Camii'nde orijinal ahşap minare korunmaya çalışılmıştır. Minareler, kare kaideli, tek şerefeli, silindirik gövdeli ve şerefe altı mukarnaslı olarak düzenlenmiştir. Minarelere kaide de yer alan giriş açıklıkları ile ulaşılmaktadır. Bazı camilerde kare kaideler pahlanarak sekizgene dönüştürülmüştür.

Camilerin içerisinde yer alan süsleme kompozisyonları geç dönem özellikleri göstermektedir. Birçoğu onarım sırasında orijinalliyini kaybetmiş, üzerleri yağlı boya ile kapatılmıştır. Özellikle ahşap tavan göbeklerinde, taşıyıcıların kemer alınlıklarında, ahşap minber, vaaz kürsüsü ve mahfilin balkon çıkıntılarında geometrik ve bitkisel süsleme örnekleri ile tezyin edilmiştir.

Ahşap malzemenin yanı sıra ahşap-taş malzeme birlikteliği görülmektedir. Köy sakinlerinden aldığımız bilgiler neticesinde camilerin içerisinde kullanılan ahşap direkler genellikle dayanıklılığı fazla olan ve bölgede çokça yetişen kestane, karaağaç ve meşe ağaçlarından tercih edilmiştir.

Kaynaklar

Aslanapa O., (1984) Türk Sanatı, İstanbul.

Aydın H., Peker S., (2017) "Trabzonda Ahşap Bir Cami Örneği: Of Bölümlü Mithat Paşa Camii", Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi, C.6, Karabük 457-472.

Denktaş M., (2004) "Pınarbaşı, Uzunyala'daki Ahşap Direkli Camiler" *Erciyes Sosyal Bilimler Dergisi*, S.16, Kayseri, 53-69.

Duran R., (1988) "Konya Sarayönü'nde Üç Ahşap Cami" Vakıflar Dergisi, C.20, Ankara, 39-47.

Kuran A., (1972) "Anadolu'da Ahşap Sütunlu Selçuklu Mimarisi", Malazgirt Armağanı, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 179-186.

Önkal A., Bozkurt N., (1993) "Cami" Mad., Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi, C.7, 46-56.

Uysal Z., (1994) "Afyon Ulu Camii'nin Ahşap Üzerine Boyalı Nakışları", 3. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu (Afyonkarahisar 22-24 Ekim 1993), Afyon, 236-248.

Uysal Z., (2014) "18. Yüzyıldan Ahşap Direkli İki Cami" *Türk Araştırmaları Dergisi*, C.9/10, Ankara 1107-1123.

Yurttaş H., Özkan H., Köşklü Z., VD., (2008) Yolların, Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum, Erzurum.

KİLİSELER VE ŞAPELLER

EMRAH YÜCEL

Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Bizans Sanatları Bilim Dalı
emrah759366@gmail.com

MURAT SEVİNDİ

Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü
sevindi705@gmail.com

Giriş

Gürcüler Karadeniz ve Hazar Denizi arasında bulunan Kafkas Sıradağlarının yer aldığı alanda yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Büyük ve Küçük Kafkaslar diye ikiye ayrılan Kafkas Sıradağları Tarihi belgelerde iki dağ sırası arasında kalan bölge olarak adlandırılmıştır. Bu bölgede “Doğu Gürcistan” ve “Batı Gürcistan” diye ikiye ayrılmıştır. Batı Gürcistan’dan ve Büyük Kafkaslardan doğan, güney batıya doğru akarak Karadenize ulaşan Rioni (phasis) nehri ve tüm kaynaklarının suladığı tüm bölgeye verilen addır. Batum, Poti ve Sohumı diye adlandırılan yerleşim yerlerinin bu alanda Karadeniz kıyısını ve Büyük Kafkasların güney batı bölümünü kapsamaktadır. Doğu Gürcistan ise Küçük Kafkas Sıradağlarının Doğu Anadolu’daki uzantıları Allahuekber Dağları’nın kuzey yamaçlarından oluşan, önce kuzeydoğu daha sonra da doğuya doğru akarak Hazar Denizi’ne dökülen Kura Nehri (Cyrus/Mtkvari/Kür) ve kaynaklarının suladığı vadilerdir. Gürcüler bu topraklara “Kartli”, Batılılar Klasik Çağ’da “İberia” ya da “Hiberia” demişlerdir (Kadiroğlu, İşler, 2010: 1-2).

Gürcüler, Tao Klardjeti adıyla bilinen bölgeye 7. ve 8. yüzyıllar da artan Arap baskınları ile Gürcistan’dan göç ederek günümüzde Ardahan, Artvin, Erzurum illerini kapsayan bölgeye gelmişlerdir. Çoruh Nehri (Akampsis/Chorokki) ve nehir vadisinin kapladığı alanlar ile yukarı Kura Havzasında sürekli olmasa da tarihsel dönemleri içinde uzun süre yaşadıkları bir bölgedir. Geçmişte Ermeni ve Gürcüler arasında sürekli el değiştiren bu toprakların Çoruh vadisinde kalan bölümüne “Acara”, “Nigali”, “Şavşati” (Şavşat), “Kolarzene/Klardjeti” ve “Tao” diye isimlendirilmiş, Kura Vadisindekilere de “Samtske”, “Cavaheti”, “Artani”(Ardahan) ve “Kola”, (Göle) denilmiştir Aynı zamanda Çoruh Vadisi, Kafkaslar ve Karadeniz üzerinden geçen tarihi yolların kesiştiği coğrafi alan üzerindedir. Bu sebepten dolayı MÖ IV. yüzyılda Çoruh Vadisinde Klardjethie, Gürcülerce “Tao” Ermenilerce “Tayk” denilen bu eyalette, İspir, Artahani (Ardahan), Kola (Göle) ve Javchethie (Şavşat) gibi merkezler önem kazanır (Özkan, 2010:3-4; Kadiroğlu, İşler, 2010: 1-2; Bayram, 2005: 130).

Bu bölgelerde yaşamlarını belli bir dönem sürdürmüş olan Gürcüler imar iskân politikası da uygulamış ve birçok yapı inşa etmişlerdir. Bu yapılardan en çok dikkat çekenleri, dini mimari örnekleri olan manastır, kilise ve şapel yapılarıdır. Dini merasimlerini yapabilecekleri, bu merasim sonrasında Hz. İsa’nın etini ve kanını simgeleyen ekmek ile şarabı paylaşabilecekleri ve vaftiz olabilecekleri mekânlar inşa etmişlerdir. Ayrıca bu yapılar Hristiyan olmak isteyenlere dini derslerin verildiği bir mekân olarak da kullanılmıştır (Koch, 2007: 18).

Hristiyan Gürcülerin dinsel mimarlık etkinliği Kartli Kralı Mirian’ın Hristiyanlığı devletin resmi dini ilan etmesiyle başlar. Önceleri haçın her dikildiği yerin bir kilise işlevi gördüğüne inanılmış, zamanla bu haçların dikildiği bölgelere ahşaptan ya da taştan kiliseler yapılmaya başlanmıştır. Ortaçağ boyunca giderek gelişen, sa-

yları artan dini yapıların yerleşim düzeni genelde aynı özelliklere sahiptir. Erken dönemde inşa edilen manastır yapılarında kilise merkezdedir. Manastır çevresinde, sur duvarları, kale ya da gözetleme kulesi bulunmaktadır. Bu da keşişlerin barınma ve korunma gibi ihtiyaçlarını karşılar. Diğer yandan keşişlerin temel ihtiyaçlarını karşılayacak keşiş hücreleri, yemekhane, mutfak gibi donanımlar ve şahsi ibadetlerini gerçekleştirebilecekleri küçük boyutlu şapellerden ve bunların yanında kütüphane bölümlerinden oluşmaktadır. Ermeni ve Gürcü mimarisinde 5. yüzyıldan itibaren görülmeye başlanan dört yapraklı yonca plan tipi, 7. yüzyılın ardından zenginleştirilerek uygulanmaya devam edilmiştir (*Kadiroğlu, İşler, 2010: 22-23; Sağır, 2011: 80; Çiloğlu, 1993:24*).

Öşvank Manastırı

Öşvank Manastırı, Tortum'un 50 km kuzeyinde Uzundere ilçesinin 1305 m. rakımlı eski adı Öşk (Oschki) Çamlıyamaç mahallesinde yer almaktadır. Erzurum Artvin karayolunun 13 km. mesafedeki manastıra, yol ayırımından derin bir vadi takip edilerek ulaşılmaktadır. Kuzeydoğu Anadolu'nun en abidevi bu manastırı, çevresindeki yüksek dağlar arasında dikkat çeken bir görünüşe sahiptir (*Özkan, 2010: 17*).

Manastır ilk kez Takaıçvılı tarafından incelenmiş ve bilim dünyasına tanıtılmıştır. Takaıçvılı kilisenin yapımına 958 yılında başladığını ve inşaatı başlatan III. Adernese'nin 961 yılında öldüğünü yerine geçen oğlu Magistrost Bagratin 966 yılına kadar iktidarda kaldığını belirterek yapıyı 958-966 yıllarına tarihlendirmiştir ancak kesin bir ifade de kullanmamıştır (*Takaıçvılı, 1917:106; Özkan, 2010: 17*). Öşvak Kilisesini inceleyen Djobadze ise kilisenin yapımına 25 Mart 963 yılında başladığını ve 973 yılında bitirildiğini belirtmiştir (*Djobadze, 1992: 131-141; Özkan, 2010: 17*).

Manastır III. Kuropalat Adernesenin oğulları David ve Prens Bagrat tarafından yörenin meşhur mimarlarından olan Öşklü Grigola inşa ettirilmiş ve Vaftizci Yahya'ya adanmıştır. Bölgenin 1022 yılında Bizans İmparatorluğu denetimi altına geçmesinden sonra kilisenin kubbesi 1025-1028 tarihlerinde Bizans İmparatorluğu denetiminde onarılmıştır (*Kadiroğlu, İşler, 2010: 101*).

Kilise plan bakımından kapalı yunan haçı, bazilikal ve trikonchos planlarının karışımından meydana

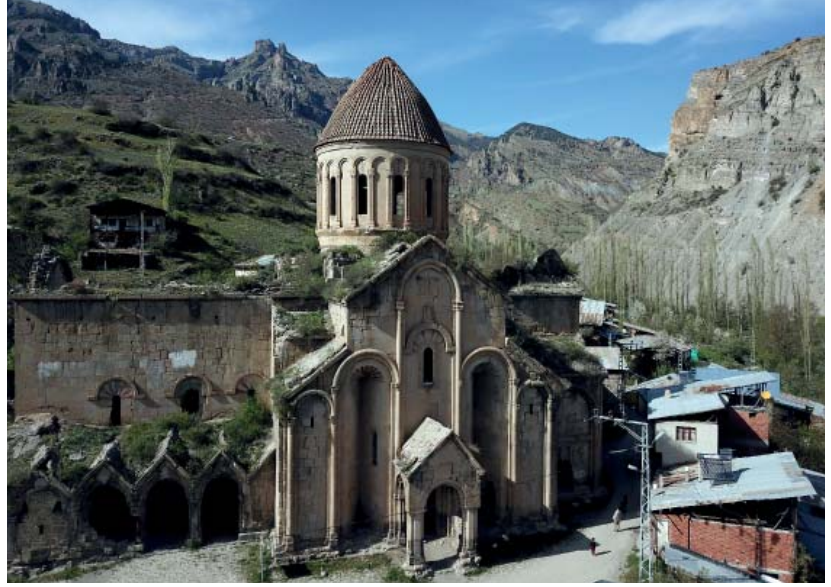

Foto. 1. Öşvank Kilisesi Genel Görünüm

Foto. 2. Öşvank Kilisesi Güney Cepheden Görünüm

gelen bir düzenlemeye sahiptir. Kilisenin merkez mekânı kapalı yunan haçı planlıdır. Batı haç kolu dikdörtgen şeklinde bazilikal bir özellik göstermektedir. Bazı bölümleri iki katlı olarak yapılan kilisenin Asıl ibadet alanını oluşturan naos bölümü ve haçın kolları tek katlıdır. Doğu, kuzey ve güney cepheleri simetrik bir düzenlemeye sahip olup yuvarlak kemerin kullanıldığı kademeli beş kemer ile hareketlendirilmiştir. Ortadaki kemer diğerlerinden daha yüksek tutularak, cepheye her iki yandan aşağı doğru küçülen kademeli bir görünüm kazandırılmıştır. Bu kademeli görüntü erken Bizans döneminin en yaygın planı olan bazilika yapılarının görünüşünü yansıtmaktadır.

Yine aynı cephelerde üçgen nişler cephelerin düşey görüntüsünü arttıran mimari elemanların başında gelir. Nişlerin üst kısımlarında istiridye yivli süsleme ile cephelere hareketli bir görünüm kazandırılmıştır (Özkan, 1994: 46-49). Kilisenin doğu kısmındaki apsis bölümü içten yarım yuvarlak olarak düzenlenmiş, apsisin içerisine üç mazgal pencere açılmış ve apsisin iki yanına dikdörtgen formlu pastaphorion hücreleri yerleştirilmiştir. Doğu cephede apsis ve pastaphorion hücreleri dışa taşıntı yapmamaktadır. Apsisin yanlarındaki pastaphorion hücrelerinin kuzeybatı ve güneybatı köşelerinde yer alan açıklıklarından bu mekânların üst katlarına geçilmektedir. Bu ikinci kat odaların muhtemelen inzivaya çekilen keşişler tarafından kullanıldığı düşünülebilir. Batı haç kolu dikdörtgen bir mekân olarak tasarlanmış, kuzey ve güney duvarlarında kademeli yuvarlak kemerlerle dört bölüme ayrılmıştır (Özkan, 1994: 46-51). Kilisenin merkez mekânı, sekizgen planlı dört serbest paye üzerinde sivri kemerlerin taşıdığı, pandantif geçişli yüksek kasnaklı bir kubbe ile kapatılmış, dört yönde, haç kollarıyla genişletilmiştir (Kadiroğlu, İşler, 2010: 102). Kilisenin en hareketli cephesi olan güney cephede güney haç kolunun giriş açıklığının bulunduğu kısma sundurma şeklinde yapılan ve kiborion olarak isimlendirilen girişin üzeri içten küçük bir kubbe ile kapatılmıştır (Özkan, 2010: 29).

Kuzey cephe kilisenin en çok tahrip olan cephesi olup genel cephe düzenlemesi ile doğu ve güney cephelerinin tekrarı şeklindedir. Kuzey haç kolunun kuzey duvarının ortasında bir girişe yer verilmiştir. Ancak sonradan örülerek kapatılmış olan bu giriş, toprak hizasında kalmıştır. (Özkan, 1994: 46-54).

Foto. 3. Öşvank Kilisesi Havadan Görünüm

Foto. 4. Öşvank Kilisesi Kuzey Cephe

Foto. 5. Öşvank Kilisesi Güneybatı Cephe

Kuzeybatı bölümü doğu-batı ekseninde iki katlı olarak yapılmıştır. Kilisenin, revaklı olarak yapılmış güneybatı bölümü de doğu-batı ekseninde dikdörtgen planlı olarak yapılmış ve üzeri dört farklı tonozla kapatılmıştır (Özkan, 2010: 24-39).

Kilisenin çevresinde; kütüphane, yemekhane ve şapeller gibi manastırın diğer birimlerinin kalıntıları bulunmaktadır (Özkan, 2010: 17).

Kilisenin birçok cephesi figürlü kabartmalar ve farklı kazıma motifleri ile süslenerek mekâna hareketli bir görünüm kazandırılmıştır. Bu motiflerde ve kabartmalarda sembolik olarak incil yazarları Matheus (Melek), Johannes (Kartal), Markos (Aslan), Lukas (Boğa) tasvir edilmiştir. Cephelerde kullanılan kırmızı ve mavi renk boyalarla boyanmış üçgen nişler, bunları taçlandıran yuvarlak kemerler bölge kiliseleri içerisinde ender görülen özelliklerdir. Güney cephede bulunan kiborion şeklinde düzenlenmiş girişi figürlü süslemeleri ile anıtsal bir görünüme sahiptir. Bu girişin kubbesinin iç kısmına haç motifi işlenmiş ve üzerinde de yapım kitabesi bulunmaktadır. Yine bu girişin üzerinde kemerli alınlığa sahip bir pencere bulunmaktadır. Bu alınlığın üzerine kırmızı kök boylarla usta kitabesi yazılmıştır. Kilisenin merkezdeki kare mekânın üzerini örten içten kubbe dışta konik olan örtüsü ile Anadolu Selçuklu dönemi türbelerinin örtü sistemi arasındaki benzerlik dikkat çekicidir. Konik külahın dıştan kiremit ile kaplı olması bölgede İshan ve Haho kiliselerinde bu kiremitlerin kırmızı ve lacivert renkli boylarla sırlanması Tao bölgesi kiliselerinde farklı bir uygulamayı ortaya koymaktadır (Özkan, 1996: 102-105).

Kiliseyi süslemek için kullanılan figürlü kabartmalarda; Aziz figürleri, Kral figürleri, Melek figürleri, Kartal figürleri, Aslan-Boğa ve Aslan-Geyik mücadele figürleri, Av sahnesi, Fantastik yaratıklar yer almaktadır. Öşvank Kilisesi'nde tasvir edilen figürlü kabartmaların, Türk Sanatı içerisinde uygulanan figürlü anlatımlarla yakın bir benzerliği söz konusudur.

Foto 6. Öşvank Kilisesi Güney Cephe Görünüm

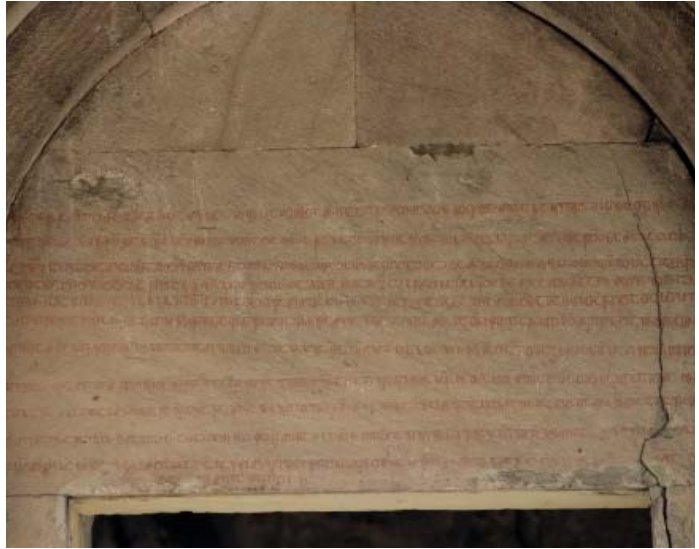

Foto 7. Güney Cephede Yer Alan Kitabe

Foto 8. Figürlü Kabartmalardan Görünüm

Avrasya hayvan üslubunun Batı Hunlarınca milattan önce ve sonraki asırlarda Avrupa'ya taşındığı herkesçe bilinen bir husustur. Avrupa hunları ile birlikte hareket eden kavimlerin bir kısmı Karadeniz, bir kısmı Kafkaslar çevresinde kalmış olup, bu toplulukların bazıları şaman inancını terk etmelerinden sonra Musevi, Hristiyan ve İslam dinini kabul etmişlerdir. İçinde buldukları kültürel birikimleri yeni inançlarında da yaşatmaya devam ettikleri, ancak bunları inançları çerçevesinde daha da sembolleştirdikleri anlaşılmaktadır.

Sembollerin oluşumunda da dini yoruma göre tiplemelerde ve üslup biçiminde bazı değişimlerin meydana geldiği dikkat çekmektedir. (Özkan, 1996: 104,105; Özkan, 2010: 89-96). Kilise ve çevresindeki yapılar düzgün kaliteli kesme taştan yapılmıştır. Yapılarda kullanılan malzemelerin çevredeki taş ocaklarından çıkarıldığı kilisenin üzerindeki kitabeden tespit edilmiştir. Beden duvarları dolgu duvar tekniği ile yapılmıştır.

Roma mimarisinde görülen bu tekniği Bagratlılarda kullanmışlardır. Kilisenin dış ve iç cephesinde de yapıyı hareketlendirmek için kökboyalarnın kullanıldığı görülmektedir. (Özkan, 2010: 75-76).

Foto. 9. Kilisenin İç Kısımında Bulunan Ayak

Foto. 10. Kilisenin İç Kısımında Bulunan Fresk

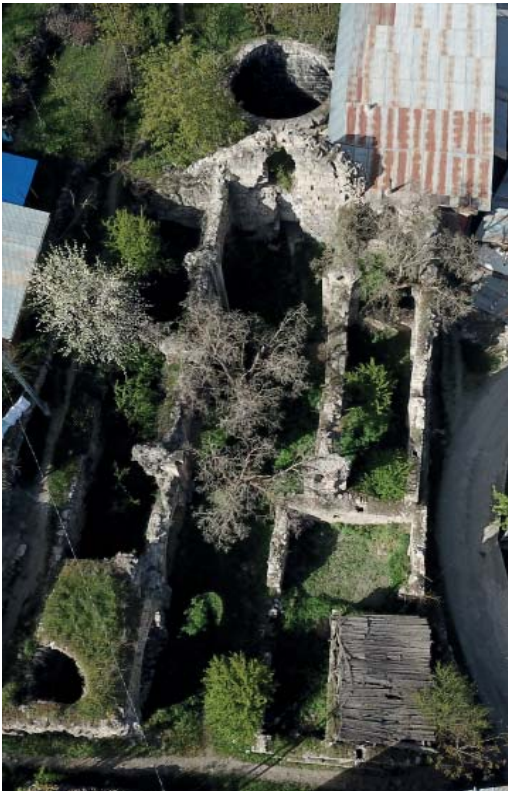

Foto. 11. El Yazmaları Odası Havadan Görünümü

El Yazmaları Odası (Skriptorium)

Yemekhanenin kuzey duvarına bitişik olan kubbeli yapının kaynaklarda el yazmaların saklandığı kütüphane binası olduğu belirtilir. Bu alan yüzeyi düzgün kaba yontu taşlarla dolgu duvar tekniğinde inşa edilmiştir. Kütüphane binasının güneyi yemekhaneye açılmaktadır. Manastırın diğer yapıları ile aynı döneme tarihlendirilmektedir. Üst örtüsü yıkık olarak günümüze ulaşmıştır (Özkan, 2010: 68; Bayram, 2005: 101).

Yemekhane (Refektorium)

Kiliseden sonra manastırın en önemli yapısı Refektorium olarak adlandırılan yemekhanedir. Dıştan 33.80 x 18.50 ölçülerindedir. Orta Çağ manastırlarında yemekler ortaklaşa pişirilir ve topluluk üyelerinden biri yüksek sesle İncil okurken birlikte yenirdi. Manastırlar da yemekhane, yemek yeme işlevinin yanında dini içerikli kitapların okunduğu ve toplantıların yapıldığı bir yerdir.

Kiliseni 30 m. Kuzeyindeki yemekhanenin günümüzde güney duvarı ve örtüsü yıkılmış zemini toprakla dolmuştur. Kuzey-Güney doğrultusunda dikdörtgen planlı olarak düzenlenmiştir. İç mekânı sekiz taşıyıcı ile üç nef bölünmüştür. Yapı, kabaca işlenmiş taşlar kullanılarak inşa edilmiş örtüyü taşıyan paye ve kemerler düzgün kesme taşla örülmüştür (Özkan, 2010: 69; Bayram, 2005: 101).

Şapel-I

Öşvank Kilisesinin kuzey batısında 40° 36' 45.4" K, 41° 32'.4" D koordinatlarında ve 1321 m rakımlıdır. Yapı mahalle dokusunun içinde etrafı evlerle çevrili halde yer alır. Şapelin üzerinde ne zaman yapıldığına dair tarih ibaresi bulunmamaktadır. Ancak manastırla aynı dönem özellikleri gösterdiği için aynı döneme tarihlendirilir.

Foto. 12. Öşvank Kilisesi Güney Cephe Süsleme Görünümü

Foto. 13. Şapelin Güney Cephesi

Foto. 14. Şapelin İç Kısmından Görünüm

Şapel 4.0 m x 2.50 m ölçülerinde tek nefli olarak inşa edilmiştir. Mimari özellikleri bakımından manastırın diğer yapılarıyla aynı dönemin özelliklerini taşımaktadır. Güney yöne açılan bir de mazgal penceresi bulunmaktadır. Yapının batı ve doğu duvarında da birer pencere açıklığı bulunur. Yuvarlak düzenlemeye sahip apsisin iç kısmında iki nişe yer verilmiştir. Apsis kemeri kademeli iki kemerden oluşur (Özkan, 2010: 71). Şapelin giriş kapısı güneybatısında yer alır. Girişin üzerindeki yuvarlak kemerler içerisi boş daire motifleriyle işlenmişlerdir. Şapelin saçak kısmı fisto bordürlü olarak yapılmıştır. Yapının güney duvarında fresk izleri görülmektedir.

Yapının duvarları düzgün kesme taş malzemenin kullanıldığı yapılmıştır. İçerisinde yer yer sıvalı bölümler gözlenmiş bu bölümlerde çoğunlukla tahrip edilmiştir. Üst örtüsü içten beşik tonoz dıştan beşik çatılı olarak inşa edilmiştir (Özkan, 2010: 72). Yapının içi günümüzde ahşap malzeme kullanılarak iki katlı hale çevrilmiş olup mahalle sakinleri tarafından ambar olarak kullanılmaktadır.

Şapel-II

Öşvank Kilisesinin 200 m. güneybatısında 40° 36' 38" K, 41° 32' 31" D koordinatlarında bulunur. Kilise ile aynı döneme tarihlendirilir. 1124 m rakımlıdır. Şapel, mahalle dokusu içinde kalmış ve tamamen harap durumdadır. Günümüzde büyük ölçüde yıkılmış olan şapelin sadece kuzey ve batı duvarlarının bir kısmı mevcuttur (Özkan, 2010: 72). Yapı doğu batı doğrultusunda 6.50 m x 2.88 m. ölçülerinde olup, dikdörtgen planlı tek nefli düzenlemeye sahiptir. Şapelin kuzeyinde dikdörtgen mekânlı bir ek yapı bulunmaktadır (Özkan, 2010: 72). Düzgün kesme taştan inşa edilen şapel, mimari özelliklerine göre diğer yapılarla aynı dönemde inşa edilmiştir.

Foto. 15. Şapel Genel Görünüm

Sapaca Köyü Şapel-I

Şapel Erzurum Uzundere ilçesinde Sapaca mahallesinde, ilçe merkezine 5.5 km mesafede 40° 32' 45"2 kuzey, 42° 36' 49" doğu koordinatlarında ve 1250 m rakımda bulunur. Köy merkez mezarlığının karşısında yolun kuzeyinde yaklaşık 10 m içeride ağaçların çevirdiği bir alanda yer almaktadır. Yapı doğu batı ekseninde 3.62 x 7.96 m. ölçülerinde tek nefli, dikdörtgen bir planlamaya sahiptir. Güney beden duvarının büyük kısmı yıkılan yapının, giriş açıklığının bu duvar üzerinde olduğu tahmin edilmektedir. Doğru yönünde yer alan apsis yarım yuvarlak formda olup 2.04 m genişliğindedir. Dışa çıkıntı yapan apside tek pencere açıklığına yer verilmiştir. Yapının beden duvarları taş örgü şeklinde olup üzeri sıvasızdır. Bakımsız kalan şapelin zemin seviyesi, üst örtüsünün yıkılmasında dolayı doğal katmanlaşma sonucu tespit edilememiştir. Süsleme izlerine rastlanmayan yapının yapım kitabesi bulunmamaktadır.

Foto. 16. Şapelin İç Kısmından Görünüm

Sapaca Köyü Şapel-II

Şapel Erzurum Uzundere ilçesinde ilçe merkezine 6 km mesafede olan Sapaca mahallesinde 40° 32' 31.5" K, 41° 37' 23.4" D koordinatlarında ve 1250 m rakımda bulunmaktadır.

Yapı doğu batı ekseninde 7.10 x 2.98 m. ölçülerinde dikdörtgen planlı ve tek neflidir. Üst örtüsü yıkılan yapının zemininde, toprak birikmesi sonucu doğu ile batı yönünde kot farkı oluşmuştur.

Foto. 17. Şapelin Havadan Görünümü

Şapelin doğu yönünde bulunan apsis kısmı içten yarım yuvarlak 3 m genişlikte ve yarım kubbe ile örtülüdür. Şapelin apsisi yarım yuvarlak şeklinde dışa taşıntılı olarak yapılmıştır. Apsis duvarı üzerinde bir pencereye yer verilmiştir. Yapının güney duvarının neredeyse tamamı, batı duvarının ise zeminde 1.35 m'lik bir kısmı ile günümüze ulaşmıştır. Yıkılan güney duvarında giriş açıklığına yer verilmesi gerekmektedir. Yine kuzey beden duvarında tahribat sonucu açılmış bir açıklık bulunmaktadır. Eğimli bir arazi üzerine konumlandırılmış olan şapelin izlerinden anlaşıldığı üzere, şapele ulaşımı kolaylaştıran ve şapele yönlendiren bir yol bulunduğu tahmin edilmektedir. Yapının apsisinde, kuzey ve batı duvarları üzerinde fresk kalıntıları görülmektedir.

Foto. 18. Şapelin Havadan Görünümü

Foto. 19. Apsis Kısımındaki Fresk Kalıntıları

Foto. 20. Apsis Kısımından Genel Görünüm

Yalnızca renkleri tanımlanabilir vaziyette olan fresk süslemelerde, Kırmızı, lacivert, mavi ve kahve tonlarının ağırlıkta olduğu gözlenmiştir. Yapım kitabesi bulunmayan yapı, düzgün kesme taş malzemeden yapılmıştır.

Foto. 21. Şapelden Genel Görünüm

Sapaca Köyü Şapel-III

Şapel Erzurum Uzundere ilçesinde ilçe merkezine 7 km. uzaklıktaki Sapaca mahallesinde 40° 32' 32.8" K, 41° 36' .8" D koordinatlarında bulunan yapının rakımı 1252m'dir.

Yapı doğu batı ekseninde 5.53 x 3.40 m. ölçülerinde dikdörtgen planlı ve tek neflidir. Yapının giriş kapısı güneybatı cephesinde yer almaktadır. Doğu duvarında dışa taşıntı yapmayan apsis yarım yuvarlak bir formda ve 1.27 m genişliğindedir. Apsisin üzerinde bir pencereye yer verilmiştir. Pencere günümüzde örülerek kapatılmıştır. Üst örtüsü yıkılmış olan yapıya sonradan 4 yönü açık, kırma çatılı ahşap kat atılmış ve bu kat sayesinde şapelin üstü ahşap bir tavanla kapatılmıştır. Çatıyı taşıyabilmesi için şapel içinden ahşap direkler vasıtasıyla sağlamlaştırıldığı görülmektedir. Yapım kitabesi bulunmayan şapel moloz taş malzemedен inşa edilmiştir. Sıva izine rastlanmayan yapıda süsleme izleri de yoktur. Günümüze sağlam olarak ulaşmış ve köylüler tarafından depo olarak kullanılmaktadır.

Foto. 22. Şapelin Güney Yönünden Genel Görünüm

Foto. 23. Şapelin İç Görünümü

Balıklı Köyü Şapel-I

Şapel Erzurum Uzundere ilçesi, Balıklı mahallesinde yer almaktadır. 1220 m rakımda yer alan yapı, İlçe merkezine 16 km mesafede ve 40° 38' 49"K, 41° 37' 50" D koordinatlarında bulunmaktadır. Yapı doğu batı ekseninde dikdörtgen planlı ve tek neflidir. Günümüzde tamamen harap olan şapelin sadece güney kısmında 5.71 m uzunluğunda ve 1 m. kalınlığında bir duvar kalıntısı bulunmaktadır. Yapının giriş kapısı belli olmamakla birlikte güney duvarındaki yıkılmış açıklık bölge şapelleri ile karşılaştırıldığında girişin bu kısımdan olduğu düşünülmektedir. Tonoz üst örtüsünün bir kısmı günümüze kadar gelmiştir. Mevcut halinde yapının apsis olması gereken doğu yönünde eyvan tarzı bir bölüm yer almaktadır. Bu duvarı sonradan köy halkı tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Yapıda dışta kesme taş, içte ise moloz taş malzeme kullanılmıştır.

Foto. 24. Şapelin Havadan Görünümü

Foto. 25. Şapelin Genel Görünümü

Balıklı Köyü Şapel-II

Erzurum Uzundere ilçesi, Balıklı mahallesinde yer almaktadır. 1080 m rakımda yer alan yapı İlçe merkezine 16 km mesafede ve 40° 38' 43" K, 41° 37' 54" D koordinatlarında bulunmaktadır.

Yapı Doğu batı ekseninde 5.11 x 3.76 m. ölçülerinde dikdörtgen bir alanda tek nefli olarak düzenlenmiştir. Beden duvarları ayakta olan yapının tonoz üst örtüsü yıkılmıştır. Yapıya batı duvarı üzerindeki kapı açıklığından girilmektedir. Kuzey, Güney, Doğu ve Batı duvarları üzerinde birer pencere açıklığına yer verilmiştir. Şapelin doğu yönünde yer alan apsisi düz duvar şeklindedir. Moloz taş örgüye sahip olan yapının beden duvarları içten sıvalıdır. Şapel kesme taş malzemeden inşa edilmiştir.

Foto. 26. Şapelin Havadan Görünümü

Foto. 27. Şapelin Genel Görünümü

Ulubağ Köyü Şapeli

Erzurum Uzundere ilçesi, Ulubağ mahallesinde yer almaktadır. Şapelin ilçe merkezine uzaklığı 22 km mesafededir. Şapel 'in rakımı 1260 m'dir ve 40° 39' 50" K, 41° 36' 50" D koordinatlarında bulunur.

Yapı doğu batı ekseninde, kalıntılardan yola çıkılarak tahmini 9.20 x 5.11 m ölçülerinde dikdörtgen bir alan üzerinde tek nefli olarak düzenlenmiştir. Bölge şapelleri ile karşılaştırıldığında şapel büyük boyutlara sahiptir. Şapelin giriş kısmı tahmini güney kısımdadır. Tek apsisi olan şapelin apsis düzenlemesi yarım yuvarlak formdadır ve dışa taşıntı yapmaktadır. Yapıda doğu duvarı ve kuzey duvarının bir kısmı

Foto. 28. Şapelin İç Kısımından Görünüm

Foto. 29. Şapelin İç Kısımından Görünüm

ayakta, diğer kısımlar yıkık haldedir. Yapının güney doğu ucunda devam eden ve yıkılmış halde bulunan duvar örgüsü şapelin güney tarafında bir bölüm daha olduğuna işaret eder. Şapel kesme taş malzemenen inşa edilmiştir.

Cevizli Köyü Şapeli

Erzurum Uzundere ilçesinin, Cevizli mahallesinde yer almaktadır. Şapelin ilçe merkezine uzaklığı 30 kilometredir. 1050 m rakımda bulunur ve 40° 39' 11" K, 41° 42' 23" D koordinatlarındadır.

Yapı doğu-batı ekseninde dikdörtgen bir alan üzerine tek nefli inşa edilmiştir. Güney yönünde giriş kapısı yer almaktadır. Kilise 4.73 x 2.25 m ölçülerindedir. Apsis, yarım yuvarlak düzenlemeye sahiptir ve 2.22 m. genişliğindedir. Apsis üzerinde ve kuzey cephe de birer pencere bulunmaktadır. Yapı depo olarak kullanılmaktadır. Beden duvarları moloz taştan inşa edilmiş olan yapının üst örtüsü yıkılmış ve köylüler tarafından toprak damla kapatılarak güney yönüne de eklemeler yapılmıştır.

Foto. 30. Şapelin Genel Görünümü

Şaşaroz Şapeli

Erzurum Uzundere ilçesi, Murat Efendi mahallesinde 1168 m rakımda ve 40° 31' 57.3" K, 41° 33' 18.4" D koordinatlarında yer almaktadır.

Foto. 31. Şapelin Batı Yönünden Görünümü

Foto. 32. Şapelin Havadan Görünümü

Yapı Doğu batı ekseninde 6.17 x 2.96 m ölçülerinde dikdörtgen planlı ve tek neflidir. Giriş kapısına diğer bölge yapılarından farklı olarak batı duvarı üzerinde yer verilmiştir. Apsis dışı taşıntılı değildir. Apsis içten yarım yuvarlak düzenlemeye sahip ve üzerinde iki tane nişe yer verilmiştir. Yapı içerisinde beden duvarların da fresk izleri görülür ancak zamanla bu freskler zarar görmüş ve restorasyon çalışmaları ile de sıvanarak takip edilemez hale gelmiştir. Şapelin giriş kapısı üzerindeki kemer formu ve apsis yarım yuvarlağı üzerinde yer alan nişler Öşvank manastırı şapelleri ile benzerlik gösterir. Şapelin beden duvarları moloz taş örgülüdür. İçten tamamen sıvanmıştır. Üst örtü sistemi içten tonoz dıştan kırma çatı şeklinde inşa edilmiştir. 2015 yılına kadar köylüler tarafından depo olarak kullanılan yapı 2015-2016 yıllarında restore edilmiş ve kültür mirası olarak bölgeye kazandırılmıştır.

Erikli Şapeli

Erzurum Uzundere ilçesi, Erikli mahallesinde, yolun güneyinde dağ yamacında yer almaktadır. 1506 m rakımında olan Şapel 40° 31' 57.9" K, 41° 33' 19.2" D koordinatlarında bulunmaktadır. Yapı bölgedeki diğer şapeller ile benzerlik göstermektedir. Büyük oranda harap durumda olan şapelin apsisin yer aldığı doğu duvarı günümüze ulaşmıştır. Apsis duvarı üzerinde bir adet pencereye yer verilmiştir. Yapı malzemesi moloz taştır. Harap vaziyette bulunan şapelin ayakta kalan apsis kısmının üzeri sıvalıdır.

Foto. 33. Şapelin Batı Duvarında Bulunan Fresk Kalıntıları

Foto. 34. Şapelin Genel Görünümü

Çağlayan Köyü Tepe Mevki Şapeli

Erzurum Uzundere ilçesi, Çağlayan mahallesinde yer almaktadır. 1850 metre rakımda bulunan Şapel ilçe merkezinden 33 km mesafede çağlayan mahallesinden ise 8 km uzaklıkta bölgeye hâkim bir tepe üzerinde yer almaktadır. Şapel 40° 39' 38" K, 41° 43' 9" D koordinatlarında bulunmaktadır. Köy halkı yapının bulunduğu yere Kilise Gediği de demektedir. Kalıntılardan dikkörtgen bir planda tek apsisi, tek nefli olarak inşa edildiği anlaşılmaktadır. Günümüzde büyük oranda harap durumda olan şapel bölgede bulunan diğer şapellerle benzerlik gösterir. Hâkim konumu sebebiyle şapel aynı zamanda gözetleme kulesi olarak da kullanılmıştır. Kalıntılardan düzgün kesme taş malzemedен inşa edildiği görülür.

Foto. 35. Şapelin Havadan Görünümü

Cala (Salor) Şapeli

Erzurum Uzundere ilçesinin kuzeydoğu yönünde ve 8 km uzaklığında Cala (Salor) bölgesinde bulunur. Şapel köye hâkim kayalık bir tepe üzerinde yer almaktadır. Eski kervan yolu olarak adlandırılan yolun düzlüğünde konumlandırılmış olan yapı büyük ölçüde tahrip edilmiştir. Kalıntılardan anlaşıldığı üzere dikkörtgen planda 6.50x 2.80 m ölçülerinde tek apsisle olarak inşa edilmiş olan Yapının üst örtüsü yıkılmıştır. Ancak bölge halkı apsis önünün 20 yıl önceye kadar kubbe ile örtülü olduğunu ve o yıllar kadar sağlamlığını büyük ölçüde koruduğunu söylemişlerdir. Yapı bölge şapelleri ile benzerlik göstermektedir. Apsisin iki yanında iki büyük nişe yer verilmiştir. Giriş açıklığına batıdan verilmiştir. Yine bölgede yaşayan insanlar bu girişin süslemeli olduğunu ve haç motifleriyle bezeli olduğunu dile getirirler. Şapel düzgün kaliteli kesme taştan inşa edilmiştir.

Foto. 36. Şapelin Genel Görünümü

Foto. 37. Şapelin Genel Görünümü

Sonuç

Bölgenin en önemli manastırı olan Öşvank Manastırı dikdörtgen bir alan üzerine kurulmuş, batı kolu uzun serbest haç içerisine, dört serbest destekli haç yerleştirilerek Yunan haçı, triconkhos ve bazilikal plan şemalar bir arada kullanılarak karma bir plan şeması oluşturulmuştur. Yunan haçı, Triconkhos ve bazilikal planın birleşmesi ile oluşan "Karma plan türü" Tao bölgesinde ortaya çıkmış ve kiliseler için yeni bir plan tipi haline gelmiştir. Öşvank Kilisesi, Kuzeydoğu Anadolu'da Tao olarak isimlendirilen bölgede yaygınlaşmış ve mahalli özelliklerin etkileri ile şekillenmiş olan kiliselerin en önemlilerinden birini teşkil etmektedir. Plan bakımından Öşvank Kilisesi'nin en yakın benzerlerine yine bu bölgedeki 976-1001 yılları arasına tarihlenen Haho Kilisesi ile 1032 yılına tarihlenen İşhan Kilisesi'nde rastlanmaktadır. (Özkan, 1996: 103; Özkan, 2013: 23; Bayram, 2005: 131).

Öşvank kilisesinin süslemeleri mimarisi kadar dikkat çekicidir. Kilisede tasvir edilen figürlü kabartmaların, Türk Sanatı çevresinde uygulanan figürlü tanıtımlarla yakın bir benzerliği söz konusudur. Avrasya hayvan üslubunun Batı Hunlarınca milattan önce ve sonraki asırlarda Avrupa'ya taşındığı herkesçe bilinen bir husustur. Avrupa Hunları ile birlikte hareket eden kavimlerin bir kısmı Karadeniz, bir kısmı Kafkaslar çevresinde kalmış olup, bu toplulukların bazıları şaman inancını terk etmelerinden sonra Musevi, Hıristiyan ve İslam dinini kabul etmişlerdir. İçinde buldukları kültürel birikimleri yeni inançlarında da yaşatmaya devam ettikleri, ancak bunları inançları çerçevesinde daha da sembolleştirdikleri anlaşılmaktadır. Sembollerin oluşumunda da dini yoruma göre tiplermelerde ve üslup biçiminde bazı değişimlerin meydana geldiği dikkat çekmektedir Aynı zamanda kilise kısmında son derece zengin freskler bulunmaktadır fakat bu freskler günümüzde ciddi derecede tahrip edilmiş durumdadır. (Özkan, 1996: 104-105)

Uzundere bölgesi Hıristiyan yapılaşması genel tarihlere olarak 10. yüzyıl ile 16. yüzyıl aralığında bir zaman periyodunda yapıldığı bilinmektedir. Öşvank manastırı dışında yapıların inşa tarihine ilişkin herhangi bir kayıt bulunamamıştır. Bölgede düzgün kesme taş kullanımının 10. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaygınlaştığı bilinmektedir. Dolayısıyla düzgün kesme taşlarla yapılan şapellerin inşasını bu tarihten sonraya, alt sınır 11. yüzyıl üst sınır ise 16. yüzyıla yerleştirmek mümkündür.

İncelenen şapeller genel hatları ile dikdörtgen planlı, tek nefli, küçük boyutlu, üzeri tonoz ile örtülü, apsis kısmı ise yarım kubbe ile kapatıldığı gözlemlenmiştir. Yapıların genelinde süsleme yoktur, olan şapellerde ise fresklerin tahribatı oldukça fazladır. Öşvank manastır kilisesinde ise taş ve fresk süsleme alanları tahrip olmalarına rağmen bölgedeki diğer dini mimarisi eserlerine göre oldukça ihtişamlı yapıldığı için süslemenin takibine imkân vermekte ve değerlendirilebilme imkânını sunmaktadır.

Şapellerin girişlerinin Şaşaroz ve Cala Şapelleri haricinde güneybatı köşesinde olduğu tespit edilmiştir. Bu giriş yönünün, Ortaçağ Gürcü mimarisinin bölgesel ve karakteristik özelliğini yansıtmaktadır. Malzeme olarak düzgün kaliteli kesme taş, kalitesiz kesme taş ve moloz taş kullanıldığı görülmektedir. Bölgenin stratejik konumu sebebiyle hâkim noktadaki şapellerin aynı zamanda gözetleme kulesi olarak da kullanıldığı ve bu durumun bazı şapellerin kaynaklarda gözetleme kulesi olarak verilmesini açıklamaktadır.

Kaynaklar

- Ateş, Ş., Şen, U. (2015). *Uzundere Erzurum Türkiye Doğa-Tarih-Turizm-Kültür*, Erzurum.
- Bayram F. (2005). *Artvin'deki Gürcü Manastırlarının Mimarisi*, Ege Yayınları, İstanbul.
- Bayram F. (2005). "Erzurum'daki Gürcü Mimarisi", *IX. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler*, Erzurum.
- Çiloğu, F. (1993) *Dilden Dine, Edebiyattan Sanata Gürcülerin Tarihi*, Ant Yayınları, İstanbul
- Djobadze, W. ; (1992). *Early Medieval Georgian Monasteries in Historic Tao, Klarjet'ı and Savsetı Stuttgart*.
- Gündoğdu, H. (2007). *Erzurum'da Doğa Kültür Tarih Ve Sanat Eserleri*, Atatürk üniversitesi 50.yıl GSE yayını İstanbul.
- Sağır, G. (2011). "Kars Surp Arak'elots Kilisesi", *Anadolu ve Çevresinde Ortaçağ, AKVAD (Anadolu Kültür Varlıklarını Araştırma Derneği)*, C.5, Ankara.
- Takaichvili, E. ; *Archaologische Forschungsre ise in die Südlichen Provinzen Giorgiens 1917*, Tiflis, 1960.
- Özkan, H.(1996) Karma Planlı Kiliselere Doğu Anadolu'dan Bir Örnek Öşkvan (Oshki) Kilisesi", *Atatürk Üniversitesi Güz.el Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Sayı:3, ,s, 97-119, Erzurum.
- Özkan, H. (2010). *Öşvank Manastırı*, Erzurum.
- Özkan, H. (1994). *Erzurum ve İlçelerindeki Hristiyan Mimarisi*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- Özkan, H. (2013). *Haho Manastırı*, Erzurum.
- Kadiroğlu, M. İşler B. (2010). *Gürcü Sanatının Ortaçağı*, Onur Yayınevi, Ankara.
- Koch, G. (2007). *Erken Hristiyan Sanatı*, (Çev. A. Aydın), İstanbul.

ŞEHİTLİK, ZİYARETGÂHLAR VE KÖPRÜLER

ESRA HALICI

Araş. Gör., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Anabilim Dalı Batı ve Çağdaş Sanatları Bilim Dalı
esra.halici@atauni.edu.tr

MUHAMMED EMİN DOĞAN

Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Türk İslam Sanatları Bilim Dalı (M.A.)
emindoganmuhammed@gmail.com

Çağlayan Şehitliği

Uzundere ilçe merkezinin 25 km kuzey doğusunda, 1321 m rakımda yer alan şehitlik, 40° 36'09.7" kuzey, 41° 33' 35.8" doğu koordinatlarında bulunmaktadır. 2016 yılında tescil edilen Çağlayan Şehitliği, Erzurum Valiliği tarafından ihya edilip 11 Kasım 2017 tarihinde ziyarete açılmıştır. Şehitlik 1916 yılında Ermeni çeteleri tarafından su almaya giden Askeri Birliğimize yapılan pusu neticesinde şehit olan yaklaşık 30 askerimize aittir.

Birinci Dünya Savaşında büyük bir trajediyle sonuçlanan Sarıkamış Harekâtı sonrası, Rus karşı harekâtı sırasında, Doğu Cephesinin kuzey kanadında bulunan Osmanlı ordusu 29' uncu Tümen 1' inci Taburu "Güllü Bağdat Dağında" 87'inci Alayın 1 ve 2'inci Taburları Otha (Kirazlı Gediğinde), 86'ıncı Alay ve Hudedut taburları ise İşhan, Vaşkan, Kale Boğazı hattında konumlanmış ve Rus Ordusunun "Akdağ ve Civarında" bulunan 2'inci Türkistan Kolordusuna bağlı 4'üncü Türkistan Avcı Tümeni, 3'üncü Koban Pılastun Tugayı, 16'ıncı Türkistan Alayının 1'inci Taburu, 17'inci Türkistan Alayı birlikleri ile Tortum Gölü ve Çağlayan (Tev) civarında 17 Nisan 1915- 10 Ocak 1916 tarihleri arasında karşı karşıya gelmiştir.

Foto. 1. Çağlayan Şehitliği

Rus Ordusu, kuzey kanadının en önemli geçiş noktalarından olan Hatha (Cevizli) Boğaz, Otha (Kirazlı) Gediği, Ziyaret Tepe - Abernes (Suyatağı) Gediğini geçmeği amaçlamıştır. Bu amacı gerçekleştirmek için, Tortumu ele geçirip Sivri Kale Boğazı Hattından gelen birliklerin önünü açmak ve Erzurum'un kuzeyden kuşatılmasını sağlayarak, doğu kanadı ordusu ile birleşip, nihai işgali gerçekleştirmek üzere saldırıya geçmişlerdir. Bu çarpışmalar askeri kayıtlara "Birinci ve İkinci Tortum Muharebeleri" olarak geçmiştir. (Çakmak, İstanbul, 2011; Allen, Muratoff, 1966).

Güllü Bağdat Dağı siperlerindeki Osmanlı birlikleri ile Rus Ordusunu Akdağ'da bulunan birlikleri 17 Nisan 1915- 10 Ocak 1916 tarihleri arasında karşı karşıya gelmiştir.

Rus Ordusu içerisinde bulunan Ermeni askerleri, o dönemde Çağlayan (Tev) Köyünde bulunan

Foto. 2. Çağlayan Şehitliği Genel Görüntüsü

birkaç Ermeni aileden ayrılıkçı olanları ile irtibata geçip, Osmanlı askerlerinin hareketleri, alışkanlıkları ve siperleri ile ilgili istihbarat toplamışlardır. Bu bilgilerden biride Osmanlı Askerlerinin belli saatlerde Hatha Çayına inip siperlere su taşıdıklarıdır. Düşmanın iki dağ arasında akan Hatha Çayı üzerinde attığı pusu neticesinde siperlerdeki silah arkadaşlarına su götürmek üzere dereye inen otuz civarında Askerimiz ve Komutanları şehit olmuştur.

Şehitlerimiz, kendilerinden su bekleyen silah arkadaşları ve çatışma alanına en yakın köy olan Çağlayan (Tev) halkı ihtiyarları tarafından “Sırtta” taşınarak köy mezarlığına, askeri nizamda her an kalkıp yeniden savaşıcakmış misali, önde komutanları olacak şekilde defnedilmişlerdir. Şehitliğe son olarak 2016 yılında şehit olan, çağlayan nüfusuna kayıtlı Özel Harekât Polisi Orhan Dilekçi'nin naaşı defnedilmiştir.

Seyit Efendi Ziyaretgâhı

Ziyaret, Erzurum'un Uzundere ilçesinin 2405 m rakımlı Ziyaret Tepe Dağı üzerinde bulunur. Erzurum ve civarının Dört Halife döneminde 7 yüzyıl 'da İslam Ordusu'nun bölgeyi fethi için yaptığı akınlarda bölge Bizans İmparatorluğundan alınmak istenmiş ve yapılan akınlarda Hz. Ömer'in torunu Saad bu tepe üzerinde şehit olmuş ve aynı bölgeye defnedildiği halk arasında kabul edilmektedir.. Bölge halkı bu tepeyi Ziyaret Tepe Dağı olarak adlandırmış ve zatın hatırasını yaşatmak için 1940 yılına kadar çevre ilçeler de dâhil olmak üzere ziyarette bulunmuş, ziyaretin anısına kurbanlar kesilmiş ve yöresel aktiviteler yapılmıştır. Uzundere halkı ziyaretin anısına ilçe merkezinde bulunan bir mahalleye Seyid Efendi Mahallesi adını vermiştir. Günümüzde hala bu tepeye yağmur duası ve kurban kesimi için çıkılmaktadır (Durma, 2013: 277).

Foto. 3. Seyit Efendi Ziyaretgâhı

Foto. 4. Murad Efendi Ziyaretgâhı

Murad Efendi Ziyaretgâhı

Ziyaretgâh, Erzurum'un Uzundere ilçesinde 2434 m. rakımlı yörenin en yüksek dağı olan Murat Dağında bulunur. Müslümanlar, Hıristiyan ordusu ile girdiği savaşta Murat isimli bir yeniçeriye bu dağ üzerinde şehit ettiği rivayet edilmektedir. Bölge halkı aynı Ziyaret Tepe Ziyaretgâhında olduğu gibi burada da yağmur duasına çıkmış ve kurbanlar kesmişlerdir (Durma, 2013: 277).

Gelin Köprüsü

Uzundere İlçe merkezinin 13 km güneyinde, 1238 m rakımda yer alan yapı, koordinat sistemine göre 40° 35' 57" kuzey, 41° 35' 10" doğu enlemi ve boy-lamı üzerinde bulunmaktadır.

Köprü, Gölbaşı Köyü'nün Pun Mezrası yolu üzerinde yer almaktadır. Muhtemelen kaleye giden yol üzerinde geçiş amaçlı olarak yapılmış, günümüze değin birçok kez yıkılmış ardından köylülerin mezraya ulaşması için kendi imkânları ile ahşap malzeme kullanarak yeniden yapmışlardır. Köy sakinleri ile yapılan görüşmeler neticesinde köprünün Gürcü döneminde yapıldığını ve Gürcü Gabani, Birinci Oturak, Veysel'in Yurdu ve İkinci Oturak güzergâhında olduğunu belirtmişlerdir. Gabani, Uzundere sakinleri tarafından bölgede yer alan tepe veya yamaçlar için kullandıkları bir terimdir. 1.15 m genişliğinde ve 2.65 m uzunluğunda olan köprü, günümüzde küçükbaş hayvanların yaylaya çıkarılması için halen daha kullanılmaktadır.

Foto. 5. Gelin Köprüsü

Kaynaklar

Allen, W.E.D. , Muratoff, P. (1966). *1828-1921 Kafkas Sınırsındaki Harplerin Tarihi*, (Çev. Z. Balkan), Gnkur. Yayınevi, Ankara.

Durma, A, (2013). *Evlialar Şehri Erzurum*, Erol Yayıncılık, Samsun.

DEĞİRMENLER

MUHAMMET İLYAS ÖZEN

Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Türk İslam Sanatları Bilim Dalı
ozenmuhammet25@hotmail.com

Giriş

“Öğüten araç veya alet, içinde öğütme işi yapılan yer” manalarına gelen değirmen, kullanım amacına uygun olarak tahılı öğütüp un ve bulgur elde etme işlevini gören bir mekanizmadır. Teknik anlamda tanımı ise tahılın ayıklanması, ayrıştırılması ve öğütme işlemini; insan, hayvan, su ya da rüzgâr gücü ile sağlayan sistemdir (Kök, 2014: 9).

Değirmenin ilkel örnekleri insanların toprağı işlemeye başladığı ve tarım faaliyetlerini gerçekleştirdiği Neolitik Dönem 'de (Cilalıtaş Devri'nde, MÖ 9000-5600) ortaya çıkmıştır. İlk el değirmenlerinin ortaya çıkışı, buğday, arpa, mısır ve çavdar gibi gıdaların iki taş arasında öğütülerek un yapılmasına kadar uzanır (Bir, Acar, Kaçar, 2012: 11). Neolitik dönemde ortaya çıkan bu ilkel değirmen Diyarbakır'a bağlı Ergani'nin Boğazçay kıyısındaki Çayönü Höyüğünde yapılan kazılarda ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca Çatalhöyük'te de (MÖ 6500-5600) Neolitik Dönemde Diyarbakır'da ortaya çıkarılan öğütme ve dibek taşlarından bulunmuştur. Bunlardan başka Neolitik Dönem yerleşkelerinden Aksaray yakınlarındaki Aşıklı, Malatya yakınındaki Cafer Höyük, Burdur'daki Hacılar Höyüğü ve Kalkolitik Döneme tarihlendirilen Erzurum'daki Karaz Höyük, ilk Tunç Dönemi Kayseri-Kültepe Höyüğü, Denizli-Çivril'de bulunan Beycesultan Höyüğü ve Ankara Kül Höyükte yapılan kazılarda benzer bulgulara rastlanmıştır.

Antik Dönemde; Roma'da değirmen taşları hayvanlar vasıtası ile kullanılırdı. Su değirmenleri ile ilgili tarihteki ilk yazılı belgelere Romalı Mühendis Vitruvius'un MÖ 1. yüzyılın sonuna doğru kaleme aldığı “De Architecture” isimli yapıtın onuncu kısmında rastlanır (Kök, 2014: 10-11).

Anadolu topraklarında en eski su değirmeni Amasyalı Strabon'un Coğrafya isimli yapıtında bahsettiği Kaberia'da (Tokat-Niksar) çevresinde Lykos (Kelkit) nehri üzerinde Mithridates'in değirmenidir (Strabon, 1969: 49; Ceylan, 2014: 20).

Toprağın işlenmeye başlaması insanları toprağı bağımlı kılarak birlikte hareket etmeye ve hep birlikte yaşam sürmeye itmiştir. Bu durum yaşanan yerde nüfus artışı ve düzenli yaşamın gereği olarak görev paylaşımını zorunlu hale getirmiştir. Birlikte yaşamın ortaya çıkardığı görev paylaşımının bir sonucu olarak değirmencilik bir meslek haline gelmiş ve ihtiyaç doğrultusunda zamanla kendi çerçevesi içinde geliştiği düşünülebilir (Bir, Acar, Kaçar, 2012: 11).

Türk kültüründe değirmen, ilk olarak MÖ 3. yüzyıl ile M.S. 3. yüzyıllar arasında hüküm süren Büyük Hun Devletinde görülür (Kök, 2014: 11). Türklerin değirmen kültürünü yansıtan maddi kalıntılar arasında Göktürlere ait değirmen taşları, Kırgızlar'ın ayak değirmenleri, Hazarlar'ın un öğütmeye ait birçok aletleri, Koray Ovasında ele geçen 10. yüzyıla ait bir el değirmeni” yer alır (Salman, 2002: 76). Türklerin su değirmeni yapıp kullandıklarına dair ilk yazılı belgelere Uygurlar zamanında rastlanır (Kök, 2014: 12). Kaşgarlı Mahmud'un Divan-ı Lügati't-Türk'ünde değirmenlerle alakalı deyimlere yer verilmiştir. Fakat bunların su değirmenini kast edip-etmediği belirsizdir (Kaşgarlı Mahmud, 2014: 269-867), (Kök, 2014: 12). 12 ve 13. yüzyıllarda Anadolu'da Türklerin su değirmeni kurup kullandıklarını, Anadolu Selçuklu

zamanına ait vakfiyelerde adı geçen “Asiya-Asiyap” (su değirmeni) terimlerinden anlamaktayız. Tahrir ve Temerruat Defterlerinde Osmanlı Devletinde de Anadolu Selçuklu Devletinde olduğu gibi Asiyap kelimeleri geçmektedir. Yine bu defterlerden anlaşıldığı üzere değirmenler bir üretim merkezi olup bunlardan vergi alınmıştır (Kök, 2014: 12).

Değirmenlerin Osmanlı Arşiv kaynaklarında XIV. ve XVI. yüzyıllarda her 30 yılda bir yenilendiği belirtilir. Osmanlı Devleti’nde su değirmenleri (Asiyab) Tahrir Defterleri ile kayıt altına alınmıştır (Özcan, 2016: 196). Belirli dönemlerde değirmenlerde sayım yapılarak hangi değirmenin hangi fırınlara ne kadar un verdiğini belirlemek ve değirmenciler kethüdasının defteriyle karşılaştırarak değirmencilerin gizli şekilde değirmenlere fazladan değirmen taşı ilave edip etmediği kontrol edilirdi (Aynural, 2002: 91). Sayımlarda her eyalette kaç değirmen olduğu, ne kadar zaman kim tarafından çalıştırıldığı, su, yel ya da kıraç (hayvan gücüyle çalışan) gibi değirmenin türü tespit edilmiştir. Bu değirmenlerin vergilendirme usulleri, çalışma ilkeleri kanun-namelerle belirlenmiştir (Özcan, 2016: 196).

İnsanlar, yaşamlarını sürdürebilmek için ihtiyaç duyduğu en önemli besin kaynaklarından biri olan ekmeği yapmak için gerekli olan unu, değirmenlerde üretmişlerdir (Bir, Acar, Kaçar, 2012: 11). Zamanla insanların yaşam standartlarının gelişmesi ve teknolojinin yaygınlaşması ile değirmenler de değişerek farklı tip değirmenler ortaya çıkmıştır (Ceylan, 2014: 20). Cumhuriyet döneminde de insanların ihtiyaçlarını karşılayabilmek için su değirmenleri yapılmaya devam etmiştir. Anadolu’nun çeşitli bölgelerinde bulunan su değirmenleri, ihtiyaç sebebiyle suyolları üzerinde yapılmıştır (Kök, 2014: 12-15). Bu çalışmada Erzurum/Uzundere İlçesinde bulunan değirmenler ele alınmıştır. Yapılan incelemelerde un değirmenleri ve bölgede dink olarak isimlendirilen (bulgur) değirmenleri olmak üzere iki tip tespit edilmiştir.

1- Su Değirmenleri: Su değirmenleri konum olarak debisi yüksek ve kesintisiz akan “nehir, çay, pınarbaşı ve dere kenarlarında kurulmaktadır”. Bu konumlandırılıştta suyun değirmeni çalıştıracak hıza ulaşması ve belirli basıncı kazanması gerekir. Bunun için değirmen su kotundan daha düşük seviyede inşa edilir. Ayrıca değirmene gelen kişilerin kolay ulaşımı için değirmenlerin yol kenarına kurulmasına dikkat edilir.

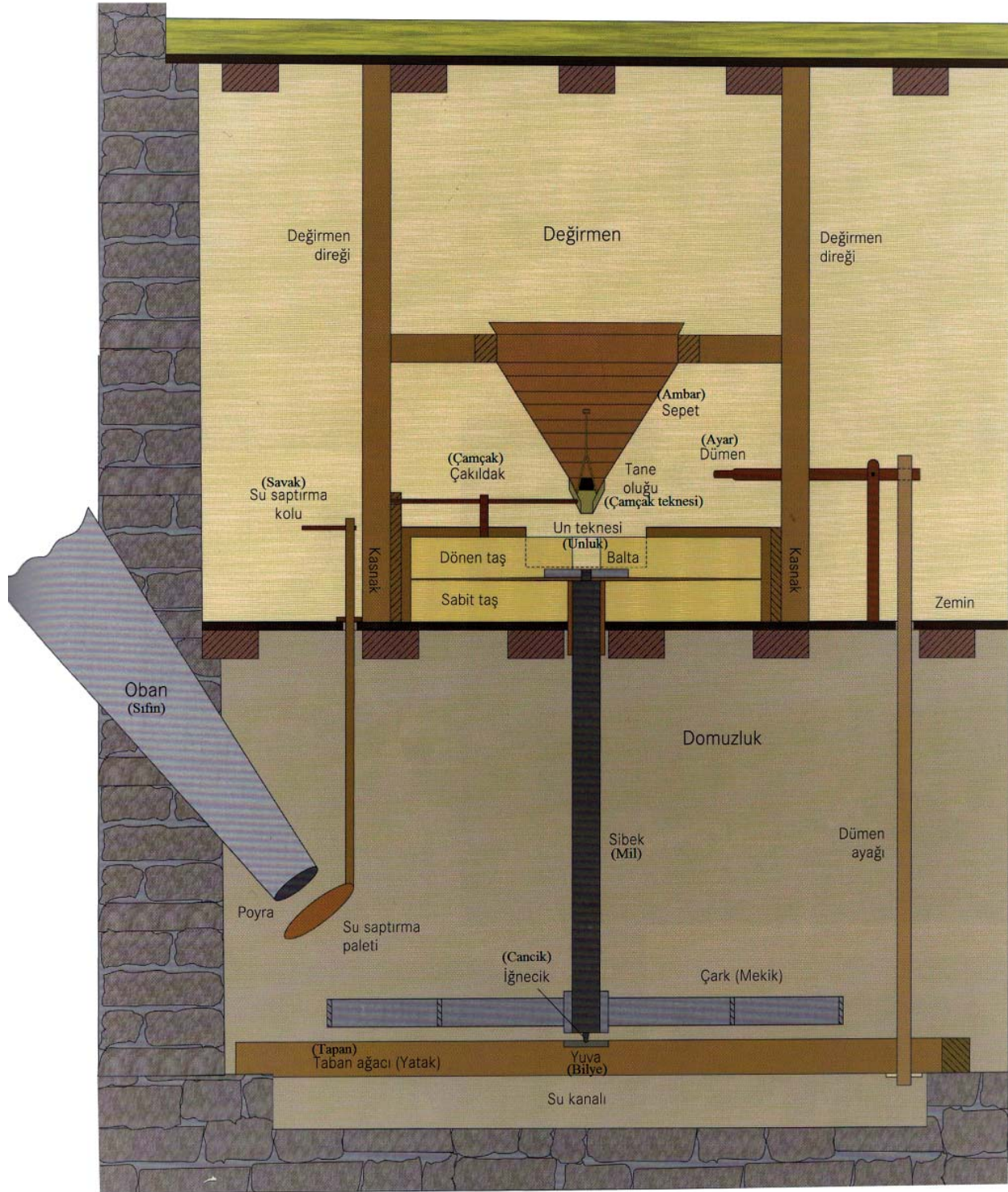
Yer belirlendikten sonra ilk başta iskelet denilen beden duvarları (dış duvarlar) yapılır. Duvarlar temelde moloz taş, üzeri ise tercihe göre ya kerpiç ya da taş malzeme ile yapılır. Üst örtüsü ahşap kullanılarak toprakla kapatılabildiği gibi çift meyilli çatı ile de kapatılmaktadır (Kök, 2014: 16).

Su değirmenleri sade bir plana sahip olup moloz taş ile inşa edilmiş ve yer yer ahşap hatıllar kullanılmıştır. Duvar genişliği 50-60 cm, yüksekliği ise 2,50-3,00 m civarındadır. Yapının konumuna göre kapı ve pencereler uygun olan cephelerine yerleştirilmiştir. Beden duvarlarının üzerine mertekler ve kargılar yerleştirilerek üzerine toprak serilir (Bir, Acar, Kaçar, 2012: 51).

Değirmen binası iki ana bölümden oluşur.

Alt bölüm “Domuzluk” olarak isimlendirilir. Bu kısımda bir çark bulunur. Bu çark üst kısımda bulunan değirmen taşını döndürmeye yarar.

Bu kısımda suyun gidiş tarafına doğru 200 cm. genişlikte 130 cm. yükseklikte kanal meydana getirilir. Kanalin uç kısmı ise 80-100 cm. civarındadır. Domuzluğun zemini taş ile döşeli olup suyun gidiş yönüne göre uzatılmış 200 cm. uzunluğunda 15x15 cm. ebatlarında “döşek” diye adlandırılan taban ağacı yerleştirilmiştir. Bu taban ağacı sürekli su ile temas halinde olduğundan dolayı zamanla çürüme ve bozulma olmaması için suya dayanıklı ağaç türleri (Meşe, Çam, Kestane) kullanılmıştır. İlingeç adı verilen demir bu ağacın orta kısmına sabitlenir. Bu demirde üç yarım daire yuvaya yer verilmiştir. Sonrasında çark ile farklı araç gereçlerin geçirileceği, 155x10 cm. boyutlarındaki tunç, ilingeçteki üç yarım daire şeklinde yuvalardan birine yerleştirilir. Tunç bu yuvanın içerisinde sürekli döndüğü için yuvada zamanla zedelenmeler mey-

Çizim 1. Su Değirmeni Kesiti

(Bir, A. , Acar, Ş. , Kaçar, M. , (2012) Anadolu'nun Değirmenleri kitabından yöresel isimler eklenerek kullanılmıştır.)

dana gelir. Bu zedelenmeden dolayı farklı bir yuvaya geçirilir. Üç yuva bulunmasının sebebi bozulmalar durumunda diğer iki yuvanın yedekte bekletilmesidir. Tunç'un taban ağacı üzerindeki ilingeçe yerleştirildiği kısmın biraz yukarısına çark yerleştirilir. Çark; poyradan gelen su çarkın oluklarına dökülmesiyle bağlı bulunduğu tunç ile birlikte üst kısımdaki değirmen taşını da kendi yönünde çeviren demir malzemenin yapılmış dairesel kısmıdır. Çarkın su dökülen bölümlerindeki petekleri, parmak, per ve oluklu demir olarak adlandırılır. Çark yaklaşık 130 cm. ölçülerindedir. Tunç (mil, iğ, ok, boğaz demiri) çark ve değirmenin üst

kısımında yer alan sabit taşın içerisinden geçtikten sonra “T” ya da “+” biçiminde bir balta ile sonlanır ve üstteki dönen taşın alt kısmında açılan yuvaya geçirilir. Taban ağacına bağlanan tunçtan başka birde işkence (ayak) vardır. Bu işkence değirmen taşları döndüğü zaman aralarında bulunan mesafeyi dengeler. Malzeme olarak çam ağacından yapılan işkence alt kısımda taban ağacına monte edilir. Üst kısımda ise işkence kolu, kendisine açılan kısma yerleştirilir. “Kolun diğer tarafı ise değirmen taşının yan korumalıklarına bağlanır.” İşkencenin kolları kaldırma işlemini yapar. Bu kaldırma işlemi kolların altına takoz yerleştirilmesi ile sağlanır. Ayar düzeni yapan bu işkence yerine kimi zaman el değirmeni taşı da kullanılır (Kök, 2014: 17-20).

Ocak katı yani domuzluğun üzerinde bulunan bölümde öğütme işini yapan birbiri üzerine bindirilmiş iki değirmen taşı bulunmaktadır. Bu taşlardan altta olanı sabit üstteki taş ise çalışma esnasında domuzlukta yer alan çarkın dönmesiyle birlikte tunç ve çarka paralel olarak döner. Bu değirmen taşlarının üzerinde ise “Tahıl teknesi” olarak bilinen huniyi anımsatan ahşap hazne yer alır. Bu ahşap haznenin içerisi öğütülecek malzeme ile doldurulur. Haznenin alt kısmındaki sivri ucunda yer alan “tane oluğu”ndan süzülen malzeme dönen taşın merkezindeki boşluğa dökülür. Değirmencinin çalıştığı bu katta birde ocak (şömine) bulunur. Un öğütmek için gelen müşteriler kış aylarında sıranın kendilerine gelmesini beklerken bu ocaktaki ateş başında sohbet ederek ısınır. Değirmenciler gecede işlerini sürdürebilmek için “yağ kandili” ya da “gemici feneri” ile içerdeki aydınlatmayı sağlarlar.

Öğütme işlemi yapılan bu katta ahşap haznenin etrafında dört direk bulunur. Bu direklerin bir ucu zemine otururken diğer ucu tavana monte edilmiştir. Ayrıca ahşap direkler ikişerli olarak kalın tahtalarla birbirine sabitlenir. Bu kalın tahtaların arasına öğütülecek malzemenin doldurulduğu hazne konulur. Ortalama 60 cm yüksekliğinde olan haznenin üst kısmı 60x70 cm, alt kısmı ise 5x5 cm ölçülerindedir. Haznenin alt kısmında yaklaşık 35-40 cm uzunlukta huni biçiminde “tane oluğu” bulunur. Tane oluğunun sivri ucu üst taşa bulunan oluğa denk gelecek biçimde ayarlanır ve dengede durabilmesi için iki ucundan bağlanarak üst kısımdaki makarada birleştirilirler. Öğütülen malzemenin elde edilen unun etrafa dağılmaması için üst üste yer alan değirmen taşlarının çevresi belirli bir yüksekliğe kadar ahşap bir çerçeve içine alınmıştır. Bu çerçeve kasnak olarak adlandırılır. Kasnak ile tane oluğu bir tahta ile birbirine bağlanır. Bu bağlantıyı sağlayan tahtadan bir ya da iki ahşap parça (çakıldak) üstteki değirmen taşına temas edecek şekilde sarkıtılır. Kurulan bu düzenek ile değirmen taşının dönmesi esnasında oluşan titreşimler, tane oluğundaki malzemenin dengeli ve yeterli bir şekilde dökülmesini sağlar. Kurulan bu sistemden çıkan ses ile değirmenci taşın dönme hızını anlar. Değirmenin içerisinde malzeme olarak genellikle “çam, meşe palamudu ve söğüt ağacı” tercih edilmiştir. Değirmen taşlarının arasından çıkan un taşların dönmesiyle kasnakta açılan bir delikten “un teknesi”nin içine dökülür. Teknede toplanan un bir kürek yardımıyla alınarak paketlenir.

Bu kısımda ayrıca “su saptırma kolu” bulunur. Bu kol domuzluk kısmında yer alan poyradan gelen suyun çarka dökülüp dökülmemesini sağlar. Değirmenci bu sayede istediği zaman değirmen taşlarının dönüşünü durdurabilir. Değirmenin yakınlarına genellikle bir ahır inşa edilir. Bu ahır değirmene malzeme getirip götüren hayvanlar için düşünülmüştür (Bir, Acar, Kaçar, 2012: 52-56).

Balıklı Mahallesi Değirmeni

Erzurum İli Uzundere İlçesi Balıklı Mahallesi'nde yer alır. İlçeye 16 km uzaklıkta olan mahallenin rakımı 1080 m'dir. Koordinat sistemine göre 40° 38' 60" kuzey, 41° 38' 0" doğu enlemi ve boylamı üzerinde bulunur. 20. yüzyılın başlarında yapıldığı köylülerce ifade edilen yapı, günümüzde işlevini yitirmiş ve odun deposu olarak kullanılmaktadır.

Dikdörtgen bir planda inşa edilen değirmenin su kanalı yoluyla oban'dan (sıfın) gelip poyra'dan suyun çarka döküldüğü domuzluk kısmı, kotun dolması sebebiyle görünmemektedir. Değirmencinin çalıştığı değirmen taşlarının bulunduğu kat ise genel olarak sağlam durumdadır. Burada dört ahşap direğin taşıdığı tahıl teknesi (ambar), hemen altında değirmen taşları ve un teknesi (unluk) bulunmaktadır.

Değirmencinin çalıştığı katın üzeri ahşap direkler dikilerek üzeri çift meyilli çatı ile kapatılmıştır. Yan kısımları ise açıktır. Tamamen moloz taş malzeme ile inşa edilen yapının köşelerinde kesme taş malzeme kullanılmıştır. Değirmenin kapısı ve içerisinde tahıl teknesinin yer aldığı kısımda ise ahşap malzeme kullanılmıştır.

Foto. 1. Balıklı Mahallesi Değirmeni Genel Görüntüsü

Foto. 2. Balıklı Mahallesi Değirmeni İç Görüntüsü

Gölbaşı Mahallesi Değirmen-1

Erzurum'un Uzundere İlçesi Gölbaşı Mahallesi'nde yer alır. İlçeye 13 km uzaklıkta olan mahallenin rakımı 1170 m'dir. Koordinat sistemine göre 40° 36' 40" kuzey, 41° 34' 00.0" doğu enlemi ve boylamı üzerinde bulunur. 20. yüzyıla tarihlendirilen değirmen günümüzde aktif olarak un yapımı için kullanılmakta ve üst katında ise ev bulunmaktadır.

4.93x5.15 m ölçülerinde kareye yakın bir planda inşa edilmiştir. Değirmencinin çalıştığı kısımda tahıl teknesi (ambar) ve değirmen taşlarının bulunduğu kısımdan açılan bir açıklıkla görülen domuzluk kısmında; döşek (tapan), ahşap malzemenen yapılmış tunç (mil) ve çark görülmektedir.

Foto. 3. Gölbaşı Mahallesi Değirmen 1 Genel Görüntüsü

Tahılın öğütme işleminin yapıldığı kısımda ahşap malzemenen değirmen düzeneği oldukça sağlam halde görünmektedir. Bu kısımda tahıl teknesi, tane oluğu (çamçak teknesi), değirmen taşları, kasnak, çakıldak (çamçak) ve un teknesi (unluk) bulunur. Tahıl teknesi dört ahşap direk ve aralarına atılan ahşap latalar tarafından taşınmaktadır.

Giriş kapısının üzerinde sundurmaya yer verilmiş ve hemen solunda ise bir pencere açıklığı bulunmaktadır. Giriş kapısının tam karşısında yer alan duvarda ise duvarda açılmış bir ocağa yer ve-

Foto. 4. Gölbaşı Mahallesi Değirmen-I İç Görüntüsü

Foto. 5. Gölbaşı Mahallesi Değirmen-I İç Görüntüsü

rilmiştir. Üst örtüyü taşımak için un teknesinin ön sağ kısmında ahşap bir direk bulunur.

Değirmenin duvarları moloz taş malzemeden inşa edilmiş, giriş kapısının iki kenarında ise kesme taş malzeme kullanılmıştır. Üst örtü düz ahşap tavadır. Üst örtüyü taşıyan direk ve direğin sütun başlığı ahşap olup sütun altlığı taş malzemelidir. Değirmenin kapısı ve tahıl teknesinin bulunduğu kısım ahşap malzemelidir. Burada değirmen taşlarının çevresini saran kasmağın malzemesi sacdır. Domuzluk kısmında yer alan çark madenidir.

Gölbaşı Mahallesi Değirmen-II

Erzurum'un Uzundere İlçesi Gölbaşı Mahallesinde yer alır. İlçeye 13 km uzaklıkta olan mahallenin rakımı 1170 m'dir. Koordinat sistemine göre 40° 36' 0400" kuzey, 41° 34' 00.0" doğu enlemi ve boylamı üzerinde bulunur. 20. yüzyıla tarihlendirilen değirmen günümüzde kullanılmayıp harap bir vaziyettedir.

5.69x5.80 m ölçülerinde kareye yakın bir planda inşa edilen değirmenin domuzluk kısmı görünmemektedir. Ocak katında değirmencinin çalıştığı, tahıl teknesinin (ambar) bulunduğu kısım tahrip olmuştur. Burada altta yer alan sabit değirmen taşının bulunduğu yer çökmüş ve parçalanmıştır. Değirmenin içinde el değirmeni olarak bilinen değirmen taşlarına rastlanmıştır. Yapı içerisinde ayrıca 0.70 m

Foto. 6. Gölbaşı Mahallesi Değirmen-II Genel Görüntüsü

Foto. 7. Gölbaşı Mahallesi Değirmen-II İç Görüntüsü

Foto. 8. Gölbaşı Mahallesi Değirmen 2 Ocak Görüntüsü

Foto. 9. Gölbaşı Mahallesi Değirmen-II Su Kanalı

genişliğinde bir ocak bulunur. Değirmenin su kanalı yolu da yine tahribata uğramıştır.

Tamamen moloz taş malzemeden inşa edilen yapının duvarlarında ahşap hatıllara yer verilmiştir. Üst örtüsü çift meyilli çatı ile kapatılmıştır. Değirmen düzeneğinin bulunduğu kısım ahşap malzemeden yapılmış, üst örtüyü taşımak için basit ahşap direkler kullanılmıştır.

Ulubağ Mahallesi Değirmeni

Erzurum İli Uzundere İlçesi Ulubağ Mahallesinde yer alır. İlçeye 22 km uzaklıkta olan mahallenin rakımı 1080 m'dir. Koordinat sistemine göre 49° 39' 45" kuzey, 41° 36' 28" doğu enlemi ve boylamında bulunur. 20. yüzyıla tarihlendirilen değirmen günümüzde harap bir vaziyettedir. Kuzey-güney doğrultusunda eyvan plan şemasında inşa edilmiştir. Yapı Çağlayan Mahallesinde yer alan bulgur değirmeni ile plan

Foto. 10. Ulubağ Mahallesi Değirmeni Genel Görüntüsü

açısından benzerlik gösterir. Değirmen taşları yerinde olmayan yapının su kanalı yolu bozulmuş, üst örtüsü çökmüş ve tahıl teknesinin (ambar) bulunduğu kısım dağılmıştır. Domuzluk kısmı da tahrip olan yapının su çarkı yerinde değildir.

Değirmencinin çalıştığı ocak katıda denilen kısım ahşap malzemeye inşa edilmiştir. Burada bulunan tahıl teknesi (ambar) ahşap malzemeden yapılmıştır. Üst örtü çift

Foto. 11. Ulubağ Mahallesi Değirmeni Yakın Görüntüsü

Foto. 12. Aşağı Ulubağ Mahallesi Değirmenleri Genel Görüntüsü

Aşağı Ulubağ Mahallesi Değirmeni-I

Dikdörtgen plan şemasında inşa edilmiştir. Dikdörtgenin uzun kısmı daha sonra tuğla ile örülerek bir yatak sığacak şekilde dar bir oda elde edilmiştir²⁸. Bu değirmenin değirmen taşı diğer değirmene göre daha büyüktür. İç kısımda değirmen düzeneği sağlam bir şekilde durmaktadır. Tahıl teknesi (ambar) bir ahşap direk ve duvara tutturulmuş tahtalarla taşınmaktadır. Domuzluk kısmı görünmeyen yapının bir pencere açıklığı bulunmaktadır. Diğer değirmenle bitişik olan değirmenin üst katında ahşap direkler dikilerek bir çatı katı oluşturulmuş ve burası depo olarak kullanılmaktadır. Değirmenin üst örtüsü betonarme olarak üzerinde yer alan depo ise tek meyilli çatı ile kapatılmıştır. Beton üst örtünün tahıl teknesinin üst kısmına gelen yerde metal malzemedeki huni şeklinde bir boşluk bırakılmıştır²⁹.

Değirmen moloz taş malzemedeki inşa edilmiştir. İçerisinde yer alan tahıl teknesi ve değirmen kapağı ahşap malzemelidir. Değirmen taşının etrafında kasnak metal malzemeli olup üst örtüsü betonarmedir.

meyilli çatı ile kapatılmıştır. Domuzluk katında moloz taş malzeme kullanılmıştır.

Aşağı Ulubağ (Yıkıklar) Mahallesi Değirmenleri

Erzurum İli Uzundere İlçesi Aşağı Ulubağ (Yıkıklar) Mahallesinde yer alır. İlçeye 29 km uzaklıkta olan mahallenin rakımı 840 m'dir. Koordinat sistemine göre 40° 40' 28' kuzey, 41° 39' 57' doğu enlemi ve boylamında bulunur.

Değirmenlerin biri bulgur ikisi un değirmeni olmak üzere birbirine bitişik üç değirmen yer alır. Her üç değirmenin sahibi de İbrahim Aksu'dur. İbrahim Aksu ile yaptığımız röportajda değirmeni 1963 yılında yaptığını ve bir yıl sonra bittiğini ifade etti. Her üç değirmende sağlam olup günümüzde aktif bir şekilde kullanılmaktadır.

Foto. 13. Aşağı Ulubağ Mahallesi Değirmeni-I İç Görüntüsü

²⁸ Değirmen sahibi burayı eskiden işlerin yoğun olduğu zamanda gece geç saatlere kadar çalıştığı zaman uyuyup dinlenmek için yaptığını söyledi.

²⁹ Değirmen sahibi İbrahim Aksu kendisinin yaşlandığını, tahıl çuvallarını kaldıramadığını bunun içinde tahılları tekneye buradan döktüğünü ifade etmiştir.

Foto. 14. Aşağı Ulubağ Mahallesi Değirmeni-II İç Görüntüsü

Aşağı Ulubağ Mahallesi Değirmeni-II

2.87x3.69m ölçülerinde dikdörtgen plan semasında inşa edilmiştir. Girişin tam karşısında sola doğru değirmen düzeneği bulunmaktadır. Burada tahıl teknesi (ambar) bir ahşap direk ve duvara sabitlenen tahtalarla taşınmaktadır. Ayrıca değirmen taşını değiştirmek için bir de metal malzemedeki vinç sistemi kurulmuştur. Değirmenin sol duvarında bir de ocak bulunur. Ocağın üst kısmı düzgün kesme taşla oluşturulan kemerle sonlandırılmıştır. Diğer değirmende olduğu gibi üst kısmı betonarme ile kapatılmış ve tahıl teknesinin üzerinde huni biçiminde delik açılmıştır. Domuzluk kısmı görünmeyen yapıda bir pencere açıklığı bulunmaktadır. Moloz taş malzemedeki inşa edilen değirmenin kapısı ve tahıl teknesi ahşap malzemelidir.

Sapaca Yukarı Mahalle Değirmeni

Erzurum İli Uzundere İlçesi Sapaca Yukarı Mahallede bulunur. İlçeye 6 km uzaklıkta bulunan mahallenin rakımı 1250 m'dir. Koordinat sistemine göre 40° 32' 31.5' kuzey, 41° 37' 23.4' doğu enlem ve boy-lamında bulunur. 20. yüzyıla tarihlendirilen değirmen yok olmaya yüz tutmuştur.

Yapının kalan izlerinden 4.91x9.52m ölçülerinde dikdörtgen mekânlı olduğu anlaşılmaktadır. Yapı tamamen yıkılmış olup duvarlarının sadece bir kısmı ayakta kalmıştır. Bu duvarların sonradan örüldüğü duvarların içinde yer alan değirmen taşlarından anlaşılmaktadır. Duvarların içerisinde 4 adet değirmen taşı tespit edilmiştir. Bu taşların boyutu 1m ile 0.60m aralığındadır. Domuzluk kısmı ve ocak katı hakkında bilgi edinilememektedir. Moloz taş malzemedeki inşa edilmiştir.

Foto. 15. Sapaca Yukarı Mahalle Değirmeni Genel Görüntüsü

Foto. 16. Sapaca Yukarı Mahalle Değirmeni Genel Görüntüsü

Çağlayan Mahallesi Değirmeni

Erzurum İli Uzundere İlçesi Çağlayan Mahallesinde yer alır. İlçe merkezine 25 km uzaklıkta olan köyün rakımı 930 m'dir. Koordinat sistemine göre 40° 39' 58.0" kuzey, 41° 40' 58.3" doğu enlemi ve boylamında bulunur. 20. yüzyıla tarihlendirilen değirmen kullanılmadığından dolayı kimi yerleri çökmüş bakımsız bir durumdadır.

4.78x6.36m ölçülerinde kuzey-güney ekseninde dikdörtgen bir plan şemasına sahiptir. 1.23m açıklığı bulunan kapısı batı cephenin kuzey ucuna yerleştirilmiştir. Ayrıca batı cephenin ortalarında küçük bir pencereye yer verilmiştir. Değirmen düzeneği yapının içerisinde güneydoğu köşeye yerleştirilmiştir. Buna uygun olarak su kanalı ve oban (sıfın) suyun geliş yönüne paralel olarak doğu cephenin güney ucunda bulunur. Su kanalı yolu yok olmuşsa da değirmenin kullanılmamasından dolayı bakımsız olan oban iyi durumdadır.

Foto. 17. Çağlayan Mahallesi Değirmeni Genel Görüntüsü

Yapının içerisinde değirmen düzeneği diğer değirmenlerdeki gibi ahşap malzmeden yapılmıştır. Tahıl teknesini (ambar) taşıyan direkler kurulan düzeneikle denge sütunu gibi kendi çevresinde dönerek bir nevi vinç görevi yaparlar. Burada bir direğe sabitlenen kalın bir tahtadan geçirilen demir, alt kısımda iki yana açılarak değirmen taşının iki yanına geçirilir. Vida sıkılır gibi sıkılarak yükseltilecek değirmen taşı yerinden alınarak istendiği zaman kolayca değiştirilebilir.

Foto. 18. Çağlayan Mahallesi Değirmeni İç Görüntüsü

Domuzluk kısmı görünmeyen yapının en sağlam cephesi giriş kapısının bulunduğu doğu cephesidir. Kuzey ve doğu cephelerde çökmeler mevcuttur. Üst örtüsü çok ayaklı ahşap direkler tarafından taşınan ahşap malzemeyle kapatılmış, üzeri toprak damla örtülmüştür.

Tamamen moloz taştan inşa edilen değirmenin giriş kapısı ahşap malzemelidir. İç kısımda değirmen düzeneği ahşap malzemenin un teknesi (unluk) ise betondan yapılmıştır. Metal malzemenin yapılan kasnak yerinden sökülmüş un teknesinin önünde durmaktadır. Ahşap direkler tarafından taşınan üst örtü, içten ahşap dıştan üzerine toprak serilmiştir.

Dikyar Mahallesi Değirmeni

Erzurum İli Uzundere İlçesi Dikyar Mahallesinde yer alır. İlçe merkezine 5 km uzaklıkta bulunan mahallenin rakımı 1440 m'dir. Koordinat sistemine göre 40° 33' 09.4" kuzey, 41° 29' 44.6" doğu enlemi ve boylamında bulunur. Uzundere çevresinde yer alan diğer değirmenler gibi 20. yüzyıla tarihlendirilir.

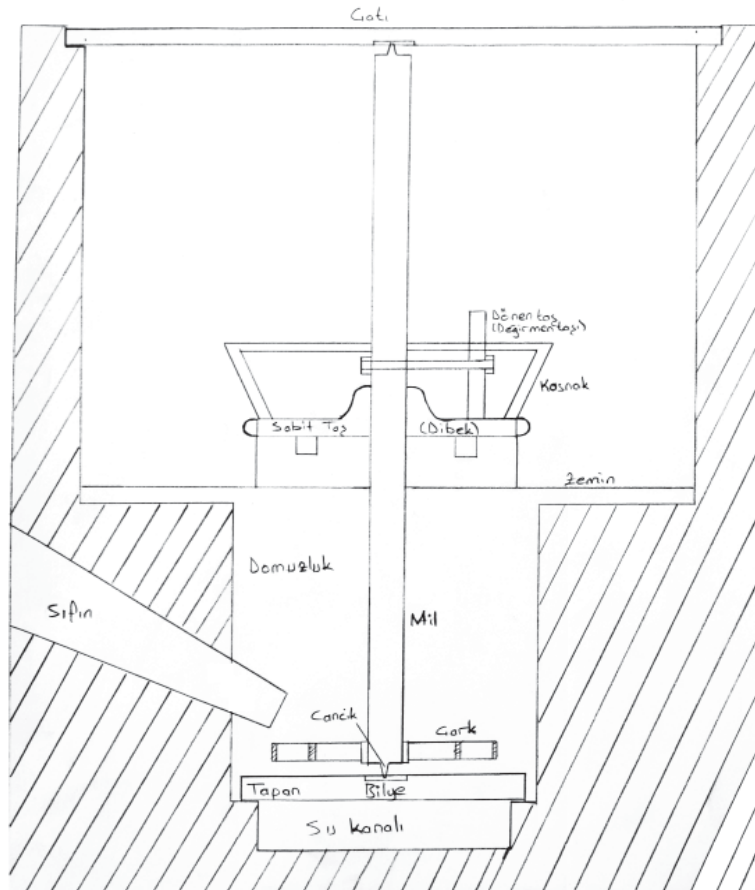
Yapının içerisine girilememiştir. Domuzluk kısmı dışarıdan görüldüğü için alt katın değirmen, üst katında ise ev olduğu anlaşılır. Yapının domuzluk kısmında yer alan çark, farklı olarak ahşap malzemeden yapılmış uç kısımları ise çelik telin ahşabın etrafını saracak biçimde çivilenmesiyle sabitlenmiştir. Domuzluk kısmının görüldüğü cephede duvarda bir pencere açıklığı bulunur. Giriş kapısının hemen solundaki duvarda bir pencere açıklığına daha yer verilmiştir. Değirmenin beden duvarları moloz taş malzemeden inşa edilmiştir. Giriş kapısı, çark ve mil ahşap malzemelidir.

Foto. 19. Dikyar Mahallesi Değirmeni Genel Görüntüsü

2- Dink (Bulgur Değirmeni): Su değirmenlerinden farklı olan bu yapı yörede bulgur değirmeni olarak bilinir. Su değirmeni gibi iki katlı olarak inşa edilmişlerdir. Domuzluk kısmı su değirmeniyle birebir aynıdır. Ocaklık katıda denilen değirmencinin çalıştığı kat un değirmenlerinden farklılık gösterir. Burada tahıl teknesi kalkmış yerini dibek almıştır. Yatay ve sabit değirmen taşının orta kısmı yükseltilmiş ve içinden bir delik açılmıştır. Domuzluk kısmından uzanan tunç (mil) yatay değirmen taşının (dibek) içinden geçerek tavanda açılan yuvaya yerleştirilmiştir. Dibek taşının etrafı ise ahşap malzemeyle dışa doğru 45 derecelik açıyla kaplanarak tekne biçimini almıştır. Bu kısımların ayakta durabilmesi için de dış kısmına ahşap

dikmeler konularak yere sabitlenmiştir. Mil üzerinde açılan bir delikten geçirilen ağaç, dikey duran değirmen taşının içinden geçirilerek sabitlenmiştir. Böylece dibekğin içine dökülen malzemenin, çarkın dönmesiyle birlikte mile sabitlenen dikey değirmen taşının altında ezilmesi sağlanmıştır.

Çizim 2. Dink (Bulgur Değirmeni) Kesiti El Çizimi

Bulgur değirmenlerinde (dink) buğday (tahıl) dibekğin içine dökülür. Elle üzerine su çiselenildikten sonra dikey değirmen taşının altında buğdayın kepeği alınır. Daha sonra güneşin altında serpilten malzemenin kepeği bir tarafa kendi bir tarafa ayrılır. Güneşte bekletilen malzeme daha sonra el değirmeninde öğütülerek bulgur halini alır. (Aşağı Ulubağ Mahallesi değirmenleri sahibi İbrahim Aksu'dan sözlü aktarım olarak alınmıştır.)

Foto. 20. Aşağı Ulubağ Mahallesi Değirmenleri Genel Görüntüsü

Foto. 21. Aşağı Ulubağ Mahallesi Dink (Bulgur Değirmeni) İç Görüntüsü

Aşağı Ulubağ Mahallesi Dink (Bulgur Değirmeni)

Erzurum İli Uzundere İlçesi Aşağı Ulubağ (Yıkıklar) Mahallesinde yer alır. İlçeye 29 km uzaklıkta olan mahallenin rakımı 840 m'dir. Koordinat sistemine göre 40° 40' 28' kuzey, 41° 39' 57' doğu enlemi ve boylamında bulunur.

Burada bir dink (bulgur) iki un değirmeni olmak üzere birbirine bitişik üç değirmen yer alır. Her üç değirmenin sahibi de İbrahim Aksu'dur. İbrahim Aksu ile yaptığımız röportajda değirmeni 1963 yılında yaptığını ve bir yıl sonra bittiğini ifade etti. Her üç değirmende sağlam olup günümüzde aktif bir şekilde kullanılmaktadır.

3.65x2.92m ölçülerinde olan dink eyvan şeklinde inşa edilmiştir. Yapının duvarları üzerine ahşap direkler ve bir kolon uzatılmış ancak kapatılmamıştır.

Ocaklık katıda denilen değirmenin çalıştığı kat un değirmenlerinden farklılık gösterir. Burada tahıl teknesi kalkmış yerini dibek almıştır. Yatay ve sabit değirmen taşının orta kısmı yükseltilmiş ve içinden bir delik açılmıştır. Domuzluk kısmından uzanan tunç (mil) yatay değirmen taşının (dibek) içinden geçerek tavanda açılan yuvaya yerleştirilmiştir. Dibek taşının etrafı ise ahşap malzemeyle dışa doğru 45 derecelik açıyla kaplanarak tekne biçimini almıştır. Bu kısımların ayakta durabilmesi için de dış kısmına ahşap dikmeler konularak yere sabitlenmiştir. Mil üzerinde açılan bir delikten geçirilen ağaç, dikey duran değirmen taşının içinden geçirilerek sabitlenmiştir. Böylece dibegin içine dökülen malzemenin, çarkın dönmesiyle birlikte mile sabitlenen dikey değirmen taşının altında ezilmesi sağlanmıştır.

Foto. 22. Aşağı Ulubağ Mahallesi Dink (Bulgur Değirmeni) Domuzluk Görüntüsü

Eyvandan sağ duvarında bir pencere açıklığı bulunur. Domuzluk kısmından gelip dibegin içinden geçen mil üstte yer alan kolondaki yuvaya oturtulmuştur. Moloz taş malzemedен inşa edilmiştir. Dibegin etrafını saran tekne ahşap malzemedir.

Foto. 23. Çağlayan Mahallesi Dink (Bulgur Değirmeni) Genel Görüntüsü

Foto. 24. Çağlayan Mahallesi Dink (Bulgur Değirmeni) Domuzluk ve Ocak Katı

Çağlayan Mahallesi Dink (Bulgur Değirmeni)

Erzurum'un Uzundere İlçesi Çağlayan Mahallesinde yer alır. İlçe merkezine 25 km uzaklıkta olan köyün rakımı 930 m'dir. Koordinat sistemine göre 40° 39' 58' kuzey, 41° 40' 58' doğu enlemi ve boylamında bulunur. 20. yüzyıla tarihlendirilen değirmenin genel durumu iyi olup aktif olarak kullanılmaktadır.

2.94x3.65m ölçülerinde olan dink eyvan şeklinde inşa edilmiştir. Bu plan şemasında değirmenin sağ ve sol duvar diplerine üçer ahşap direk konularak üzeri düz ahşap malzemeli olarak kapatılmıştır. Bunun üzeri ise muhtemelen sonradan ahşap malzemeyle yükseltilerek tek yöne meyilli çatı ile kapatılmıştır. Ön kısımdan bakılınca görülen domuzluk kısmında metal malzemedan yapılmış çark ve ahşaptan mil görünür. Bu kısımda ayrıca poyra ve değirmenin içinden buraya inen merdivenler yer alır. Değirmencinin çalıştığı katta eyvanın sol duvarında birde ocağa yer verilmiştir. Duvar içinde bir niş gibi açılan ocak, üst kısımda taşlardan kemer yapılarak tamamlanmıştır. Eyvanın karşı duvarında ise küçük bir niş bulunur. Orta kısımda yer alan dibegin hemen arkasında tabanda açılan küçük bir boşluktan merdivenlerle domuzluk kısmına inilir. Tamamen moloz taş malzeme-den inşa edilen değirmenin üst örtüsü ahşap direklerin taşıdığı düz ahşap tavandır. Bunun üzeri ise sonradan tek yöne meyilli çatı ile kapatılmıştır. Domuzluk kısmında yer alan çark metal malzemedan yapılmıştır. Dibegin kenarları ise ahşap malzeme ile kaplanarak 45 derece açıyla belirli bir yüksekliğe kadar yükseltilmiştir.

Foto. 25. Çağlayan Mahallesi Dink (Bulgur Değirmeni) İç Görüntüsü

Dikyar Mahallesi Dink (Bulgur Değirmeni)

Erzurum İli Uzundere İlçesi Dikyar Mahallesinde yer alır. İlçe merkezine 5 km uzaklıkta bulunan mahallenin rakımı 1440 m'dir. Koordinat sistemine göre 40° 33' 09.4" kuzey, 41° 29' 44.6" doğu enlemi ve boylamında bulunur. Yine Dikyar'da bulunan un değirmeni gibi bu yapıda 20. yüzyıla tarihlendirilir.

Yapı plan açısından farklı bir uygulama teşkil eder. Sadece bir yönünde duvar bulunan yapının üç cephesi açıktır. Duvarın tam karşısında iki ahşap direk dikilmiş ve bunların üzerine kalın bir direk uzatılmıştır. Böylece bir ucu duvara diğer ucu bu tahtanın üzerine oturan ahşap malzemeyle kapatılmıştır. Un değirmeninden bu değirmene gelinirken arada bulunan kot farkından dolayı bu cepheden merdivenlerle bulgur değirmenine ulaşılır. Değirmen duvarının üzerinde küçük bir nişe yer verilmiştir. Bu nişin içi ahşap malzemeyle kaplanmıştır. Ortada dibek taşının etrafı 45 derecelik açıyla ahşap malzemedan oluşturulan tekne ve içinde dikine yerleştirilen değirmen taşı bulunur. Domuzluk kısmında yer alan çark un değirmeninde olduğu gibi yine ahşaptan yapılmış ve çelik telle birbirine bağlanmıştır. Değirmen katının üzerinde ise ahşap dikmeler dikilerek bir cephesi üst kısımlara kadar diğer cepheler yarıya kadar tahtalarla kapatılarak bir çatı katı oluşturulmuş ve üzeri tek meyilli çatı ile kapatılmıştır. Bu kısım muhtemelen depo olarak kullanılmıştır.

Foto. 26. Dikyar Mahallesi Dink (Bulgur Değirmeni) Genel Görüntüsü

Yapının tek duvarı moloz taş malzeme ile inşa edilmiştir. Üzeri ise iki ahşap direk dikilerek ahşap malzemeyle kapatılmıştır. Domuzluk kısmında yer alan çark ve mil ahşaptan yapılmıştır. Değirmenin içinde dibek taşının etrafında ahşap malzemeyle oluşturulmuş teknesi bulunur.

Foto. 27. Dikyar Mahallesi Dink (Bulgur Değirmeni) İç Görüntüsü

Sonuç

Erzurum İline bağlı olan Uzundere İlçesi yeşilliği ve suyu bol olan ilçelerden biridir. Coğrafi konum itibarıyla dağlık araziler arasında kurulan ilçenin mahalleleri de yine dağlık arazi üzerine kuruludur.

Uzundere Balıklı Mahallesiinde bir un değirmeni, Gölbaşı Mahallesiinde iki un değirmeni, Ulubağ Mahallesiinde üç un değirmeni bir bulgur değirmeni (dink), Sapaca Mahallesiinde bir un değirmeni, Çağlayan Mahallesiinde bir un değirmeni bir bulgur değirmeni (dink) ve Dikyar Mahallesiinde biri un biri bulgur (dink) olmak üzere toplam on iki değirmen tespit edilmiştir.

İnsanlar tarih boyunca yaşamlarını sürdürebilmek için besine ihtiyaç duymuştur. Bundan dolayı insanların en temel besin kaynaklarından biri olan ekmek yapmanın yolları aranmıştır. Bunun neticesinde ilk olarak el değirmenleri ortaya çıkmış daha sonra hayvan, su ve rüzgâr gücüne dayalı değirmenler geliştirilmiştir. Teknolojinin gelişmesiyle elektrik ile çalışan değirmenler ortaya çıkmış ve birer fabrikaya dönüşmüşlerdir. Ancak insanların tamamen gelenekten kopmasına neden olmamış, eskisi kadar olmasa da geleneğe bağlı olarak devam eden değirmenler günümüzde hala işlevini sürdürmektedir.

Uzundere İlçesinde incelediğimiz değirmenler bu geleneğin devamı niteliğinde olup tamamı su değirmenleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Un değirmenlerinden “Ulubağ Mahallesi Değirmen 1” eyvan plan şemasında, diğer değirmenler ya dikdörtgen ya da kareye yakın dikdörtgen plan şemasında inşa edilmiştir. Değirmenlerden sadece “Ulubağ Mahallesi Değirmen 1” ahşap malzemeli olarak inşa edilmiş geri kalan tüm değirmenler moloz taş malzemedен inşa edilmiştir. Değirmenlerin üzerleri ahşap tavanla örtülmüş çift ya da tek meyilli çatı ile kapatılmıştır. Balıklı Mahallesi Değirmeni, Aşağı Ulubağ Mahallesi 1 ve 2 Nolu Değirmenler, Aşağı Ulubağ Mahallesi Dink, Çağlayan Mahallesi Dink ve Dikyar Mahallesi Dink ahşap direkler vasıtasıyla bir çatı katı oluşturulmuş burası depo olarak kullanılmıştır. Hem un değirmenleri hem de bulgur değirmenlerinin tamamının giriş kapıları ahşap malzemelidir. Değirmenlerin çarkları ve milleri ise ahşap ya da metal malzemelidir.

Dinkler (bulgur değirmenleri) un değirmenlerinden farklı olarak eyvan plan şemasında açık olarak inşa edilmişlerdir. Dikyar Mahallesiinde bulunan Dink’in bir tarafı duvar örülmüş diğer kısımlar ise açık bırakılmıştır. Aşağı Ulubağ Mahallesi değirmen sahibi İbrahim Aksu ile yaptığımız röportajda bulgur değirmenlerinde iş bittikten sonra malzeme bırakılmadığı için kapalı olmasına ihtiyaç duyulmadığını, un değirmenlerinde ise malzemenin içeride bekletildiği için kapalı mekâna ihtiyaç duyulduğunu ifade etmiştir.

Hem dinklerde hem de un değirmenlerinde ortak olarak karşılaşılan ocak ise değirmenlerin genel özelliklerindedir. Anadolu’nun Değirmenleri kitabında burada ‘değirmen gömbesi’ olarak bilinen çörek şeklinde ekmek ve yemekler pişirildiği ifade edilir. İnceleme yaptığımız Uzundere bölgesinde değirmenlerin rağbet gördüğü dönemlerde burada cağ kebab vurulduğu, çay demlenerek sohbetler edildiği yöre halkı tarafından ifade edilmiştir.

Teknolojinin gelişmesi değirmenlere olan rağbeti azaltmış Uzundere İlçesinde “Balıklı Mahallesi Değirmeni, Gölbaşı Mahallesi Değirmen 2, Ulubağ Mahallesi Değirmen 1, Sapaca Yukarı Mahalle Değirmeni, Çağlayan Mahallesi Değirmeni” işlevini yitirmiş ancak “Gölbaşı Mahallesi Değirmen 1, Aşağı Ulubağ Mahallesi 1 Nolu Değirmen, Aşağı Ulubağ Mahallesi 2 Nolu Değirmen, Aşağı Ulubağ Mahallesi Dink (Bulgur Değirmeni), Çağlayan Mahallesi Dink (Bulgur Değirmeni)” aktif olarak varlığını sürdürmektedir. Geçmişte aktif bir şekilde halkın ihtiyacını karşılayan değirmenler eski önemini kaybetse de kültürümüzün bir parçası olarak hala yaşamaktadırlar.

Kaynaklar

- Bir, A. , Acar, Ş. , Kaçar, M, (2012). *Anadolu'nun Değirmenleri*. Yem Yayınları. İstanbul.
- Ceylan, S. (2014). *Taşlar Döndükçe Çaycuma Köyleri ve Su Değirmenleri*. Hel Yayınları. Ankara.
- Kök, Ş. (2014). *Denizli Yöresinin Su Değirmenleri*, Denizli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları. Denizli.
- Aynural, S. (2002). *İstanbul Değirmenleri ve Fırınlr*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları. İstanbul.
- Strabon, (1969). *Coğrafya (Geographika)*, Çev. A. Pekman, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları. İstanbul.
- Kaşgarlı Mahmud, (2014). *Divanu Lugati 't-Türk*, Haz. A. B. Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara.
- Salman, F. (2002). “Özvatan’da Eski Su Değirmenleri”, *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi-38*. Erzurum.
- Özcan, R. (2016). “Arşiv Belgeleri Diliyle Su Değirmenleri (Asiyab)”. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi-40*. Ankara.

UZUNDERE ESKİ HAN

ESRA HALICI

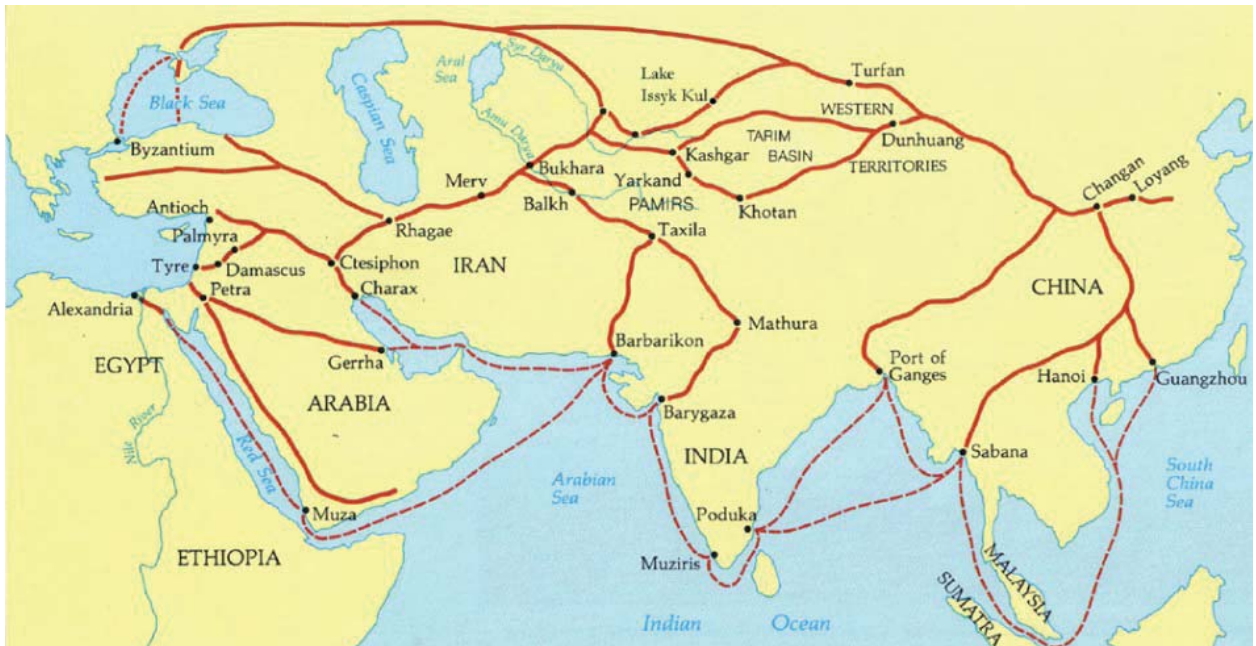
Araş. Gör., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bilim Dalı Batı Sanatı ve Çağdaş Sanatlar Ana Bilim Dalı
esra.halici@atauni.edu.tr

Giriş

Tarihin ilk dönemlerinden itibaren insan hayatının en önemli faaliyet alanlarından biri olan ekonomik oluşumlar ticari alışverişin ve seyahatlerin sağlandığı yol güzergâhları için önemli bir unsur teşkil etmektedir. Bu yollar aynı zamanda kültür, sanat, dil, edebiyat gibi insani değerleri içeren konularda farklı kültürler arasında iletişimi ve dolayısıyla etkileşimi sağlamıştır.

Asya ile Avrupa arasında doğal bir köprü durumunda olan Anadolu, coğrafi ve jeopolitik konumunun sonucu olarak, tarihin ilk döneminden itibaren uluslararası ulaşımında önemli bir rol üstlenmiş, ticaret yollarının geçtiği bir merkez konumunda olmuştur. Bu yollardan Hitit, Asur ticaret kolonilerinin yolları, Pers Kral Yolu, Roma Yolu ve Bizans yol ağı, Anadolu Selçuklu ve Osmanlı devleti yol güzergâhı olarak bilinen askeri ve ticaret yolu, daha sonra İpek Yolu olarak anılmıştır. Anadolu’da binlerce yıl boyunca uygarlıklar arasındaki ilişkileri sağlayan bu yolları, ticaret kervanları ve ordular kullanmıştır. Bu yol ağı, geçtiği bölgenin coğrafi koşullarının olanakları nispetinde, doğal güzergâhları ve geçitleri izlemiştir(Günel, 2010:133).

Yaklaşık olarak 2000 yıllık bir mazisi olan ve ilk defa MÖ II. yüzyılın sonlarında açıldığı hakkında bilgiye sahip olduğumuz İpek Yolu; Doğu’nun ürettiği ipek ve ipekli mallarına pazar aradığı, Batı’nın da, Doğu’daki ipek, baharat ve diğer kıymetli malları elde etmek amacıyla girişimlerde bulunarak oluşturduğu bir yollar örgüsüdür. “İpek”, “ipek halkı” ve “ipek ülkesi” anlamlarında Batı’da Herodot’tan itibaren

Harita 1. Tarihi İpek Yol Güzergâhı

kullanılan kelime, Grekçe ve Latince “Seres”dir. “Serica” ise ipek ülkesi” anlamında kullanılmıştır (Işık, 2017: 146). “İpek Yolu” tabiri ilk defa 1877 tarihinde Alman bilgini Ferdinand Von Richthofen tarafından kullanılmış (Seidenstraße), ondan sonra gerek Batı’da, gerekse Doğu’da yaygınlaşmıştır (Tezcan, 2014: 97).

Batı’yı Uzakdoğu’ya, Hindistan’ı Çin’e bağlayan, Orta Asya’yı baştanbaşa kat eden bu tarihî yol altın çağında kuş uçuşu 7.500 km, yürüyüşle 10.000 km uzunlukta idi (Kırpık,2012:175). Çin’den başlayıp Akdeniz kıyılarına kadar uzanan İpek Yolu’nun transit güzergâhı olan Orta Asya bölgesi ise, Hunlardan başlayarak Uygurların sonuna (IX. asrın ortalarına) kadar yaklaşık bin yıl Türkler ve Çinliler arasında amansız hâkimiyet mücadelelerine sahne olmuştur(Çakmak, Hamarat, 2016:423). (Harita.1)

Türklerin yaşadığı bölgelerde İpek Yolu'nun apayrı bir yeri olmuştur. Bu yol, Türklerin yaşadığı geniş coğrafi alanda Türk yurtlarını birbirine bağlarken, ticari ilişkilerini arttırmış, zenginleşmelerini sağlamış, birlik ve beraberliklerine neden olmuştur (Işık, 2017: 146).

İpek Yolu, tek bir yol olmayıp zamana ve özellikle dönemin siyasî şartlarına bağlı olarak yeni açılan yollardan müteşekkil bir yol ağıydı. VI. yüzyılda Doğu Roma’da, ipek imalatı ve dokumacılığının gelişmesi, ham ipeğe duyulan gereksinimi arttırmıştır. Bu sebeple İpek Yolu ticareti giderek daha da önem kazanmıştır. İlerleyen dönemdeki Müslüman Arapların hâkimiyetiyle Erzurum’daki ticarî ilişkiler canlılığını devam ettirdi. VII. yüzyılda “Kalikala” ismi ile anılan şehir, özellikle Abbasi Devleti idaresi altında iken, dikkat çeken bir ticaret merkeziydi (Pamuk, 2007:125-127) . Bu bölgede Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında Emeviler döneminde başlayan ve İskandinav ülkelerine kadar yayılan ticari ilişkilerden söz edilebilir. İsveç, Norveç, Finlandiya ve Baltık ülkelerinde en eskisi VII. en yenisi XI. yüzyıllara ait çok sayıda İslami gümüş sikke bulunmuştur(Bozkurt, 2000: 372).

Anadolu’nun coğrafi ve stratejik açıdan önemli merkezlerinden biri olan Erzurum İpek Yolu ticaret potansiyeli ile tarih boyunca önemli bir statüde olmuştur.

1048-1049 yıllarında Selçukluların eline geçen Erzurum ticari yöndeki önemini devam ettirmiştir. Buradan ve Kafkasya’dan Trabzon Limanı’na gönderilen mallar İstanbul’a ve Batı ülkelerine ulaşırdı. Mes **ûdî**, Trabzon’u Müslüman, Rum ve Ermeni tacirlerin ziyaret ettiği çok sayıda pazar yeri bulunan bir şehir olduğunu söyler (Bozkurt, 2000: 372).

XIII. yüzyılın ikinci yarısında İlhanlılar, İpek Yolu ticaretinde söz sahibi oldular. Tebriz ve Sultaniye’yi idarî bir merkez kabul eden İlhanlı idaresi, Şâhrâh-ı Garbî ve Şâhrâh-ı Şarkî olarak isimlendirilen yol ile doğu-batı ticaretine ek bir güzergâh kazandırdılar. XIV. yüzyılın başlarında İtalya üzerinden İran veya Hindistan’a gitmek için genellikle, deniz yolu ile Trabzon’a ve buradan kara yoluyla köprübaşı merkezlerden Erzurum’a ve oradan da dünyanın ticaret merkezi konumundaki Tebriz’e ulaşırdı (Pamuk, 2007:129).

XVI. yüzyılda Anadolu’ya hâkim olan Osmanlılar, İpek Yolu’nun kuzey güzergâhını denetimleri altına almak için harekete geçmiştir. XV. yüzyılda bu amaç yönünde faaliyetler hız kazanmış ve 1461 yılında Trabzon Rum İmparatorluğu’nu, 1473’de Akkoyunluları devre dışı bıraktıktan sonra Erzurum’a doğru ilerleyerek İpek Yolu üzerindeki nüfuzlarını arttırmışlardır.. Buna karşılık Safevîler, İran, Irak ve Azerbaycan’a hâkim olduktan sonra Anadolu’ya doğru genişlediler. Nihayetinde Yavuz Sultan Selim, Trabzon-Tebriz istikametini kontrol altına almak düşüncesiyle Erzurum’u ele geçirdi(Aydın, 1999: 45).

Osmanlı devletinin, bölgeler arası ticareti geliştirme ve yükseltme amaçları arasında en önemli hususlardan birisi, büyük şehirler etrafında bir yol sistemi oluşturmak ve fetihlerle belirli ticaret yollarının denetimini ele geçirmektir. Osmanlı devleti, ticaret yollarının kendi ülkelerinden geçmesinin getireceği maddi faydaları tamamıyla kavramışlardır. Bu amaçla Osmanlıların XV-XVI. yüzyıllarda özellikle doğuya doğru takip ettiği genişleme siyasetinde temel faktörlerden biri olarak ticaret yolları üzerinde denetim sağlama çabası öne çıkmaktadır(Küpelî, 2008: 391).

Hanlar ve kervansaraylar, Çin'den Orta Asya ve Kafkasya'ya, Kafkasya'dan Anadolu ve Avrupa'ya uzanan ticaret yolları üzerinde şehirlerarası yolculuklar ve ticarî taşımacılığın hayvanların güçlerinden istifade edilerek yapıldığı dönemlerde ihtiyaca binaen ortaya çıkmış ve büyük bir boşluğu doldurmuş olan sosyal hizmet binalarıdır. İslam dünyasında kervansarayların ilk örneklerinin Ribatlar olduğu düşünülmektedir. Sınır bölgelerinde gazaya giden mücahitlerin konaklamaları ve ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla inşa edilen bu savunma yapıları, sınırların genişlemesiyle ülke içinde kalarak eski fonksiyonlarını kaybetmiş, ticaret ve seyahatlerde yolculara ev sahipliği yapan kervansarayların ilk örneğini teşkil etmiştir. Yol üzerlerinde ve şehir merkezlerinde yer alan bu tesisler o beldenin, ticarî hareketliliğini, devrinin mimarî özelliğini ve sosyal hayatını yansıtmaları açısından önemlidirler.

Farsça kökenli olan “Karban”, kervan anlamına gelirken “Kârvansera” ise yolcunun konduğu ve gecelediği yer olarak kullanılmıştır (Kantar, 2011: 552-553). Bu yapıların kitabelerinde Ribat” ve “Han” kelimeleri geçmektedir. Kervansaray daha sonra bu yapılar için kullanılan bir tanımlamadır. Bir memleketten diğerine ticaret eşyası nakleden kervan kabileleri seyahatin akşamında hayvanlarını dinlendirmek, yemleyip sulamak ve ertesi günkü yola hazırlanmak üzere, menzillerde geceyi geçirmek mecburiyetindeydiler (Ilıca, 2000: 1).

Han kelimesi ise Farsçadaki ‘‘Hane’’den (ev) gelmektedir. Han kelimesi yüzyıllar boyunca işlev ve mimari açıdan aralarında farklar olan iki ayrı yapı tipi için de kullanılmıştır. Bunlardan birincisi kervansaray da denen menzil hanları, ikincisi ise şehir hanlarıdır (Gülenaz, 2011: 31). Han yapıları işlevselliğine göre ‘yolcu hanları’ ve ‘ticaret hanları’ olarak iki gruba ayrılmaktadır. Bu yapılar, özellikle XV. ve XVI. yüzyıllarda kervansarayların konaklama görevinin devamı niteliğinde olmuşlardır. 15.yüzyıldan itibaren güçlenip merkezi otoritenin sağlandığı Osmanlı Devleti’nde, sayıca çoğalan han yapıları, farklı kültür ve coğrafyadan gelen tüccarların tanışıp mal alışverişinde bulunduğu, getirdiği ürünü depolayabildiği ya da konaklayabildiği mekânlar olarak kullanılmışlardır.

Han mimarisi Orta Asya’da ortaya çıkmış, İran’da gelişmiş ve Büyük Selçuklular kanalıyla Anadolu’ya taşınarak Anadolu Selçuklu döneminde ise son şeklini alarak zirveye ulaşmıştır. (Kazıcı, 1999: 306.) Osmanlı İmparatorluğu döneminde ise, Anadolu siyasi birliğini tamamlamış, devletin iç güvenliğinde istikrar sağlanmış, deniz yolları eskiye göre önem kazanmış, yeni ulaşım yolları bulunmuş ve eski yolların bir kısmı giderek önemini yitirmiştir. Dolayısıyla Osmanlı hanları Selçuklu hanlarına göre daha az sayıda yapılmış ve yapılanlar da daha çok şehirlerde toplanmıştır. Osmanlı devlet politikası, menzilleri iskân etmek ve ıssız bölgeleri geliştirmek için menzil külliyelerinin yapımına önem vermiştir (Akalin, 2002: 301) Bu sebeple menzil külliyesi içindeki menzil kervansaraylarının ayrı bir yeri vardır Osmanlılar devrinde hanlar, kıtalar arası ticaret hizmetinden çok, imparatorluk ticaretine yarayacak şekilde düşünülmüştür (İlter, 1969: 9).

Erzurum’da şehir merkezinde Osmanlı öncesine ait hanlardan hiçbiri günümüze kadar ulaşamamıştır. Tarihi kaynaklarda XI.-XV. Yüzyıl arasındaki dönem içerisinde Erzurum ticari hayatıyla ilgili ilgili

Harita 2. Uzundere'nin Konumu

bilgiler sınırlıdır. Ancak XVII- XIX yüzyıllara ait seyahatnamelerde Erzurum ticari hayatı ve bu hayatın bir parçası olan hanlar hakkında dikkate değer bilgiler bulunmaktadır. 1632’de Jean- Baptiste Tavernier Türkiye’nin kavşak noktasında bir şehir olduğundan ve tıpkı Tokat gibi kervansaraylarının varlığından, XVII yüzyılda Evliya Çelebi şehirde 70 kadar tüccar hanından, yine XVIII yüzyılda şehre gelen Joseph De Tournefort şehirde büyük sansar kürkü ticareti yapıldığından ve Hindistan gelen tüm malların geçtiği ve depolandığı bir şehir olduğundan bahseder. 1827 yılında Victor Fontanier, 1828-1829 Aleksandr Puşkin, 1830’da Eli Smith Ve H.G.O. Dwight, 1838’de Williame John Hamilton ve Horatie Southgate gibi seyyahlar seyahatnamelerinde Erzurum’un ticari hareketliliğinin fazla olduğundan, şehrin konumunun öneminden bahsetseler de bu ticaretin yapıldığı hanlar hakkında bilgi vermemektedirler(Köşklü, 2010: 114-115).

Erzurum’un Uzundere ilçesi, konumu itibariyle doğu illerini batıya ve kuzeye bağlayan yolların kesiştiği noktada yer alan ve tarihi açıdan önemli bir yerleşim alanıdır. Tarih boyunca farklı milletlerin istilasına uğramış ve birçok kez el değiştirmiştir. Kuzeydoğu Anadolu ulaşım yollarının kesişme noktasında olması ile Uzundere’nin, tarih sahnesindeki yeri önemsenmelidir.

Uzundere ilçesi, kuzeyde Yusufeli, güneyde Tortum, doğuda Oltu ve batıda İspir ilçeleriyle komşudur. Uzundere’de, ilçe merkezinin Cala(Salor) denilen mevkiinde, eski kervan yolu olarak kullanılan yolun, Dikyar mahallesine bağlandığı noktada Eski Han olarak isimlendirilen yapı kuzeyden Yusufeli’ne giden yol üzerinde bulunmaktadır.

Osmanlı devletinin geç döneminde, XVII-XIX yüzyılları arasında inşa ettirildiği düşünülen ve yöre halkı tarafından Eski Han olarak isimlendirilen yapı, Uzundere ilçesinin Dikyar mahallesinde, ilçeye yaklaşık olarak 26 km mesafede yer almaktadır. Yapı 40° 36' 11.6 kuzey, 41° 28' 37.7 doğu koordinatlarında ve 1445 m rakımda bulunur (Foto.1).

Foto. 1. Eski Han Kuş Bakışı Görüntüsü

Foto. 2. Eski Han'a Güney Cepheden Bakış

Yol üstü han olarak inşa edilen yapı kuzey- güney doğrultusunda dikdörtgen bir alan üzerinde kurulmuştur. 28.80X 13.10 m ölçülerinde olan yapı günümüze yer yer duvar kalıntılarıyla beraber büyük ölçüde yıkılmış olarak ulaşmıştır. Han birimleri, zemin seviyesinin tespit edilememesi ve yapının yıkık olmasından dolayı tanımlanamamaktadır (Foto.2).

XIII. yüzyıl'a tarihlenen Iğdır Ejder Hanı (Gündoğdu, 2007:405), XIII. yüzyıl sonunda yapılan Aşkale Bekir Hanı ve XVII. yüzyıl yapısı olan Aşkale Karasu Hanı (Gündoğdu,2010:323-324) göz önüne alındığında Uzundere Eski Han kalıntılarında anlaşıldığı kadarıyla, kapalı hol bölümünden ibaret han örneklerinden biri olduğu düşünülebilir.

Han bu örneklerle değerlendirildiğinde kuzey yönden içten sahnalara bölündüğü ve orta sahnın vurgulanarak geniş ele alındığı ihtimalini güçlendirmektedir. Hanı sahnalara bölen ayaklar taş ya da ahşap malzemeli olduğu tahmin edilen yapının üst örtüsü bu ayakların üzerinde ahşap kirişlerle taşınmış, düz toprak dam örtüye sahip olduğu düşünülmektedir. Hanın girişi kesin olarak belirlenememekle birlikte batı yönünde yer alan 1.90 m 'lik açıklık bu yönde girişin olduğunu düşündürmektedir. Girişin güneyinde handan sorumlu görevlilere ait olduğunu düşündüğümüz bir oda bulunduğu kalıntılardan anlaşılmaktadır. Girişin güneyinde oda bölümünün hemen ardında yapıyı doğu batı doğrultusunda kesen bir duvar bulunmaktadır. Bu bölümün yolculara ait birim olduğu ve kuzey yönden bir kapı vasıtası ile hanın diğer bölümüne açıldığı düşünülebilir. (Foto.3).

Foto. 3. Eski Han'ı Doğu-Batı Yönden Kesen Duvar Kalıntısı İzleri

Girişin güneyinde handan sorumlu görevlilere ait olduğunu düşündüğümüz bir oda bulunduğu kalıntılardan anlaşılmaktadır. Girişin güneyinde oda bölümünün hemen ardında yapıyı doğu batı doğrultusunda kesen bir duvar bulunmaktadır. Bu bölümün yolculara ait birim olduğu ve kuzey yönden bir kapı vasıtası ile hanın diğer bölümüne açıldığı düşünülebilir. (Foto.3).

Foto. 4. Kuzey Cephe Ahır Bölümü

Foto. 5. Pencere ve Ocaklık

Foto. 6. Hayvan Bağlama Yeri Detay

Yapının kuzeybatı duvarındaki hayvan bağlama bölümünün varlığı ahır biriminin bu yönde yer aldığını göstermektedir. Bu bölümde yapılmış kaçak kazı neticesinde yapıya yığılan toprak kütle kaldırılmış ve duvar yüksekliği 3.20 m kadar indirilmiştir. Yapıda günümüze kadar gelen duvarların kalınlıkları 1.50 m'dir ve moloz taş malzemelidir. Duvarlarda kesme taş malzeme ile çerçeveslendirilmiş küçük pencerelerle aydınlatmanın sağlandığı görülmektedir. Bölgenin iklimsel durumu ve fonksiyonel yapısı gözönüne alındığında pencere sayısı fazla olmamalıdır. Yapı içinde sağlam kalan duvarlardan anlaşıldığı kadarıyla, han içinde pencere bulunan duvarlarda ocak kısımları tespit edilmiştir. Bu ocakların Karasu Handaki gibi bacalara sahip olduğu düşünülebilir. (Foto.4-5-6)

Uzundere ilçe ve mahalleri dâhilinde Eski Han yapısı dışında başka bir han ya da kervansaray tespit edilememiştir. Ancak ticari anlamda Erikli mahallesinde Kapan (Hapan) adı verilen ticari birimlerin olduğu mahalle sakinleri tarafından bilgisi verilse de günümüze bu birimlerden hiçbir kalıntı ulaşmamıştır.

Anadolu sınırları içinde Osmanlı döneminde sayıları oldukça az olan yol üstü hanlarından olan Eski Han, yapılış amacı ile dönemin siyasi, kültürel, mimari, ekonomik birçok değerini üzerinde taşıması ile ilçenin önemli kültür varlıklarından birini oluşturur. Kervanlar ve yolculuk yapanlar için konaklama tesisi olarak kullanılmak amacı ile inşa edilen han uzun yıllar işlevsiz kalmıştır. Yapının kullanılmaması, bakım ve onarımının düzenli yapılmaması ciddi hasarların oluşmasına neden olmuştur. Yapıda yapılacak bir kazı sonucu hem plan açısından daha sağlıklı değerlendirme yapılmasına hem de bölgede benzeri görülmeyen bir konaklama yapısının işlevsel yönünün açığa çıkarılmasına olanak sağlayacaktır.

Kaynaklar

- Akalın. Ş. (2002). “Kervansaray”. *TDV İslam Ansiklopedisi-25*. Ankara. 299-302.
- Aydın D. (1999). *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı*. Ankara.
- Bozkurt. N. (2000). “İpekyolu”. *TDV İslam Ansiklopedisi-22*. Ankara 369-373.
- Çakmak. M.A; Hamarat. E (2016). “İpek Yolu Tarihinin Öğretiminde ABD Merkezli Bazı Yaklaşımlar: Teknoloji. Proje ve Müze”. *Kastamonu Eğitim Dergisi-24 (1)*. Kastamonu. 421-430.
- Eldek. H. (2014). “Erzurum Derbent Hanlarından ‘Karasu Han’ Koruma Çalışmaları Değerlendirmesi”. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi-37*. Erzurum. 1-18
- Gündoğdu H (2007). “İğdir Şerafettin Ejder Kervansarayı”. *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları*. Ed: H. Acun. Ankara. 403-415.
- Gündoğdu H., Bayhan A., A. Arslan M. (2010). *Sanat Tarihi Açısından Erzurum*. Erzurum. Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Yay. Erzurum.
- Günel. G. (2010). “Anadolu Selçuklu Dönemi’nde Anadolu’da İpek Yolu - Kervansaraylar - Köprüler”. *Kebikeç Dergisi- 29*. Ankara. s133-146
- Gülenaz. N. (2011). *Batılılaşma Dönemi İstanbul’unda Hanlar ve Pasajlar*. İTO (İstanbul Ticaret Odası Yayını). İstanbul.
- Ilıca. A. (2000). “Çorum’da Tarihi Bir Yapı: Veliyyüddin Paşa (Velipaşa). Hanı ve Vakfiyesi”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi 9 (9)*. Bursa. 1-30.
- İlter. İ. (1969). *Tarihi Türk Hanları*. Kgm Matbaası. Ankara.
- Kanar. M (2011). *Farsça Türkçe Sözlük*. Say Yay. İstanbul.
- Kazıcı. Z . (1999). *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*. İstanbul.
- Kırpık. G. (2012). ”Haçlılar ve İpek Yolu”. *Bilig Dergisi-61*. Ankara. 173-200.
- Köşklü. Z (2010). “Erzurum’da Osmanlı Dönemi Hanları”. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi-5*. Erzurum. 113-134.
- Küpeli. Ö (2008). “Osmanlılar Ve Doğu Ticaret Yolları Üzerine (XV-XVII. Yüzyıllar)”. Prof. Dr. Necmi Ülker Armağanı. İzmir. 391-405.
- Tezcan. M. (2014). “İpek Yolu’nun İran Güzergâhı ve İpek Yolu Ticaretine İran Engellemesi”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi. 3(1)*. Türkiye. 96-123.
- Işık. H (2017). “Tarihi İpek Yolu ve Tarih Bölümü Öğrencilerinin Bu Yol Hakkındaki Bilgi Düzeylerinin Değerlendirilmesi”. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi. 1*. Ankara. 145. 176.
- Türk Ansiklopedisi. (1970. 1974). MEB Yayınevi Ankara. (18). 459-460 ve (23). 502.

GELENEKSEL UZUNDERE EVLERİ

RAZIYE ÇİĞDEM ÖNAL

Arş. Gör. Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü
cigdem.ornek@atauni.edu.tr

Giriş

Barınma sosyal bir varlık olan insan için en temel ihtiyaçtır ve genel anlamıyla bir ailenin otura-
bileceği şekil ve büyüklükte olan barınaklara ev denir (Hasol,1990:184). Ev kelimesinin Türkçe aslı “iv”
veya “yiv” dir. Evler, insanların soğuk, sıcak ve dışarıdan gelecek olan her türlü etkiden korunur olarak
yaşamak için yapılan binalardır (Arseven,1975:546). Türkçe'nin en eski metinlerinde ise “eb” diye geç-
mektedir ve eb kelimesi Türkçe'nin bilinen en eski kelimelerinden birisidir (Baykara,2001:75). Türk toplu-
luklarının kullanmış olduğu değişik lehçelerdeki ev, iv, üy, öy, ep, öm, eb gibi karşımıza çıkan kelimelerin
sözcük anlamı “barınak-çadır” olup bazı lehçelerde “kadın ve aile” anlamına da geliyordu. Eski Türkler'de
ise ev denilince daima çadır anlaşılmaktadır (Ögel,1987:33).

İnsanlık tarihinde evlerin ilk ortaya çıkışı Neolitik dönemde olmuştur. En kapsamlı olanı Ön As-
ya'dır. Neolitik Çağın başlangıcı Çatalhöyük'te yapılan kazılarda en eski evlerin C14 yöntemiyle incelen-
mesi sonucu MÖ 6800 dolaylarına verilir. Güneydoğu Anadolu'da Çayönü tepesindeki ilk yerleşe 10 bin
yıl önce gerçekleşmiştir. Burada evler bitişik düzlemde yapılmış ve evlerin duvarlarının bağımsız olduğu
görülmüştür. Ortak tasarlama ve ortak kuruluş ortadan kalkmıştır. Bu evler başlangıçta bağımsız birbiri-
nden uzak yapılmıştı. Nüfusun çoğalması ile birlikte boşluklara evler yapılarak doldurulmuş ve çatıların
yerleştirilmesi için her evin duvarları bitişik olarak yapılmıştır. Evlerin tabanı biraz kaldırılarak altının ha-
valandırılması ve nemden korunması sağlanmıştır. Çatılar evlerin yandan ışık almasını sağlayacak biçimde
çeşitli yüksekliklerde düzenlenmiştir (Meydan Laurosse,1971:445).

Türkler Orta Asya'da uzun yıllar göçebe ve yarı-göçebe bir hayat sürmüşlerdir. Bu konar – göçer
yaşayış içinde daima hazır bir durumda bulundurmaları gereken olgu ise barınaklarıydı. Pazırık Kurganla-
rı'ndan çıkarılan malzemeden sonra, Orta Asya'da yaşayan Hunlar'ın o devirde birkaç çeşit çadır kullandıkları gün yüzüne çıkarılmıştır. En basiti, sırtların birbirleriyle çatışarak konik bir biçim meydana getiren ve “Çum” veya “Kapa” isimleri ile bilinenidir. Bu konik yapıyı karkasın üzeri o dönemde keçe olmadığından, karaçam veya kayın ağacı kabuğu ile kaplanmaktaydı. Barınak olarak kullanılan diğer çadır tipi ise, yüzyıllar boyu bozkırda göçebe Türk topluluklarında görülen “Yurd”, ”Topak Ev”, ”Alaçık” ismi verilen çadırıdır. Ahşap konstrüksiyondan meydana getirilen yuvarlak planlı ve toparlak örtülü, ortası delik olan ve o dönemlerde “Keregü” adını taşıyan bu çadırlar göçer Türklerin evi olarak yüzyıllarca kullanılmıştır (Diyarbakırlı,1972:42). Hunlarda olduğu gibi Göktürklerde de en yaygın olan meskenler, Orta Asya'da bugün daha çok ak-öy veya boz-üy gibi isimlerle anılan “yurt” tipi çadırlardır (Çoruhlu,2007:158).

Türk Evi, Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içinde Anadolu'da ve Rumeli'de gelişen bir ev tipi-
dir. Bulgaristan, Yunanistan ve Yugoslavya'nın bazı bölgelerinde XV. ve XVI. yüzyıllardan başlayarak var
olan öteki ev tiplerinin yerine geçtiği söylenmektedir. Etkilerinin Kırım'a, Irak'a, Mısır'a ve Sudan'a kadar
uzandığı görülmektedir. Batıda böylesine yaygınlık gösteren Türk Evi plan tipi, doğuda Anadolu sınırları
içinde kalmış, bir yandan Kafkasya ve Irak'a kadar uzanan İran etkisi, öte yandan Suriye'yi içine alan Arap
eviyle daha ilerilere gidebilme olanağını yitirmiştir. Ama yine de yer yer Rodos, Girit ve Kıbrıs Adaları'n-

daki kentlerde de Türk Evi'nin benimsenen ev tipi olduğu görülmektedir (Akın,1997:570).

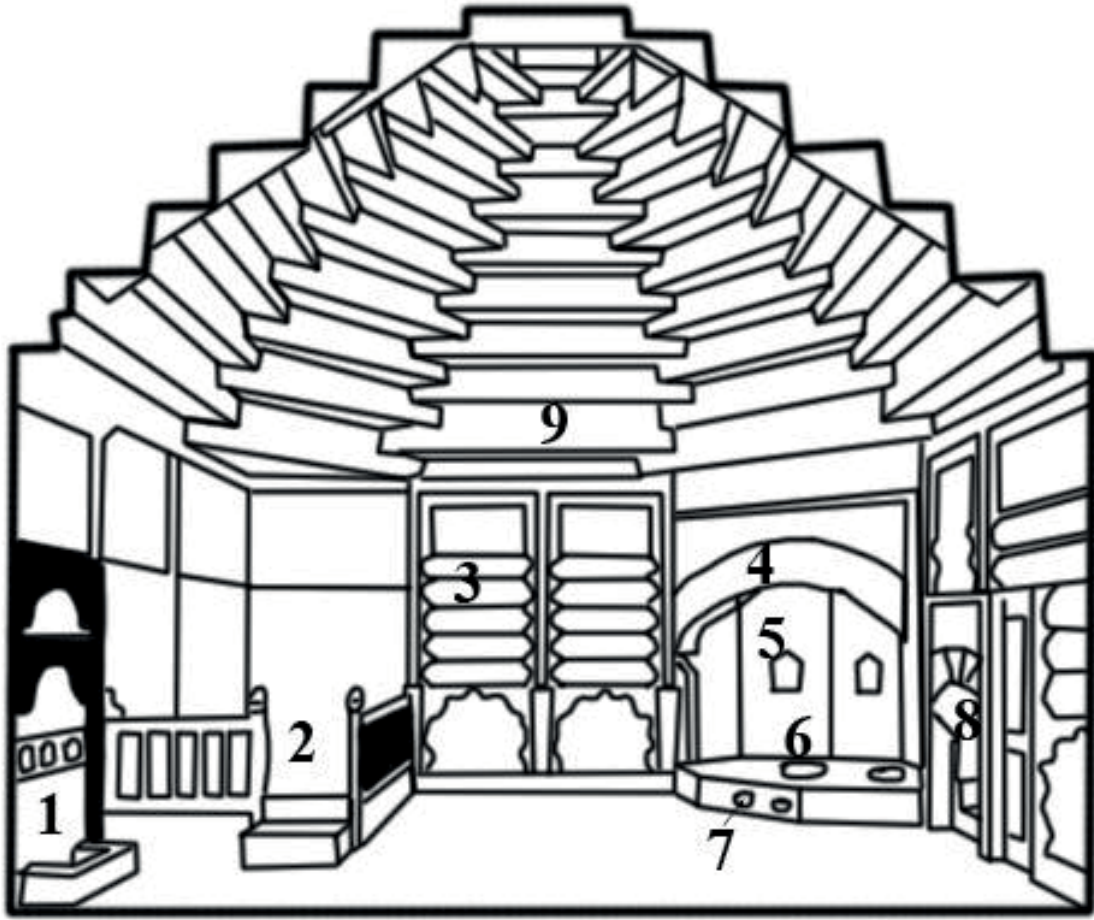
Türk evini biçimlendiren öğeler; odalar, sofalar ve hizmet mekânlarıdır. Önem sırasına göre, evin temel ögesi odadır. Diğer öğelerin bulunmayışı, yaşamın sürekliliğini ortadan kaldırmaz fakat odanın olmayışı ev kavramını ortadan kaldırır (Sözen,2006:87). Türk Evi plan tipinin oluşumunu sağlama konusundaki en etken unsur olan odaların en önemli özellikleri kendi başlarına yapı içindeki belirli eylemleri karşılayan birimler olmalarıdır. Göçebelik dönemindeki çadırlar gibi her oda; oturma, yemek yeme, çalışma, oturma, yatma gibi eylemlerin gerçekleştiği ortamdır. Bu eylemler için gerekli olan çevre parçalarının bir araya getirilmesiyle bu odalar biçimlenmiştir. Türk evinde her odanın çevresinde bir hizmet alanı gerekir ve bunlar ortak yaşama alanı olan sofalar ya da diğer hizmet mekânlarıdır (Küçükerman,2007:35). Türk Evi planını teşkil eden diğer önemli bir unsur olan sofalar, odalar arası ilişkiyi sağlayan ve bireylerin toplanmasına olanak veren ortak alanlardır. Odalar genellikle doğrudan sofaya açılır. Sofa bir ya da iki yandan kapalı olabildiği gibi, ortada da olabilir. Türk evini Batı evinden ayıran en önemli özelliklerden biri, odaların sofaya açılmasıyla, bu mekânın hareket merkezi görevi üstlenmesidir. Kültür, inanç, gelenek ve göreneklerin yanı sıra doğal şartlar ve ihtiyaçlar da mimariyi etkilemiştir. Özellikle evlerin şekillenmesinde malzeme ve iklim en önemli etmenler olarak karşımıza çıkar (Akurgal,1982:870). Anadolu'nun doğal verileri, yapının biçimini ve uygulamalarını doğrudan etkilemiştir. Çevre çeşitli iklimlerin etkisi altındadır ve bu durum Anadolu'da çok sayıda değişik sonuçların alınmasına neden olmuştur. Örneğin; Kuzey Anadolu'nun verileri ahşap, Orta Anadolu'nun verileri taş, Batı Anadolu'nun verileri ise ahşap-taş karışımı yapıları ortaya çıkarmıştır. Böylesine değişik etkenler arasında yapılan Türk evleri pek çok bölgesel farklılık içinde ele alınmıştır (Küçükerman,2007:33).

Esas şekline Anadolu'da kavuşan Türk Evinin planlanmasında ve iç düzenlenmesinde, eski Türk töreleri ve İslam dininin getirdiği esaslar en önemli etken olmuştur. Anadolu'da değişik coğrafi bölgelerde değişik yapı malzemeleri ile yaşanan İslami hayatın gereği, içe dönük-dışa kapalı ortak karakterli bir ev tipi meydana getirmiştir. Türk evi Anadolu'da sofa durumu ve iklim bölgelerine göre değişik ayrımlara ve tiplere ayrılırken Erzurum evleri, Doğu Anadolu Bölgesi içerisinde zemin kattaki tandır evinin biçimlendirdiği bu bölgenin en iyi korunmuş ev tipini temsil etmektedir (Karpuz,1984:38-40).

Erzurum evlerinde taş duvarların üzeri kalın bir toprak örtü ile kaplanmaktadır. Böylelikle soğuk iklim şartlarına bir tedbir uygulanarak önlem alınmış olmaktadır. Ayrıca Erzurum'daki ekonomik şartlarda evlerin şekillenmesini etkileyen bir başka unsurdur. Şehir halkının büyük çoğunluğunun tarım ve hayvancılık ile uğraşmasından dolayı evin bir bölümü de ahır olarak kullanılmıştır (Karpuz,1984:38-40). Ayrıca halk arasında "kırlangıç" ya da "karlanguş" isimleriyle bilinen tüteklikli örtü biçimi ile de Anadolu'nun diğer evlerinden ayrılmaktadır. Gerek kırsal gerek kentsel mimaride karşımıza çıkan tüteklikli ev biçimi, var olan kare mekânın üzerine her dört köşeden ahşap kirişlerin çarpraz atılması ile başlatılır. Bir sonraki kirişler duvarlara paralel olarak alttaki kirişlerin üzerine oturtulur ve bu şekilde açıklık yukarıya doğru küçültülür. Günümüzde Doğu Anadolu'nun kuzey bölümündeki küçük yerleşmelerde hakim ev tipini oluşturan tüteklikli yerevlerinin varlığını, bu tür evleri Muş Ovası'nda görüp, ayrıntılı bir biçimde tarif eden Ksenophon'a kadar götürebiliriz. Doğu Anadolu'da MÖ 401-400 yıllarında görülen bu evler, Kafkasya üzerinden Hazar Denizi'ne kadar uzanmaktadır (Akın,1996:323-354).

Erzurum kenti, İpekyolu üzerinde bulunması sebebiyle tarih boyunca Doğu ile Batı arasında önemli bir köprü görevi üstlendiği için Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemlerinde Doğu'nun en önde gelen kenti olma özelliğini bugünde sürdürmektedir. Geleneksel Erzurum evleri hakkında dünyaca ünlü seyyah Evliya Çelebi, Seyehatname'sinde çeşitli gözlemlerini kendine özgü üslubu ile " Erzurum evlerinin tamamı kargir ve taş binalardır. Genellikle tek katlıdır ve iki katlısı nadirdir. Zira kışı çok sert ve açık havası az olduğundan on ay ve on bir ay kar yağdığı çok vakti olmuştur, derler. Bundan dolayı genellikle evleri tek katlı olup dam ve çatılarında birer muşammalı bacaları ve keçe kaplı kapıları olup hamam gibi ibadethaneleri vardır" şeklinde gözlemlerini aktarmıştır (Kayserili,2014:145).

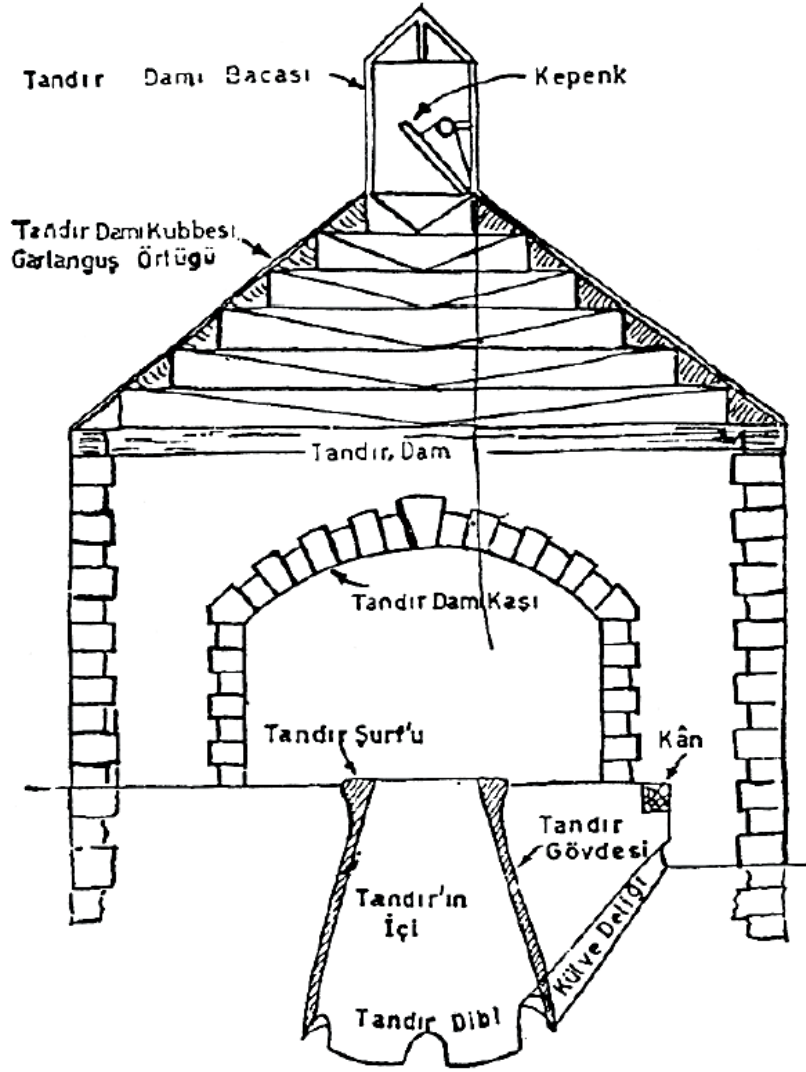

Çizim 1. Erzurum Evinde Tandirevi Kesiti (Y. Gök-A. Kayserili'den)
 1-Kurun, 2-Seki, 3-Terek, 4-Tandırbaşı, 5-Niş, 6-Tandır, 7-Külve,
 8-Küçük Ocak, 9-Kırlangıç-Karlanguş-Tüteklikli Örtü

Erzurum'da sert ve uzun geçen kış tandirevinin yere gömülü korunaklı bir mekân olarak şekillenmesinde, örtü şekli kırlangıç kubbe (tüteklikli örtü) ise bu büyük mekânın örtülmesinde bir çözüm yolu olarak geliştirilmiştir. İç ve Orta Asya'da yazın geçirildiği yaylak ve kışın geçirildiği kışlak yarı göçebe bir kültürün aynı zamanda yerleşik düzenini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Proto-Türk ve Türk topluluklarında yurt tipi çadırın yanında yerleşik bir hayatın varlığına işaret eden farklı ev tipleri de tespit edilmiştir. Özellikle yazılı kaynak ve yapılan arkeolojik kazılar Neolitik çağdan itibaren İç ve Orta Asya'da iklim ve yaşam şartlarının zorlamasıyla yere gömülü üzeri ahşap örtülü ev tipinin varlığını ortaya koymaktadır (Köşklü-Tali,2007:100). Tandirevi içerisinde, tandır, tandırbaşı, ocak, kurun, terekler, seki, kiler, tandirevi odaları ve kırlangıç örtü gibi mimari bölümler yer almaktadır (Çizim.1).

Tandırbaşı, Erzurum evlerinde giriş kapısının karşısında yer almaktadır. Temelde beş kenarlı, yarım daire biçiminde bir alt yapının yuvarlak basık bir kemerle cephelendirilmesiyle oluşan bir düzene sahiptir. Tandırbaşı kemeri iki yanda "çekirge taşı" denilen ayaklar üzerine oturur. Bu kemerin üzerinde hafif bir taşımı şeklindeki silme ise "ocak kaşı" (gaşı) olarak tanımlanmaktadır (Yurttaş, Özkan, Köşklü vd. 2008: 267). (Çizim 2).

Erzurum Uzundere ilçesinde bulunan evler, Erzurum il merkezinde bulunan evlerle plan, mimari ve kullanılan malzeme açısından büyük benzerlik göstermektedir. Sadece ikliminin daha ılıman olması noktasında yaşam alanlarının zeminde değil de üst katta toplanması en belirgin ayırıcı özelliktir ki bu noktada da Doğu Karadeniz evleri ile yakın bağlantı içerisindedir. Kültür ve sanat tarihi açısından büyük önem taşıyan ve Türk insanının sosyo-kültürel hayatının önemli bir parçasını teşkil eden Uzundere evle-

Çizim 2. Tandırbaşının dikey kesiti (B. Ögel'den)

ri, temel ilkeler ve genel karakter bakımından, geleneksel Türk ev mimarisi ile paralellik göstermektedir. Bu evler bölgenin karakteristik özelliklerine, geleneklere, malzemeye ve sosyal yaşam çevresine ve iklime göre şekillendirilmiştir.

Bu çalışmada tescilli evler detaylıca anlatılmıştır. Fakat Uzundere'de bölgesel karaktere uygun birçok ev bulunması genel özelliklerin tespit edilmesine yardımcı olmuştur.

Uzundere'de Bulunan Tescilli Evler

Mehmet Arslan Evi

Uzundere İlçesi Dikyar Mahallesi 181 ada, 9 parselde yer alan bu ev, Erzurum Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından 2977 karar numarası ile 13.02.2018'de tescillenmiştir. Günümüzde kullanılmayan evin kitabesi yoktur. Buna rağmen ilçenin ileri gelenlerinden elde edilen bilgiye göre XIX. yüzyıl sonunda yaptırılmıştır. 1895 tarihli köy camisini yaptıran Binbaşı Ömer Bey bu evi aynı tarihlerde yaptırmıştır.

Ev, alt katında ahır, merak ve bir odanın, üst katında ise ambar ve yaşam alanlarının bulunduğu iki katlı sofasız plan tipinde yapılmıştır. İlk yapıldığında alt katta bulunan merak, oda ve odanın üstüne konulan ambardan ibaret iken sonrasında “baca” olarak ifade edilen düz toprak dam ile örtülü ahırın üzerine odaların eklenmesiyle bugünkü şeklini almıştır (Foto.1).

Doğu-batı doğrultusunda uzanan evin doğu cephesinde oda ve merengin kapıları bulunmaktadır (Foto.2). Ahır ise odanın arka tarafına gelecek şekilde konumlandırılmış ve giriş kapısı batı cepheden açılmıştır. Eğimli bir arazi üzerinde bulunan bu evin ahır ve merak kısımları günümüzde işlevini yitirdiğinden kullanılmamaktadır.

Tek kanatlı ahşap bir kapı ile ulaşılan oda (Foto.3), dıştan dışı 5 x 6,75 m ölçülere sahiptir. Beden duvarlarının kalınlığı 50 cm olan oda kareye yakın dikdörtgendir. Bu oda, kapının her iki yanında açılan ikisi doğu, ikisi de kuzey cephede olan 4 pencere ile aydınlatılmaktadır. Doğu cephedeki pencereler büyük ve alçak olsa da kuzey yöndeki pencereler kot farkı sebebiyle oldukça yukarıda kalmıştır. Pencereler gün ışığından daha fazla faydalanmak için içeriye dört yönden şevli yansıtılmıştır. Doğu cephe yönündekiler dıştan demir parmaklıklarla çevrelenmişken doğu cephelerdekilerde dışı açılan ahşap kapak kullanılmıştır.

Foto. 1. Mehmet Arslan Evi Güney Cephe

Foto. 2. Mehmet Arslan Evi Doğu Cephe

Foto. 3. Mehmet Arslan Evi Oda

Foto. 4. Suluk

Foto. 5. Ocak

Foto. 6. Dolap

Odanın zemini her iki yandan 10 cm yüksekliğe ahşap sekilerle kademelendirilmiştir. Kapıdan girilince sağda geleneksel yıkanma alanı olan suluk bulunmaktadır (Foto.4). Geleneksel Erzurum evlerinde bu birimin adı “kehriz” dir. Suluğun devamında kuzey duvar boyunca bölge halkının “peke” diye isimlendirdikleri makat bulunmaktadır. Makatın üstünde bir bölüm çekmeceli sandık şeklinde dizayn edilmiştir. Kapının tam karşısı olan batı duvarda ortada basit taş alınlıklı ocağa (Foto.5) ve her iki yanında duvara gömülü niş şeklinde dolaplara (Foto.6) yer verilmiştir. Odanın duvarları yerden 65 cm yüksekliğe kadar ahşap ile kaplanmıştır.

Odanın tavanı ahşaptır ve geometrik bezemeli dört kuşakla oluşturulmuştur (Foto.7,8). Ortada dikey yönde ardarda üç kare ile dikdörtgen bir göbek oluşturulmuştur. Bu kareler dört üçgen parçanın tepe noktalarının birleştirilmesiyle meydana getirilmiştir. Bu merkez kuşağı baklava dilimli ikinci kuşak takip eder. Üçüncü kuşak göbekte bulunan süslemeyi tekrar ederken, dördüncü kuşakta yine baklava dilimleri kullanılmıştır. Sonsuzluk prensibi dahilinde yerleştirilen geometrik bezemeli ahşap tavan odanın en dikkat çekici mimari unsurudur. Bunun dışında sadece makat ve makatın üzerinde bulunan çekmeceli sandıkta belirli aralıklarla birbirine paralel atılan üç çizgili bezemenin dışında herhangi bir süsleme görülmez.

Foto. 7. Ahşap Tavan

Foto. 8. Ahşap Tavan

Orjinal yapının üst katında bulunan ambar 3,25 x 3,75 m ölçüler ile kare şekindedir (Foto.9). Tamamen ahşaptan yapılan ambarın iç kısmında tahıl ve unların depolandığı dolaplar bulunmaktadır. Sonradan eklenen bölüm sebebiyle orjinalde buraya ulaşımın ne şekilde sağlandığı anlaşılamamaktadır. Alt katta bulunan ahırın üzerine eklenen odalar ile orjinalliğini kaybetmiştir fakat bu ekleme de oldukça eski tarihlidir. Ambarın hemen yanına oldukça küçük boyutlu ikişer pencere ile aydınlatılan iki oda eklenerek ön tarafı da bölge halkının “ayvan” diye nitelendirdikleri ve meyvelerin kurutulduğu, yaz döneminde yaşam alanı olarak kullanılan tamamen ahşap birim bulunmaktadır (Foto10,11). Günümüzde ikinci kata ulaşım batı cephede bulunan kapı ile sağlanmaktadır.

Foto. 9. Ambarın Dış Mimariye Yansıması

Foto. 10. Ambar

Foto. 11. Ayvan

Evin üzeri eğimli çatı ile örtülmüştür. Beden duvarlarında moloz taş ve ön cephede kesme taşların kullanılmış ve ahşap hatıllarla esneklik sağlanmıştır. Sonradan eklenen üst katta ise bağdadi duvar tekniğine rastlanmaktadır. Ahşap, iç mekânların zeminlerinde, duvarlarında, tavanda, kapı ve pencerelerde karşımıza çıkmaktadır.

Gülizar Şahin - Enver Arslan Evi

Uzundere ilçesi Dikyar Mahallesi 179 ada, 6 parselde yer alan ev, Erzurum Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından 3010 karar numarası ile 21.03.2018’de tescillenmiştir. Günümüzde Enver Arslan tarafından üst katı kullanılan bu evin yapım tarihini veren kitabesi bulunmamakla birlikte Mehmet Arslan Evi ile aynı yıllarda Binbaşı Ömer Bey tarafından yaptırıldığı bilinmektedir. Günümüzde alt kat Gülizar Şahin’e üst kat ise Mehmet Arslan’a aittir.

Foto. 12. Enver Arslan Evi Batı Cephe

Ev, alt katında tandirevi, üst katında ise asıl yaşam alanlarının bulunduğu iki katlı sofasız plan tipinde yapılmıştır (Foto.12). Kuzey-güney doğrultusunda uzanan evin tandirevine girişi sağlayan ahşap tek kanatlı kapısı doğu cepheindedir (Foto.13). 5,30 x 12 m ölçülere sahip olan tandirevi dikdörtgen planlıdır ve güney cephede bulunan içeriye şevli iki pencere ile aydınlatılmaktadır (Foto.14).

Foto. 13. Tandirevi Giriş Kapısı

Foto. 14. Tandirevi Pencereleeri

Tandirevinin zemini 3.60 m'lik mesafeden sonra 20 cm'lik bir basamakla yükseltilmiştir. Alçak olan bölümün bir duvarı boydan boya ahşap tereklerle kaplıdır (Foto.15). Zemini yükseltilmiş kısımda ise bir duvarda niş şeklinde iki dolap, tam karşısında ise tahıl ambarı ve yüklük konumlandırılmıştır. Yüklük ve ambar ahşaptan olup bezemesiz ve basittir. Bu alandan ahşap bölme ile ayrılmış olan tandırbaşına geçilir (Foto. 16). Tandırbaşında yere gömülü bir tandır, duvarlarında ocak, nişler ve dolaplara yer verilmiştir. Tandırbaşının kepengi ve domuzluğu bölge evlerine uygun şekilde dört yönden ahşaplarla kademeli olarak daralan bir örtü sistemine sahiptir.

Foto. 15. Tandirevi Terekleri

Foto. 16. Tandırbaşına Geçiş

Alt bölümü tahıl ambarı ve yüklük olarak değerlendirilen 8 basamaklı ahşap seki (Foto.17), aynı zamanda tandirevine bağlı birimler olan harem odalarına ulaştırmaktadır. Harem odaları evin tandirevi ile selamlığı arasında ara kat olarak düzenlenmiştir. Bu odalara geçmeden ilk olarak 1 x 2.30 m küçük bir birime ulaşılır ve burası evin selamlığına götüren üzeri ahşap kapakla kapatılıp açılabilen merdivenin olduğu alandır. Harem odaları ise bu alanın sağına ve soluna yerleştirilmiştir. Bu odalardan soldaki 2 x 2.30 m ölçülerle ve tek pencere ile aydınlatılan oldukça küçük ve basit bir düzendedir. Sağdaki oda ise 3.15

Foto. 17. Tandrevi Seki Merdiveni

x 2.30 m boyutlarla diğerine göre biraz daha büyüktür. Bu oda yaşam alanı olarak çok küçük olsa da geleneksel Türk evi odalarının yapı elemanlarına sahiptir. Kapının yanlarında yüklük (Foto.18) ve dolap, karşısında ocak ve her iki yanında niş şeklinde dolaplar yer almaktadır (Foto.19). Bu oda da içeriye şevli iki pencere ile aydınlatılmaktadır. Odanın duvarları 65 cm yüksekliğe kadar ahşap kaplıdır.

Evin Enver Arslan tarafından kullanılan selamlık birimlerinin plan ve mimari ayrıntıları tarafımızca tespit edilememiştir. Fakat Uzundere Belediye Başkanlığından temin edilen fotoğraflarına göre bölgesel özellikleri tamamen yansıtmaktadır. İç mekanda yapılan tadilatlarla büyük oranda orijinalliğini kaybetmiş olsa da odalarının düzenlenişi, taş alınlıklı ocağının (Foto.20) varlığı, tavan kaplamalarında kullanılan ahşap üst örtü (Foto.21) ve tavan göbeklerinin (Foto.22) dönemin süsleme özelliklerine göre süslenmiş olması dikkat çekicidir.

Foto. 18. Harem Odası Yüklük

Foto. 19. Harem Odası Ocak ve Dolaplar

Foto. 20. Selamlık Ocağı

Foto. 21. Selamlık Tavan

Foto. 22. Selamlık Tavan Göbeği

Evin üzeri eğimli çatı ile örtülmüş, duvarlarında ahşap hatıllar ile moloz taş ve ön cephede kesme taşlar kullanılmıştır. Ahşap, iç mekânların zeminlerinde, duvarlarında, tavanda, kapı ve pencere alınlıklarında değerlendirilmiştir.

Tahsin Okur Evi

Uzundere ilçesi Dikyar Mahallesi 179 ada, 16 parselde yer alan ev, Erzurum Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından 2978 karar numarası ile 13.02.2018’de tescillenmiştir. Yapı üzerinde iki kitabe bulunmaktadır. Üst kat giriş üzerindeki kitabede “*sahibi ..... Mecid Ağa. Sene 1295*” yazarken alt katda bulunan kitabede “*sahibi hane Ali Efendi*” yazmaktadır (Foto.23,24). Sahip olarak iki farklı kişinin ismi geçse de tarih olarak 1878 yılına denk gelmektedir.

Foto. 23. Üst Kat Kitabe

Foto. 24. Alt Kat Kitabe

Foto. 25. Duvar Örgüsü

Foto. 26. Çatı

Ev sahiplerinin şehir dışında yaşamaları sebebiyle evin içerisine girilememiş ve mimarisi hakkında bilgi edinilememiştir. Arazinin kot farkı sebebiyle girişleri farklı yönlerde olan evin en dikkat çekici yönü Karadeniz evlerinde kullanılan göz dolma tekniği (Foto.25) ile yapılmış duvar örgüsü ve üst katın tamamen ahşaptan yapılmış olmasıdır (Foto.26).

Sonuç

Eski çağlardan beri yerleşmelere sahne olan Uzundere'nin evlerinin şekillenmesinde coğrafi etkenler, iklim şartları, yapı malzemesi, ve geleneklerin etkili olduğu tespit edilmiştir. Geleneksel yaşam tarzının beraberinde getirdiği ortak özellikler bulunsa da kullanılan malzeme ve yapıların konumlandırılması açısından geleneksel Erzurum evlerinden (Yurttaş-Özkan-Köşklü VD.2008:266-292) ayrılarak Doğu Karadeniz evlerine yakın tarzda inşa edilmişlerdir.

Uzundere evleri alt ve üzerindeki kattan oluşmaktadır. Bölge arazisinin az olması ve bu arazinin aynı zamanda geçim kaynağı olarak yapılan hayvancılık ve yanı sıra sebze ve meyvecilik için de değerlendirilmesi evlerin bahçe içerisinde küçük ölçekte ve iki katlı yapılmasında etkili olmuştur. Erzurum'un İspir gibi kuzeye yakın diğer ilçe ve köylerinde de (Köşklü-Önal, 2017: 182; Örnek, 2016). saptanan bu özellik Artvin/Şavşat (Doğanay-Orhan, 2014: 279, Kantar,1998: 7). Rize Çağlayan Köyü Evleri (İnanç, 2010: 49-80). vb. Doğu Karadeniz (Gür, 2005: 162-212, Başkan, 2008:71-139, Akok,1951:374). evlerinde de görülmektedir. İncelenen üç evde de olduğu gibi evlerin konumlandırılması araziye uydurulmuş ve böylece katlar arasında kot farkı doğmuştur. Bu özellik Doğu Karadeniz (Sümerkan, 1990: 94). evlerinin bir çoğunda da söz konusudur.

Uzundere evlerinde plan olarak belirli bir tipe sadık kalınmamıştır. Anadolu Türk Evlerinde sofasız, iç sofalı, orta sofalı, dış sofalı plan tiplerinin varlığı bilinmektedir (Eldem, 1954:100-128) (Çizim 3). Doğu Anadolu Bölgesi'nde evlerin şekillenmesini tandirevlerinin belirlemesi ve Doğu Karadeniz evlerinde de araziye uygunluk sebebiyle sofalar plan tasarımında gölgede kalmış ve genelde bir hol şeklinde geçiş mekanı olarak düzenlenmiştir.

Erzurum evlerinin planının en önemli parçası olan tandirevi ve tandırbaşının kendine has bir mimarisi var iken Uzundere ilçesinde belirli bir tasarım aranmaksızın tamamen ihtiyaca yönelik basit düzende yapılmışlardır. Tandırlar ya Gülizar Şahin - Enver Arslan evinde olduğu gibi alt kattadır ya da Uzundere'de

oldukça yaygın bir şekilde karşımıza çıkan dış alanda basit düzende ihtiyaca yönelik yapılan tandırlardır. Geleneksel Erzurum evlerinde tandirevinin karakteristik üst örtüsü olarak görülen kırılmalı kubbe (Özkan, 2012: 28). incelenen evlerde karşımıza çıkmamıştır. Gülizar Şahin tandirevinin biçimlendirilmesi ile birebir aynı olan İspir Aksu Mahallesi Yaşar Aksu Evi (Örnek, 2015: 127). Doğu Karadeniz'e yakın bölge evlerinde bir üslup birliği yakalandığını göstermektedir.

Erzurum evlerinde tandirevlerinin vazgeçilmez mimari elemanları terek, dolap, niş, ambar, seki, kurun, harem daireleridir. Uzundere evlerinde bunların hepsinin bir arada olduğu bir eve rastlanılmasa da ihtiyaca yönelik konumlandırmaların olduğu tespit edilmiştir. Örneğin Gülizar Şahin'e ait tandirevinde küçük boyutlarda da olsa harem daireleri mevcuttur. Bu birimler geleneksel evlerde mahremiyet duygusu ile düşünülmüş evin hanımının selamlık odaları hiçbir bağlantısı olmadan günlük ihtiyaçlarını tandirevinde ve harem dairelerinde sağlaması amaçlanmıştır. Yine Gülizar Şahin tandirevinde olduğu gibi geçiş mekanı şeklinde dizayn edilen ahşap merdiven esasında seki mantığı ile yapılmıştır. Erzurum evlerinin birçoğunda seki yemek yiyilip sohbetlerin yapıldığı, alt kısmının da depo-kiler olarak kullanıldığı bir birimdir. Fakat Uzundere'de tamamen işlevsel amaçlı olarak yapılmıştır.

Uzundere evlerinde oda sayıları değişkenlik gösterebilir makat, yüklük, kehriz, ocak, dolap gibi yapı elemanlarına yer verilmiştir. Makatlar, tamamen ahşap malzemeden, alt kısımları kapaklı dolap şeklinde ve genelde pencere önlerinde kullanılmıştır. Yüklükler, beden duvarlarının kalınlığından faydalanarak duvar içine gömülü olarak ve çift ahşap kapılarıyla dikkat çekerler. Dolaplarda küçük boyutludur ve duvar içine gömülüdür, bazılarının içinde raf mevcuttur ve derinlikleri 30 ile 50 cm arasında değişmektedir. Ocaklar genelde giriş kapısının tam karşısındaki duvarda, taş alınlıklı olarak yapılmıştır. Kehrizler ise giderinin duvar içinden dışarıya aktarılacak şekilde uygun bölgelerde konumlandırılmıştır. Zeminleri ya taş ya da ahşaptır ve içlerinde suyun akışını kolaylaştıracak delikler ya da arklar oluşturulmuştur.

Çizim 3. Türk Evi Plan Tipleri (M. Sözen'den)

Uzundere’de bulunan evlerin kapıları tek veya çift kanatlı ahşap kapılardır ve genelde basit düzende ele alınmıştır. Evlerde pencerelerin biçimi ve sayısı değişiklik göstermektedir. Zemin katlarda az sayıda açılan pencereler daha çok küçük açıklıklar yada mazgal şeklinde içeriye şevli olarak yansıyan pencerelerdir. Üst katlarda ise dikdörtgen formu, içe doğru açılan kanat pencereler görülmektedir. Ayrıca pencerelerin dışında dışa açılan kapaklar bulunmaktadır ki bu da yine Karadeniz evlerinin bir özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Pencereler güvenlik sebebiyle dışarıdan demir parmaklıklarla kuşatılmıştır.

Geleneksel Uzundere evlerinde toprak, taş, ahşap ve metal malzeme kullanılmıştır. Beden duvarlarında moloz taş, ana cephede ve köşelerde kesme taş görülmektedir. Taş malzeme bunun dışında ocakların alınlıklarında, bazı evlerin kapı-pencere çerçevelerinde karşımıza çıkmaktadır. Geleneksel Erzurum evlerinde deprem riskine karşı esneklik sağlaması amacıyla kullanılan ahşap hatıllar burada da yaygındır. Evlerde ahşabın kullanımı, balkon, makat, seki, dolap ve yüklüklerde, ambarlarda, odaların zemin döşemelerinde ve tavan kaplamalarında, tandirevlerinin ve diğer birimlerinin üst örtülerinde, bağlayıcı unsur olan hatıllarda, merdivenlerde ve çatıyı taşıyan kirişlerde görülmektedir. Maden ise kapı ve pencere menteşeleri, çiviler, pencere muhafaza parmaklıkları ve kapı kilitlerinde mevcuttur.

Uzundere’de geçim kaynağı hayvancılık ve sebze-meyve yetiştiriciliği olduğundan evlerin bahçeleri bostan olarak değerlendirilmiştir. Şahısların evlerinden uzakta da bahçeleri mevcuttur. Ayrıca evlerin yapıldığı dönemde hayvancılık daha ön planda olduğu için evlere ait ahır ve mereğe de yer verilmiştir. Günümüzde seracılığında geçim kaynağı olarak öne çıkması hayvancılığın azalmasına sebep olmuş bu nedenle ahır-merek gibi müstemilat birimleri de işlevlerini yitirmiştir. Ahır ve merekler oldukça basit düzende kare ya da dikdörtgen olanda karşımıza çıkar. Ahırların bir duvarı boydan boya hayvanların yem yedikleri müsürlük, bir duvarı ise su içtikleri ahşap suluklarla kuşatılmıştır. Ayrıca içinde hayvanları bağlamak için yapılan ahşap dikmeler de mevcuttur. Üst örtüleri ahşap mertekli örtüdür ve bu örtü ahır içinde ahşap direklerle ve beden duvarları ile taşınmaktadır.

Çevre ilçelere göre farklılıkların gözlemlendiği Uzundere Evleri, Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu Evleri arasında geçiş özelliği gösterir niteliktedir. Bu evler, planların yansıtılması ve mekânların düzenlenişi açısından fonksiyonel “Türk Evi” özelliklerinin tamamını yansıtmaktadır. Anadolu evlerinde görülen odaların işlevselliği, yapı elemanlarının eksiksiz kullanımı ve fonksiyonel dizayn esası ile yerleştirilen iç mimari elemanları Doğu Anadolu, özellikle de tandirevinin kullanımı ile Erzurum evlerine de benzemektedir. Buna rağmen evlerin şekillenmesinde etkili olan arazi koşulları, iklim ve malzeme Doğu Karadeniz Bölgesi evleri ile örtüşen özellikler yansıtmaktadır.

Geleneksel Uzundere evlerinin kültürel mirasımız içerisinde korunarak işlevsel bir boyut kazanması gerekmektedir. Bu doğrultuda, koruma amaçlı restorasyon ve sağlamlaştırma projeleri geliştirilmelidir. Yörede yaşayan halkı tarihsel çevre konusunda bilgilendirmek ve bilinçlendirmek, onların koruma konusuna olumlu katkı ve katılımlarının sağlanması en önemli uygulama aracı olarak değerlendirilmelidir. Her zaman en önemli bölgesel bir faktörlerden biri olan turizmin geleneksel evlerin varlığı ile daha da geliştirilebileceği unutulmamalıdır. Geleneksel evlerin yaşatılması ve gelecek nesillere aktarılabilmesi için doğru ve profesyonel bir durum analizi yapılması da ayrıca önemlidir.

Kaynaklar

- Akın, G. (1996). “Doğu ve Güneydoğu Anadolu’nun Geleneksel Mimarlığında İki Tarihsel Ev Tipi: Bindirme Kubbeli ve Tüteklikli Evler”, *Tarihten Günümüze Anadolu’da Konut ve Yerleşmeler, Habitat II*, İstanbul.
- Akın, N. (1997). “Ev”. *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul.
- Akok, M. (1951). “Trabzon’un Eski Evleri”, *Arkitekt, XX*, İstanbul.
- Akurgal, E. (1982). “Anadolu Türk Mimarisinde Konut”, *Anadolu Uygarlıkları*, İstanbul.
- Arseven, C. E. (1975). “Ev”. *Sanat Ansiklopedisi*, MEB Yayınları, İstanbul.
- Başkan, S. (2008). “Artvin’de Geleneksel Ev Mimarisi”. *Vakıflar Dergisi*, 31. Ankara.
- Baykara, T. (2001). *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Çoruhlu, Y. (2007). *Erken Devir Türk Sanatı*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Diyarbakirli, N. (1972). *Hun Sanatı*, MEB Kültür Yayınları, İstanbul.
- Doğanay, H. Orhan, F. (2014). “Şavşat’ta Geleneksel Köy Meskenleri ve Başlıca Sorunları”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18 (1).Erzurum.
- Eldem, S. H. (1954). *Türk Evi Plan Tipleri*, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Gür, ŞÖ. (2005). “Doğu Karadeniz Konutu”. *Doğu Karadeniz’de Kırsal Mimari*, Milli Reassürans, Trabzon.
- Hasol, D. (1990). “Ev”. *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul.
- İnanç, T. (2010). *Geleneksel Kırsal Mimari Kimliğin Ekoloji ve Sürdürülebilirlik Bağlamında Değerlendirilmesi, Rize Çağlayan Köyü Evleri Örneği*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Kantar, Z. (1998). *Kırsal Yerleşmelerde Dış Mekân Organizasyonu-Artvin İli Köyleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trabzon: K.T.Ü Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Karpuz, H. (1984). *Türk İslam Mesken Mimarisinde Erzurum Evleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Kayserili, A. (2014). *Erzurum Şehrinin Kültürel Coğrafyası*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum.
- Köşklü, Z. Önal, RÇ. (2017). “Erzurum/İspir Yedigöl Köyünde Bulunan Geleneksel Evler”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 38, Erzurum.
- Köşklü, Z. Tali, Ş. (2007). “Geleneksel Erzurum Evlerinde Tandirevi (Mutfak) ve Mimarisi”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi* 11, Erzurum.
- Küçükerman, Ö. (2007). *Kendi Mekânının Arayışı İçinde Türk Evi*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, İstanbul.
- Meydan Laurosse IX, (1971). “Konak”. İstanbul.
- Ögel, B. (1987). *Türk Kültürünün Gelişim Çağları*, Ankara.
- Örnek, RÇ. (2015). *Erzurum / İspir İlçesinde Geleneksel Ev Mimarisi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özkan, H. (2012). “Geleneksel Erzurum Evlerinde Kırılmaç Örtünün Kuruluşu ve Son Kırılmaç Örtü Ustası Sırrı Alacakanat”. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 28.
- Sözen, M. (2006). *Gelenekten Geleceğe Anadolu’da Yaşama Kültürü*, Çekül Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Sümerkan, MR. (1990). *Biçimlendiren Etkenler Açısından Doğu Karadeniz Kırsal Kesiminde Geleneksel Evlerin Yapı Özellikleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Trabzon: K.T.Ü Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Yurttaş, H. Özkan, H. Köşklü, Z. VD. (2008). *Yolların Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum*, Ankara.

KÜLTÜR VE SANAT

KÜLTÜR VE SANAT

AHMET SELİM DOĞAN

Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Müzik Bilimleri Bölümü
sdogan@hotmail.com

SELÇUK NEVRUZ

Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Müzikoloji Ana Sanat Dalı
slcknvrz@hotmail.com

SEDAT SELÇUK AKARSU

Müzikolog
sedatselcukakarsu@hotmail.com

Giriş

Bu çalışmamızda Uzundere İlçesi ve köylerinde alan araştırması yapılmış ve görüşme metodu uygulanmıştır. Elde edilen ve ulaşılan bilgiler El Sanatları, Oyunlar, Âşıklık Geleneği başlıkları altında tasnif edilip görselleriyle birlikte yer verilmiştir.

Araştırma alanında uğraşılan geleneksel el sanatları çoğunlukla Ağaç İşlemeciliği, Çepik, Boynuz Saplı Bıçak Yapımı ve Tandırdır. Bu doğrultuda El Sanatları başlığımız, adı geçen geleneksel el sanatlarımızın aynı ismiyle alt başlıklar halinde tasnif edilmiştir. Bu el sanatlarımız görsellerle desteklenerek genel hatlarıyla anlatılmıştır.

Âşıklık Geleneği başlığında kısaca âşıklık geleneği hakkında bilgiler verilerek yörede ün yapmış, tanınan ve sevilen âşıklarımıza yer verilmiştir. Yöre âşıklarının kısa hayat hikâyelerine yer verilerek âşıklarımız tanıtılmış ve kendilerine ait eserlerden örnekler yer verilmiştir.

Yöre halkının oynadığı oyunları icra şekli ve amacı doğrultusunda halk oyunları ve seyirlik oyunlar olarak iki gruba ayrılmaktadır. Çalışmamızda yer alan Oyunlarımız ana başlığını Halk Oyunları ve Seyirlik Oyunlar olmak üzere iki alt başlıkta yer verilmiştir. Bu bölümlerde bizzat derlediğimiz halk oyunları, oynanış şekilleri, zamanları, formları gibi bilgiler genel hatlarıyla anlatılmıştır. Ayrıca incelenen ve anlatılan halk oyunları notaya alınarak bölüm sonunda ek olarak verilmiştir. Seyirlik oyunlarımızdan “Kadı Oyunu” örnek olarak seçilmiş ve oyunun oynanış şekli, hikâyesi, rolleri, sözleri gibi özellikleri ile yazılmış, anlatılmış ve görsellerine de yer verilmiştir.

El Sanatları

Ağaç İşlemeciliği: Yörede ağaç işlemeciliği ve oymacılık oldukça gelişmiştir. Bu sanatın gelişmesindeki en önemli etken ise bölgede “sarıçam” ağaçlarının çok bol yetişmesidir. Sarıçam ağacı işleme ve oyma yapmaya çok uygun bir ağaç türüdür. Bundan dolayıdır ki ahşap yapı sisteminde ve ağaç işlemeciliği sanatında sarıçam

yoğun bir Şekilde kullanılmış ve bu sanatın da yörede geliŐmesinde en önemli bir etkendir. Kapı, tavan, evin i muŐtemilatı, sandık, mobilya, çalgı, ss eşyası gibi ürünlerde bu iŐçilięin oldukça dikkat çekici örneklere rastlanmıştır. Uzundere ilçesi Kirazlı mahallesinden ZerniŐan Aydoğan'ın arŐivinden marangoz ve sandık ustası olan babası Ali Fevzi Demirci'ye ait eserlerden örnekler aşağıda verilmiştir.

Foto. 1. Dış kapı

Foto. 2. İç kapı

Foto. 3. Dış kapı

Foto. 4. Yüklük (dolap) kapağı

Foto. 5. Tavan Süslemesi

Foto. 6. Tavan süslemesi

Foto. 7. Sandık

Foto. 8. Sandık

Foto. 9. El yapımı bağlama

Foto. 10. El yapımı sandalye

Foto. 11. El yapımı şekerlik

Çepik (Sepet) Yapımı: Sepetçilik de yörede yaygın olan el sanatlarından bir diğeridir. Sarıçam ağacı önce yaprak haline getirilir. Yapraklar örülerek çeşitli ebetlerde çepik (sepet) yapılır. Uzundere ilçesi Balıklı mahallesinde yaşayan çepik ustaları Mehmet Demir ve Ahmet Aldemir, Uzundere Belediyesi'nin katkılarıyla bu el sanatını yaşatmaktadırlar.

Foto. 12. Çepik yapımı
(Mehmet Demir)

Foto. 13. Çepik yapımı
(Mehmet Demir)

Foto. 14. Çepik

Boynuz Saplı Bıçak Yapımı: Yöredeki bıçakçılık ülke genelinde pek bilinmese de bölge halkı tarafından bilinmekte ve tercih edilmektedir. Bıçakların sap kısımlarında genelde koç ve keçi boynuzu kullanılmaktadır. Ateşte iyice ısıtılan boynuz, düzleme teknesine alınarak düz bir hale getirilir. Testere yardımı ile boynuzun ağzına takılacak çeliklenmiş metal boyutuna göre bağlantı delikleri açılarak perçinlenerek tamamlanır. Çepik yapımında olduğu gibi bıçak yapımında Uzundere Belediyesi bıçak yapımına ve yaşatılmasına destek vermektedir. Günümüzde Uzundere ilçesi Balıklı mahallesinde yaşayan Ahmet Aldemir, bu el sanatını yörede devam ettiren tek ustadır.

Foto. 15. Boynuz saplı bıçak yapımı (Ahmet Aldemir)

Foto. 16. Çeşitli ebetlerde boynuzlar

Foto. 17. Boynuz düzleme teknesi

Foto. 18. Boynuz saplı bıçak

Tandır Yapımı: Köyün yüksek kesimlerinden çıkarılan kil, hamur haline getirildikten sonra beş kat örülür. Kokoç adı verilen taşla etrafı hafifçe dövülerek düzeltilir ve kurumaya bırakılır. Günümüzde Uzundere ilçesi Gölbaşı mahallesinde yaşayan Ayşegül Geçer ve ustası (kayınvalidesi) Behiye Geçer, Uzundere belediyesinin katkılarıyla bu el sanatını devam ettirmektedirler.

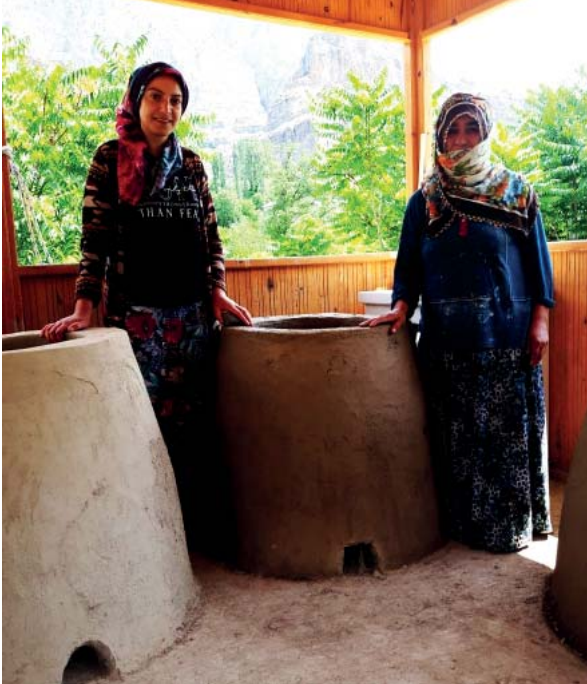

Foto. 19. Tandır yapımı (Ayşegül Geçer – Behiye Geçer)

Foto. 20. Tandır yapım aşaması

Foto. 21. Kokoç

Oyunlar

Halk Oyunları

Yörede oynanan oyunlar Erzurum'un genelinde görülen Bar türü oyunların dışında Halay türü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bazı oyunlarda Erzurum barlarından etkileşim olmakla birlikte Hınıs, Olur, Oltu ve Şenkaya bölgeleri halay oyunları ile ortak özellikler barındırmaktadır. Oyunlarda kullanılan enstrümanlar davul ve zurnadır. Kadın eğlencelerinde teneke çalma geleneği az da olsa varlığını sürdürmektedir. Uzundere'de dokuz adet oyun derlenmiş, kayıt altına alınarak notaları çıkartılmıştır. Yöreye özgü halk oyunları günümüzde Kirazlı Köyü'nde varlığını devam ettirmektedir.

Yörede dokuz adet halay türü halk oyunu tespit ettik. Bu oyunlar sırası ile şöyledir.

1-Üçayak (Ağır Bar), 2- İkinci bar, 3- Sol Ayak, 4- Garabit (Garabet), 5- Hoşbilezik, 6- Dello, 7- Temirağa, 8- Dur Yerinde, 9- Koçeri.

Tespit edilen oyunlardan Erzurum Hınıs, Oltu, Olur ve Şenkaya ilçelerine ait oyunlardan ortak olarak oynanan oyunlar da mevcuttur. Bunlar:

Hınıs : Üç Ayak (Ağı bar), Dello, Temirağa, Koçeri.

Oltu : Üçayak (Ağır bar), Temirağa.

Olur : Dello, Hoşbilezik, İkinci bar, Garabet.

Şenkaya : Hoşbilezik, Temirağa,.

Ayrıca yörede oynandığı bilinen fakat günümüzde bu oyunları hatırlayan kişilerin olmaması nedeni ile kayıt altına alamadığımız oyunlar ise şunlardır:

Tamzara 2- Suda Pekmez Akıyor 3- Ömer Efendi (Sekme) 4- Nare 5- İkinci Koçeri

Oyuncular: Hilmi Koç, Mevlüt Yiğit, Aykut Yıldırım, Muhammet Yıldırım

Foto. 22. Yöre ekibi

Üç Ayak : Oyunun ritmi 2/4'lüktür. Serçe parmaklardan tutulur, kollar düz bir şekilde omuz hizasında yere paralel bir şekilde. Kollar oyunun ritmine uygun olarak hareket ettirilen açık tutuşlu bir halaydır. Oyun yürütme ve hoplatma olmak üzere iki bölümlü halaylardır.

İkinci Bar: Oyunun ritmi 6/8'lidir (3+3). Oyun, ellerin avuç içinden kenetlenerek kolların serbest vaziyette aşağı doğru düz bir şekilde tutularak oynanan kapalı tutuşla başlar. İkinci bölümde sağa doğru hareketlenirken kollar omuz hizasında açık tutuşa geçilir. Oyunda hoplatma bölümü yoktur fakat çökme hareketi ile çöküş kalkışların tekrarı ile son bulur. Erzurum İkinci Bar oyunu ile hem melodi hem de hareket olarak büyük benzerlikler göstermektedir.

Sol Ayak: Oyunun ritmi 6/8'lidir (3+3). Serçe parmaklardan tutulur, kollar düz bir şekilde yere paralel ve omuz hizasında tutularak oynanan açık tutuşlu halaydır. Oyun yürütme ve hoplatma olmak üzere iki bölümlüdür.

Garabit (Garabet): Oyunun yavaş (yürüme, ağırlama veya giriş) bölümünün ritmi 6/8'lik (3+3) hoplatma bölümünün ritmi ise 2/4'lüktür. Serçe parmaklardan tutulur. Kollar düz bir şekilde omuz hizasından yukarıda tutularak oynanan açık tutuşlu halaydır. Oyun yürütme ve hoplatma olmak üzere iki bölümdür, hoplatma bölümünde çökme hareketi vardır.

Hoşbilezik: Oyunun ritmi 12/8'lidir (3+3+3+3). Oyun kolların yana düz uzatılarak diğer oyuncunun omuz başından tutularak oynanan açık tutuşludur. Oyun küçük adımlarla sağa doğru hareketle başlar, hoplatma ile sağa doğru mesafe alınarak oynanan iki bölümlü halaydır.

Dello: Oyunun ritmi 4/4'lüktür. Oyun kolların arkadan çapraz şekilde bellerden tutularak kapalı tutuşla başlar. Hoplatma bölümünde oyuncular açılır ve kollar düz bir şekilde bir diğerinin oyuncunun omuz başından tutularak oyununa devam edilir. Erzurum Dello barında olduğu gibi üç kez el vurma hareketi vardır. El vurma hareketine geçildikten sonra oyuncular kollar dirsekten kırık bir vaziyette kendi bellerinden tutarak birbirlerinden bağımsız olarak oyuna devam ederler ve oyun üç kez el vuruşuyla sona erer.

Temirağa: Oyunun ritmi 4/4'lüktür. Oyun serçe parmaklardan, kollar dirseklerden kırık bir vaziyette omuz hizasında yere paralel uzatılarak açık tutuşludur. Komutla birlikte sağa doğru hoplatma ile devam eder. Oyun hoplatma bölümü olan tek bölümlü halaydır.

Dur Yerinde: Oyunun ritmi birinci bölümde 2/4'lük, ikinci bölümde ise 6/8'lidir (3+3). Oyun serçe parmaklardan tutularak icra edilir. Kollar dirseklerden kırık vaziyette bel hizasında tutularak kapalı tutuşla başlayan. Hoplatma bölümünde kollar öne ve arkaya sallanır açık tutuşa geçilerek oynanan halaydır. Oyun yürütme ve hoplatma olmak üzere iki bölümlüdür.

Koçeri: Oyunu ritmi 4/4'lüktür. Oyun kolların arkadan çapraz bel tutuşuyla kapalı tutuşla oyun başlar. Hoplatma bölümünde oyuncular açılır ve kollar düz bir şekilde bir diğerinin oyuncunun omuz başından tutularak oyuna devam edilir.

Seyirlik Oyunlar

Erzurum merkez ve köylerinde rastlanan deve ve kadı adıyla bilinen seyirlik oyunların bir başka örneği Erzurum – Uzundere – Kirazlı köyünde “Kadı Oyunu” olarak oynanmaktadır.

Kadı Oyunu

Oyuncular: Kadı: Oyunun baş sorumlusu.

(**Kadının kıyafeti:** Eski bir cecimin³⁰ ortasına delik açılarak bir kişinin kafasından geçirilir. Bir ip yardımıyla cecimin uçları alttan bel hizasında bağlanır. Göbekli olsun diye cecimin içerisine saman, ot doldurulur. Kadıya yünden yapılmış bir sakal takılır. Başında sarık ve elinde de kemden³¹ yapılmış bir tespih bulunur.)

Poşa oğlu

Poşa oğlunun karısı: Kadın kıyafeti giyen bir erkek.

Poşa oğlunun kızları: Kadın kıyafeti giyen iki erkek.

Deve: Tahta merdivenin baş kısımlarına iki kişi başını geçirir. Merdivenin etrafına cecim geçirilir. Kazmanın baş kısmına deri geçirilerek devenin başı oluşturulur. Önde duran kişi kazmanın sapını tutarak sallar.

Deveci: Deveyi çeken bir kişi.

Kolu Kızıl: Meydancı.

Ayı: Vücudunun her tarafı deri ve kemle sarılmış bir kişi.

Keçi (gıdık): Üzerine deri sarılmış, dört ayak üzerine gezen bir kişi.

Muhtar

Hoca

Yolcular: Alanda bulunan köydeki zengin kişilerden veya köye misafir olarak gelen kişilerden seçilir.

Köyün gençleri

Davulcu

Zurnacı (zırtıkçı)

Köye İran'dan deveyle kabile gelir. Kafilede kadı, poşa oğlu, poşa oğlunun karısı, poşa oğlunun kızları, ayı, keçi, deve, deveci bulunur. Kafile meydana geldiğinde,

Kadı – İran'dan gelirem yüküm eriktir.

Bir amcam kızı var taze feriktir.

Avrat yatakların sen ayrı ser men ayrı.

İran'dan gelirem yüküm üzümdür.

Bir amcam kızı var iki gözümdür.

³⁰ Cecim: Kilim

³¹ Kem: Ottan eğirilerek yapılan organ

*Avrat yatakların sen ayrı ser men ayrı.
İran'dan gelirem yüküm arpadan.
Zalım gedeh (deve) vurdu beni zirpadan. (ayak)
Avrat yatakların sen ayrı ser men ayrı.*

Köyde misafir edilirler.

Kadı - Bizim hünelerimiz var. Devemiz var. Ayımız var. Bunlar güzel oynar. Erzurum'a, İstanbul'a vs. seferlerimiz var.

Devenin üzerine gösteriyi izleyenlerden bir kişi yolcu olarak seçilir. Bu arada davulcu zurnacı Köroğlu' nu çalarlar. Yolcu alanda gezdirilir. Yolcu, bu mizansenı sergileyenlere bahşış verir. (Eskiden bahşış verilmezmiş.) Bu sırada deveyi oluşturan kişiler yolcuya alttan iğne batırırlar. Yolcu varacağı yere gelince indirilir. Alanda bulunan başka kişilere de benzer mizansen uygulanır.

Mizansen sırasında köyün gençlerinden iki erkek poşa oğlunun kızlarını kaçırlar. Poşa oğlu gider ve muhtara seslenir.

Poşa Oğlu - Bu iş bele nasıl olacak?

Muhtar - Gızları çağıralım bakalım. Gendi gönlüyle mi kaçtı? Yoksa zorla mı kaçırdılar?

Kızları bulup getirirler. Muhtar kızlara ayrı ayrı sorar:

Muhtar - Bunlar seni zorla mı gaçırdı? Yoksa göynünnen mi gittin?

Poşa Kızları - Gendi göynümnen gettim.

Muhtar hocayı sesler. Hoca kızlara sorar:

Hoca – Kazmasıynan küreğinnen

Keser tutmaz bileğiynen aldın kabul ettin mi?

Poşa Kızları – He kabul ettim.

Hoca erkeklere sorar:

Hoca – Pahırıynan (bakır) *puhuriynan*

Dalındaki (sırtındaki) gamburiynan aldın kabul ettin mi?

Erkekler - He kabul ettim.

Hoca – Allah mesut etsin.

Nikâh kıyılır. Poşa oğluyula Poşa oğlunun karısı kalay yapmaktadırlar. Poşa oğlu:

Poşa Oğlu – *Galaycıda tavam var*

Gızlarınnan davam var

Harılı hırılı hırılda

Poşa Oğlunun Karısı – *Galaycıda güğüm var*

Bugün gızlar düğün var

Harılı hırılı hırılda

Poşa oğluyla karısı arasında münakaşa geçer. Poşa oğlu karısına:

Poşa Oğlu – A köpek gızı düzgün çeksene.

Poşa oğlunun karısı poşa oğluna:

Poşa Oğlunun Karısı – A köpek oğlu kime dersin?

Sonra düğün hazırlıkları başlar. Gelinlerin elbisesi en iyi elbiselerden seçilip giydirilir. Düğün yapılır. Poşa kızıyla poşa oğlu çıkar oynarlar. Düğün esnasında Kadı ölür. İçlerinden biri der ki: "Muhtar ve hocayı çağıralım. Bu cendeği (ceset) kaldırsınlar." Muhtar ve hoca gelir.

Hoca – Be cendeğ çok ağır. Az bir parayla kaldırılmaz. Der.

Alanda bulunan zengin misafirlerden biri yüklü miktarda bahşiş verir. Kafilenin oyun alanını terk etmesiyle oyun son bulur.

(Erzurum – Uzundere – Kirazlı Köyü)

Foto. 23. Kadı, Deve, Deveci.

Âşıklık Geleneği

Orta Asya Türk kültürünün Ozan-Baksı geleneğinin Anadolu'daki temsilcileri Âşıklar sözlü halk edebiyatımızın en önemli kaynağıdır.

Âşık Mahiri (1850 – 1914): 1850 yılında Artvin ili Yusufeli ilçesinin İphan köyünde doğdu. Asıl adı Osman'dır. 16 yaşına dek medrese eğitimi gördü. Birçok aşığın tersine çocukluk yıllarında şiir ve türküye oldukça yabancı biriydi. Özellikle bir eğlence sırasında hiçbir türkü söylemediğinden dolayı ik kez arkadaşlarına ziyafet vermek zorunda kaldığı rivayet edilmektedir. Bunun üzerine üzüntüyle köy odasında uyuyakalır. Öldüğü zannedilen Mahiri'nin başucunda Âşık Muhibbi tarafından söylenen deyişten sonra uyanan Mahiri ise buna karşılık olarak rüyasında gördüğü Şirvanlı Mirza Han'ın kızı Mahitaban'dan söz eder. Daha sonra yaklaşık 2 yıl Muhibbi'ye çıraklık yapan Mahiri, daha sonra İran'a giderek sevdiğini aramaya koyulur. 6 yıl süren bu arayış sonunda sevdiğini bulan ve onunla geri dönen Mahiri ve Mahitaban'ı yolda yakalayan Mirza Han'ın askerleri, Mahitaban'ı alarak geri götürürler. Dönüşte Erzurum ili Uzundere ilçesi Cevizli köyünde sevgilisine benzettiği Münevver adlı kızla evlenen Âşık Mahiri vefatına dek Cevizli'de kalır. 1914 yılında vefat eden âşık, şiirlerinde genellikle sevdâ ve dini konuları işlemiştir.

Göresiz

Bir adamda olsa aşkın dikenini
Sancılıp sineye bata göresiz
Damlasa damağa bir katre nemi
Coşkun dalgalara kata göresiz

Vasfetsem tükenmez dilimde haller
Bazı kara giydim bazı da allar
Canan bahçesinde çifte bülbüller
Ah u figan ede öte göresiz

Deli gönül düşüp nara uğrasa
Hançer alıp sinisini doğrasa
Erenler katında bade ığrasa
Düşüp o gaflete yata göresiz

Ben bilirim Hakk'a niyaz edeni
Mahir birdir bilmelisin Hüda'nı
Bir adamda olsa aşkın madeni
Dilde gevherini sata göresiz.

Foto. 24. Âşık Mahiri'nin kabri

Âşık Ümmani Can (1919 – 1983): 1919'da Erzurum'un Uzundere ilçesine bağlı Çamlıyamaç Köyü'nde doğmuştur. Babası Molla Ahmet'tir. Asıl adı Yakup'tur. 7 yıl çobanlık yapmış ve 19 yaşında iken Armutlu Yaylasında uyurken rüyasında bade içmiştir. 1969 yılında ilk defa Âşıklar Bayramı'na katılmıştır. İlk şiirleri dini – ahlaki karakterlidir. Şiirlerinde tema çeşitliliğine sonradan yönelmiştir. Çeşitli yerlerde yapılan yarışmalara katılmış, önemli dereceler almış olan Ümmani, 30.01.1983 tarihinde vefat etmiş ve şiirleri aynı zamanda torunu olan Ahmet Çanakçı'nın kaleme aldığı "Halk Şairi Âşık Ümmani Can" (1967) isimli kitapta toplanmıştır.

İnsanın

Baldan lezzetlidir şekerden tatlı
Tatlı söyler ise dili insanın
Budur izahatı zati bin katlı
Belli olmaz var ahvali insanın

Gönüllere iman nuru doğarmış
Her hususta buna nail olurmuş
Bu dünyanın çiçekleri solarmış
Solmaz imiş şeref gülü insanın

Takip eylediğim yoldan incedir
Nezaketli kelimeler dilden incedir
Kılı kırk yaran kıldan incedir
Taşdığı var kemali insanın

Bu sözü söyleyen Ümmani Can'dır
Akıl hakimiyet kalp bir dükkandır
Ahlakı düz olan Hakk'î insandır
İsterse olmasın pulu insanın

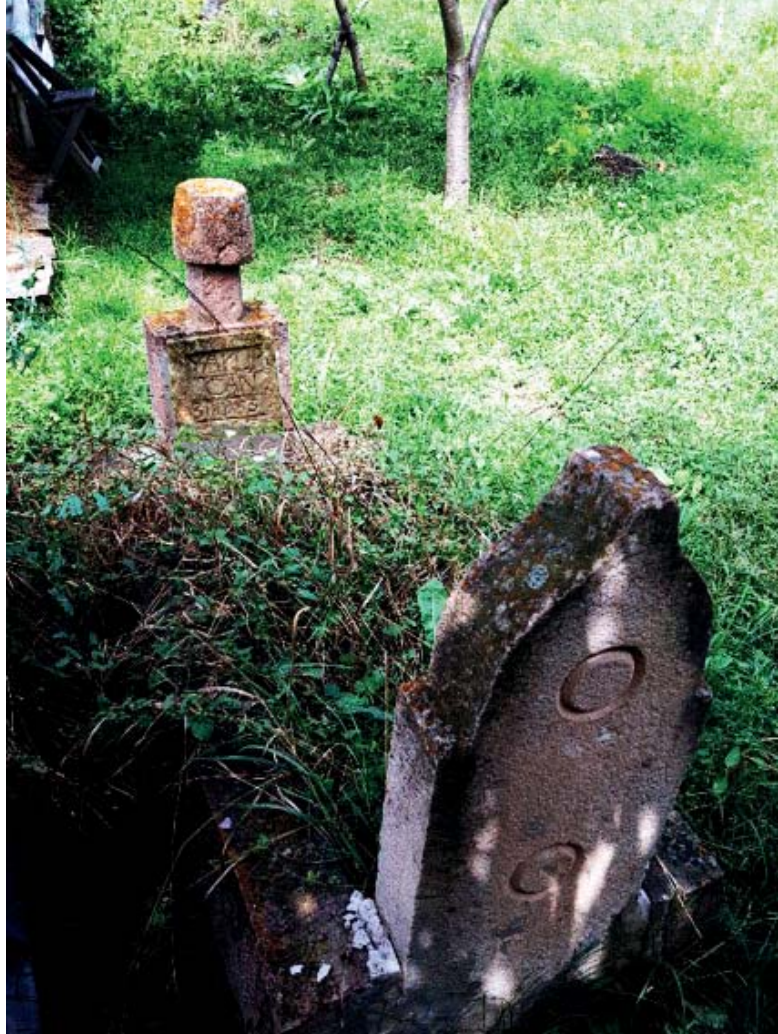

Foto. 25. Ümmani Can'ın kabri

Âşık Nura Feryadi (1933): Asıl adı Mehmet KURT olan Nura Feryadi, Erzurum ili Uzundere ilçesine bağlı Cevizli köyünde 1933 yılında dünyaya gelmiştir. Aşığın okur yazarlığı bulunmamaktadır. Gençliğinde çobanlık yapmıştır. 1955 yılında Erzincan’da askerlik yapmıştır. 39 – 40’lı yaşlarda bade içtiğini ifade etmiştir. Maaşukunun adı Behire’dir. Erzurum’da muhtelif zamanlarda düzenlenen aşık yarışmalarında üç madalyası bulunmaktadır. Erzurum’da Kıbrıs Palas’ta Ümmani Can’la atışmaları olmuştur. Dört kız bir erkek evladı vardır. Halen Cevizli köyünde ikamet etmektedir. Aşığın şiirlerinden birkaç örnek aşağıda verilmiştir.

Foto. 26. Âşık Nura Feryadi

Öğünsün

Dünya bir boş değirmen
Boğazından geçmeyen öğünsün
Gel âşık bu deryaları boyla
Her ne söylersen işte söylersen böyle
Burası ahirete bir yayla
Bu yayladan göçmeyen öğünsün

Bu nasıl hararettir beni sıkır
Çeşmim yaşı hergün akar
Herkesin ateşi kendini yakar
Kaçmayan öğünsün

Nura Feryadi hayal bir dünya bir düştür
Bu dünya senin olsa sonu boştur
Ruh dediğin kanatsız bir kuştur
Uçmayan öğünsün

Âşık, rüyasında bade içirildiğini ve kendisine şöyle söylendiğini nakletti:

“Aldın mı kısmetin tadın?
Nura Feryadi’dir bundan sonra adın
Ahirete kaldı muradın”

Âşık Nura Feryadi’nin Mustafa Kemal Atatürk’e itafen yazdığı şiir :

Gazi Paşa

Bu yerin hasreti ciğer dağladı
Gökte melek, yerde insan ağladı
Yedi düveli bir kıl ile bağladı
Ol Atatürk Gazi Paşa

Harbine hazır idi ol Fevzi Çakmak
Türk'e yakışır ayağa kalkmak
Düşmanın başına vurdu bir tokmak
Ol Atatürk Gazi Paşa

Çalış süngüyü düşmanın bağrına taktı
Soysuz düşmanlar bize uzaktan baktı
Yükseldi bayrağımız semaya kalktı
Ol Atatürk Gazi Paşa

Âşık Nura Feryadi dokunur saza
Yunan'ı doldurdu denize
Vatanı emanet eyledi bize
Ol Atatürk Gazi Paşa

Ekler

YÖRESİ:
ERZURUM/UZUNDERE

KİMDEN ALINDIĞI:
İSMAİL AKBULUT - ALİ RIZA POLAT

DELLO

DERLEYEN:
A. SELİM DOĞAN
SEDAT SELÇUK AKARSU

DERLEME TARİHİ:
01.09.2018

NOTAYA ALAN:
SELÇUK NEVRUZ

The musical score for 'DELLO' is written in 4/4 time, G major (one sharp), and consists of a single melodic line. The melody is a continuous eighth-note pattern. The score is divided into ten systems, each starting with a measure number: 1, 4, 7, 10, 13, 16, 19, 22, 25, and 28. The notation uses a treble clef and a key signature of one sharp (F#).

2

31

34

37

The image shows three staves of musical notation in a single system. The first staff is labeled with the number '2' above it and '31' above the first measure. It contains three measures of music. The second staff is labeled '34' above the first measure and contains three measures. The third staff is labeled '37' above the first measure and contains three measures. The music is written in a treble clef with a key signature of one sharp (F#) and a time signature of 2/4. The notes are primarily eighth and sixteenth notes, often beamed together in groups.

YÖRESİ:
ERZURUM/UZUNDERE

KİMDEN ALINDIĞI:
İSMAİL AKBULUT - ALİ RIZA POLAT

DUR YERİNDE

DERLEYEN:
A. SELİM DOĞAN
SEDAT SELÇUK AKARSU

DERLEME TARİHİ:
01.09.2018

NOTAYA ALAN:
SELÇUK NEVRUZ

6

12

16

21

25

29

35

41

45

2

50

54

60

66

72

76

Detailed description: This block contains six staves of musical notation. Each staff begins with a measure number (50, 54, 60, 66, 72, 76) and a treble clef. The key signature is one sharp (F#). The time signature is 6/8. The notation includes various rhythmic values such as eighth and sixteenth notes, rests, and slurs. The piece concludes with a double bar line and repeat dots at the end of the sixth staff.

YÖRESİ:
ERZURUM/UZUNDERE

GARABET(GARABİT)

KİMDEN ALINDIĞI:
İSMAİL AKBULUT - ALİ RIZA POLAT

DERLEYEN:
A. SELİM DOĞAN
SEDAT SELÇUK AKARSU

DERLEME TARİHİ:
01.09.2018

NOTAYA ALAN:
SELÇUK NEVRUZ

YÖRESİ:
ERZURUM/UZUNDERE

KİMDEN ALINDIĞI:
İSMAİL AKBULUT - ALİ RIZA POLAT

DELLO

DERLEYEN:
A. SELİM DOĞAN
SEDAT SELÇUK AKARSU

DERLEME TARİHİ:
01.09.2018

NOTAYA ALAN:
SELÇUK NEVRUZ

The musical score for 'DELLO' is written in 4/4 time with a key signature of one sharp (F#). The melody consists of a continuous eighth-note pattern. The score is divided into ten systems, each starting with a measure number: 4, 7, 10, 13, 16, 19, 22, 25, and 28. The notation uses a treble clef and a key signature of one sharp (F#). The melody is a single-line eighth-note pattern that repeats throughout the piece.

YÖRESİ:
ERZURUM/UZUNDERE

KİMDEN ALINDIĞI:
İSMAİL AKBULUT - ALİ RIZA POLAT

HOŞBİLEZİK

DERLEYEN:
A. SELİM DOĞAN
SEDAT SELÇUK AKARSU

DERLEME TARİHİ:
01.09.2018

NOTAYA ALAN:
SELÇUK NEVRUZ

4

7

10

13

16

19

22

25

27

YÖRESİ:
ERZURUM/UZUNDERE

KİMDEN ALINDIĞI:
İSMAİL AKBULUT - ALİ RIZA POLAT

İKİNCİ BAR

DERLEYEN:
A. SELİM DOĞAN
SEDAT SELÇUK AKARSU

DERLEME TARİHİ:
01.09.2018

NOTAYA ALAN:
SELÇUK NEVRUZ

3

5

7

9

11

13

15

18

20

2

22

25

27

29

32

34

36

38

Detailed description: The image shows a single melodic line in treble clef with a key signature of one flat (B-flat). The music is divided into measures, with measure numbers 22, 25, 27, 29, 32, 34, 36, and 38 indicated at the start of their respective lines. The notation includes eighth and sixteenth notes, rests, and slurs. The piece concludes with a double bar line at the end of measure 39.

YÖRESİ:
ERZURUM/UZUNDERE

KİMDEN ALINDIĞI:
İSMAİL AKBULUT - ALİ RIZA POLAT

KOÇERİ

DERLEYEN:
A. SELİM DOĞAN
SEDAT SELÇUK AKARSU

DERLEME TARİHİ:
22.08.2018

NOTAYA ALAN:
SELÇUK NEVRUZ

The image displays the musical notation for the Koçeri melody. It is written in 4/4 time and consists of four staves of music. The first staff begins with a treble clef and a 4/4 time signature. The melody is composed of eighth and quarter notes. The second staff is marked with a '3' above the first measure, indicating a triplet. The third staff is marked with a '5' above the first measure, indicating a quintuplet. The fourth staff is marked with a '7' above the first measure, indicating a septuplet. The notation is clean and professional, with clear note heads and stems.

YÖRESİ:
ERZURUM/UZUNDERE

KİMDEN ALINDIĞI:
İSMAİL AKBULUT - ALİ RIZA POLAT

SOL AYAK

DERLEYEN:
A. SELİM DOĞAN
SEDAT SELÇUK AKARSU

DERLEME TARİHİ:
24.08.2018

NOTAYA ALAN:
SELÇUK NEVRUZ

The musical score for 'SOL AYAK' is written in 6/8 time and consists of six staves of notation. The first staff begins with a treble clef, a key signature of one flat (B-flat), and a 6/8 time signature. The melody is composed of eighth and quarter notes. The second staff starts with a measure rest and a repeat sign. The third staff continues the melody. The fourth staff begins with a measure rest, a repeat sign, and a fermata over the first two measures. The fifth staff starts with a measure rest and a repeat sign. The sixth staff begins with a measure rest, a repeat sign, and a fermata over the last measure, followed by the word '(SON)' in parentheses.

YÖRESİ:
ERZURUM/UZUNDERE

KİMDEN ALINDIĞI:
İSMAİL AKBULUT - ALİ RIZA POLAT

TEMİRAĞA

DERLEYEN:
A. SELİM DOĞAN
SEDAT SELÇUK AKARSU

DERLEME TARİHİ:
22.08.2018

NOTAYA ALAN:
SELÇUK NEVRUZ

SONUÇ

SONUÇ

HÜSEYİN YURTTAŞ

Prof. Dr. Atatürk Üniversitesi Sanat Tarihi Bölüm Başkanı

Türkiye'nin en sakin yerleşimlerinden biri olmayı hak kazanan Uzundere, bulunduğu stratejik konumu, doğa güzelliği, endemik bitkileri ve sıcakkanlı, misafirperver insanlarıyla görülmesi gereken yerlerin başında gelmektedir. Harika tabiatının yanı sıra tarihi eserleriyle de eşsiz bir zenginliği bağrında barındırmaktadır.

2018 yılının Şubat ayından itibaren Atatürk Üniversitesi ve Uzundere (Erzurum) Belediyesi işbirliğinde yürütülen "Uzundere İlçesi Kültür Envanteri Projesi" kapsamında çalışmalar yapılmıştır. İlçenin tarihi, coğrafyası, Kültür Bakanlığı envanter listesindeki kültür varlıkları, el sanatları ve oyunları, oluşturulan bilimsel ekiplerce incelenmiş, mevcut durumları tespit edilmiştir.

Uzundere ilçesi, Karadeniz Bölgesi'nin Doğu Karadeniz Bölümü'nde yer almaktadır. İdari açıdan Erzurum ilinin yönetim bölgesinde bulunan ilçeyi, güney-güneybatıdan Tortum (Erzurum), doğu-güneydoğudan Oltu (Erzurum), kuzey-kuzeydoğu-kuzeybatıdan Yusufeli (Artvin) ilçeleri çevreler. Bölgeyi, Orta Jura yaşlı volkanik kayalar, litolojik temeli oluşturur. İlçe kuzeyde Kemerli Dağ (2770 m), doğuda Akdağ (3047 m), batıda Karadağ (3040 m), güneyde 2500-2700 rakımlı tepelik alanlar ve güneybatıda Mitindağı (2301 m) ile Kortun Dağı'na (2384 m) ait uzantılarla sınırlanır. Tortum Çayı'nın aşındırması sonucu, Kemerli Dağı'nın bu kesimdeki yamaçlarından büyük bir kalker kütlesi hareketlenerek vadiye doğru akmış, taşınan heyelan malzemesiyle Tortum Çayı vadisi tümüyle dolarken, uzunluğu 2,5 kilometreden fazla, genişliği 1 kilometreyi bulan, yüksekliği ise 200 metreyi aşan doğal bir set gelişmiştir. Vadi önu heyelanla kapatıldığı için, doğal setin gerisinde bu günkü Tortum Gölü oluşmuştur. Tortum Gölü'nün kuzey ucundaki Tortum Şelalesi 48 m. yüksekliği ile izlemeye gelenlere farklı bir seyir zevki tattırır. Gölle, Tortum Çayı arasındaki 200 m'yi bulan yükseklik farkı değerlendirilerek, burada bir hidroelektrik santrali kurulmuştur. Uzundere Meteoroloji İstasyonu verilerine göre yıllık sıcaklık ortalaması 10.20C'e, ortalama yıllık toplam yağış miktarı 307.7 mm'dir. Uzundere ve çevresinde eğimin nispeten fazla olması ve doğal bitki örtüsünün önemli ölçüde tahrip edilmesinden dolayı şiddetli bir toprak aşınımı söz konusudur. Genelde sarıçamlarla temsil edilen orman formasyonu 1750-2250 m'ler arasında izlenmektedir.

Büyük bitki biyolojik çeşitliliği ile Kafkas Ekosistem'inin batı ucunu oluşturan Çoruh Vadisi, Uluslararası Koruma Örgütü'nün seçtiği dünyanın 34 sıcak noktasından biridir. Bu bölgede, aralarında ender orkide, süsen ve sardunya türleri dâhil, 100'den fazla endemik ya da başka bölgelerde az görülen türün olduğu tahmin edilmektedir. Bölge ayrıca meyve türleri bakımından da çok zengindir. Uzundere ilçesi yabani meyvelerin gerek sayısı ve gerekse biyolojik çeşitliliği bakımından da büyük bir zenginliğe sahiptir. Yabani meyveler kültürel mirasında en önemli unsurlarından birisidir. Uzundere bölgesinde 17 adet yenilebilir yabani meyve türü tespit edilmiştir. İlçedeki mevcut yabani yenilebilir meyve türleri agro-turizm faaliyetleri için çok önemli bir potansiyel oluşturmaktadır.

Tarih boyunca geçitler üzerindeki stratejik konumu nedeniyle siyasal ve sosyal bir merkez olan Erzurum'un aksine Uzundere'yi içine alan Tortum Çayı Vadisi, ulaşımı zor ve daha kapalı bir yerleşim alanıdır. Bölgede ulaşımı ve yerleşimi belirleyen akarsular Çoruh Nehrinin bir parçası durumundadır.

Böylelikle Tortum, Narman ve Oltu çaylarının oluşturduğu Çoruh Nehri, Vadi kültürü ile Tortum Çayı Vadisi ile etkileşim içerisinde.

Doğu Anadolu tarihi, az sayıda yazılı kaynağa dayanmaktadır. Bölge için bilinen en eski ifade, MÖ II. binde Hurri kökenli “Hayaşa” olarak Hitit kaynaklarına dayanmaktadır. Daha sonra bu isim “Azzi- Hayaşa” şeklinde karşımıza çıkar. MÖ I. binde ise Doğu Anadolu’nun, “Uruatri” ve “Nairi” olarak anıldığı görülür. MÖ I. binde Doğu Anadolu, önce Uruatri-Nairi ve ardından da Urartu egemenliğine girmiştir. Urartu’nun, Uzundere ve daha yukarısına kadar çıkıp çıkmadığı tam olarak bilinmemesine rağmen yakın çevresindeki özellikle Oltu ve Tortum’daki Demir Çağı kaleleri dikkate alındığında Urartu’nun bölgeye kadar ilerlediği rahatlıkla söylenebilir. Bölgenin yerel halkı olan Taokh’lar, Kafkas halklarından Meshian, Abakhi, Lazlar ve belki de diğer yerel halklarla birleşerek artık kendilerine “Kartvel-ebi”, ülkelerine ise “Sa-Kartvel-o” demeye başladıkları anlaşılmaktadır. Bölgede daha sonra sırasıyla Med, Pers ve İskender İmparatorluğu’nun egemenliği görülür. Doğu Anadolu’yu Helenistik dönemde idare eden krallıklar Armenia, Selevkos ve kısmen Kapadokia’dır. MS I. yüzyılda tüm Doğu Anadolu ile birlikte bölge Roma hâkimiyetine girmiştir. Daha sonra Roma-Sasani mücadelesine sahne olan bölge, 387 yılında ikiye bölünmüş, bu sırada mahalli prenslikler tarafından idare edilmiştir. 8. yüzyılda bölgede Araplar görülmeye başlar. MS 806’da Araplar Mamikonlu ailesinin kontrolündeki bu bölgeye vali olarak Bagratlı (Bagrationi) ailesinden Aşot Msaker, ardından Smbat Ablabas’ın (Sembat-Ebu’l-Abbas) atandığı görülür. MS 1064’de Ani, MS 1071’de ise Malazgirt Savaşı ile Doğu Anadolu’nun Türklerin kontrolüne geçtiği görülür. Bu akınlar sonucu Anadolu’da başta Selçuklular olmak üzere yeni Türk beylikleri ve devletleri kurulmuştur.

Bagratlı ailesinin yönettiği Gürcüler, en geniş sınırlara Kraliçe Tamara (MS 1184–1215 / 1219) döneminde ulaşmışlardır. Bu sınırlar Hazar’dan Karadeniz’e, Kafkaslardan (Çerkesya) Erzurum’a kadar uzanır. Gürcüler Tamara dönemi ile siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel bakımdan bir altın çağ yaşamıştır. Bölge MS 1295’de özellikle de Erzurum, İlhanlı egemenliğine girmiştir. Osmanlı döneminde Bagratlıların varlığı Trabzon Sancak Beyi Şehzade Selim’in faaliyetleri ile anlaşılmaktadır. Şehzade Selim’in, Bagratlı kontrolündeki Tortum-Uzundere’nin kuzeyinde, bugünkü Çıldır ilçesindeki Akçakale ve çevresini zapt ettiği görülür. Ancak Osmanlı Sultanı II. Bayezid’in onun bu seferlerine müsaade etmeyip çekilmesini emredince bölge tekrar Gürcü Bagratlıların kontrolüne geçmiştir. MS 1535’de Erzurum Beylerbeyliği’nin kurulmasından sonra Erzurum’un ilk beylerbeyi Mehmed Han 1536–1537 yıllarındaki Gürcistan seferleri ile Zihink Deresi’nin kuzeyi ve Tortumkale’nin batısını ele geçirmiştir. Osmanlı’nın ele geçirdiği bu bölgenin de Doğu Anadolu’nun diğer yerleri gibi büyük bir tahribata uğramış olduğu görülür. Tortum-Uzundere’nin tamamı ise Vezir Ahmed Paşa’nın 1549 tarihli Gürcistan Seferi sonrasında Osmanlı’ya bağlanmıştır. 1915’de Ruslar tarafından ele geçirilinceye kadar Osmanlı idaresinde kalan bölge, 12 Mart 1918’de Ruslardan geri alınarak ardından Türkiye Cumhuriyeti’nin bir parçası olmuştur.

Urartu askeri mimarisinin geleneklerine bağlı olarak bir dağ burnu üzerine kurulan ve etrafı güçlü sur duvarları ile çevrili olan kaleler, Urartu Krallığı’nın kuruluş yıllarında özellikle kuzey ve batıya yapılan seferler sırasında önemli görevler üstlenmişlerdir. Yazıtlar dışında Urartu krallarının dağlık arazi boyunca inşa ettirdikleri kaleler, krallığın egemenlik sınırlarını belirler. Dağlık Erzurum-Kars Havzası, Demir Çağı’nda Urartu Krallığı’nın egemenlik alanı içinde bulunmaktaydı. Son yıllardaki sistematik yüzey araştırmalarıyla tespit edilen Erzurum-Kars Havzası’nda çok sayıda Urartu kalesi, stratejik konumu ile bölgenin Demir Çağı’ndaki önemini ortaya koymaktadır. Gerçekten Erzurum; Kafkasya ve İran’dan gelen büyük yolların Anadolu’ya açılan yegâne giriş kapısını teşkil etmekte olduğundan, ilk ve orta çağlarda doğudan Anadolu’ya girme teşebbüsünde bulunan istila ordularına karşı Anadolu savunmasının kaderini tayin eden başlıca merkez olması bakımından büyük bir önem kazanmıştır. Roma-İran, Bizans-Selçuklu, Osmanlı-Rus İmparatorluklarının rekabeti burada gerçekleşmiştir. Bu açıdan bakıldı-

ğında Uzundere, Erzurum'u Artvin'e ve Gürcistan'a bağlayan önemli bir yol güzergâhı üzerinde yer almaktadır. Coğrafyanın önemli bir belirleyici olduğu bu özel konumu sayesinde Uzundere ilçesinde çok sayıda eski dönemlere ait kale ve gözetleme kulesi bulunmaktadır. Bunların hemen hemen hepsi savunmanın ön plana çıktığı Orta Çağ'a tarihlenmektedir.

Uzundere'de tespit edilen savunma sistemleri; kaleler ve gözetleme kulelerinden oluşmakta olup, yapılan araştırmalar sonucu tespit edilen kalelerin Orta Çağ'a ait olduğu anlaşılmıştır. Yaygın görüşe göre Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılışından Doğu Roma'nın (Bizans) yıkılışına kadar olan süreci yani yaklaşık olarak MS 5 ile 15. yüzyıllar arasını ifade eden Orta Çağ, Bizans, Selçuklu, Beylikler, Osmanlı gibi çeşitli uygarlıkları bulundurur. Bu kadar karışık ve hareketli bir dönemde kentlerde mimari anlamda özellikle savunmaya yönelik iç kale, sur, burç gibi savunma yapılarının olduğu göze çarpmaktadır. Asya ile Avrupa arasında ticari ilişkilerin yürüdüğü önemli yollardan İpek yolu üzerinde yer alan Erzurum'da, bu ilişkiler sonucu doğacak her türlü tehlikeye karşı önemli güzergâhlar üzerinde pek çok kale kurulmuştur. Kule şeklindeki tahkimat yapıları, çok eski tarihlerden itibaren Kafkasya'da özellikle Gürcistan ve Çeçenistan topraklarında inşa edilmiştir. Bazılarının yüksekliği 20-30 metreyi bulan bu kuleler 19. yüzyıl başlarına gelinceye kadar bölgedeki çatışmalarda hizmet vermiştir. Anadolu'da Eskiçağ toplumları, Roma ve Bizans dönemlerinden kalan çoğu kalenin Selçuklular ve daha sonra Osmanlılar tarafından onararak yeniden kullanılmış oldukları anlaşılmaktadır.

Engüzekkapı Kalesi, Erzurum ili, Uzundere ilçesi, Dikyar köyü sınırları içinde ve Uzundere ilçe merkezine 3 km uzaklıkta bulunmaktadır. Kale, tarihi ipek yolunun kollarından biri olan Erzurum-Uzundere karayolu kenarında ve Tortum Çayı'na paralel konumda çok dik kayalar üzerinde stratejik bir noktada yer alır.

Sapaca Kalesi, Erzurum ili, Uzundere ilçesinin 11 km güneyinde, eski adı Öşk-i Sor (Eşkisor) yeni adı ise Sapaca olan köyde yer alır. 1310 m rakımda yer almaktadır. Kale konum olarak, bulunduğu vadiye hâkim bir noktada, Sapaca köyünün kuzeybatısında sarp kayalık üzerinde son derece stratejik bir alanda inşa edilmiştir. Kale, genel itibarıyla Orta Çağ karakteristik özellikler göstermektedir. Önemli bir ticaret yolu üzerinde bulunan kale özellikle Orta Çağ'da, Gürcü Bagratlı Devleti döneminde birçok kez kuşatılmış, 1547 yılında ise Osmanlı Devleti hâkimiyetine geçmiştir. Orta Çağ mimarisi örneklerinden biri olan kalenin bazı bölümleri yıkılmış olsa da tarihi dokusunu ve ihtişamını hala korumaktadır.

Çağlayan Kalesi, Erzurum ili, Uzundere ilçesi, Çağlayan köyüne (Kale Boyu) 2 km mesafede yer alır. Yöredeki diğer iki kale gibi sarp bir kayalık üzerine kurulmuştur. Bu kalelerin dışında Dilgesor, Ulubağ, Çağlayan ve Cömertler Gözetleme Kuleleri gibi savunma yapıları da bulunmaktadır.

Türk-İslam cami mimarisinde ahşap destekli ve ahşap tavanlı cami geleneğinin kökleri Karahanlı dönemine kadar gitmektedir. Ardından Gazneli ve Büyük Selçuklu dönemlerinde yaşatılan bu gelenek Anadolu Selçuklu dönemi, Beylikler dönemi ve Osmanlı dönemlerinde de devam ettirilmiştir. Uzundere ilçe merkezi ve mahallelerinde yapılan araştırmaları sonucunda geleneksel mimaride ele alınmış toplamda altı adet cami tespit edilmiştir. Belirlenen camilerin tamamı ahşap direkli ve ahşap tavanlı cami geleneğindedir. Cami girişlerinde yer alan kitabelerden ve cami açılış beratlarından elde ettiğimiz bilgiler sonucunda yapıların XIX. ve XX. yüzyıllar arasında inşa edildiği tespit edilmiştir. Ancak bu camilerin yerlerinde daha önceden yapılmış camilerin olması muhtemeldir. Ahşap camilerin her biri ölçü, kuruluş ve malzemede az da olsa farklı özellikler göstermektedir. Kareye yakın dikdörtgen plan şemasında ele alınan camiler Erzurum ilinde yer alan ahşap destekli camilerde olduğu gibi ortada ahşap dört sütunun taşıyıcı olarak kullanıldığı kare mekân belirgin özellikte ele alınmıştır. Cevizli, Dikyar Binbaşı Hacı Osman, Dikyar Aşağı Mahalle, Sapaca Osman Efendi, Ulubağ Hüseyin Efendi ve Murat Efendi Mahallesi İnçer Camileri bölgede incelenen yapılardır.

Sularıyla dikkati çeken Uzundere ilçesinin Balıklı mahallesinde bir, Gölbaşı mahallesinde iki, Ulubağ mahallesinde üç değirmen ve bir bulgur değirmeni (dink), Sapaca mahallesinde bir, Çağlayan mahallesinde bir un değirmeni ve bir bulgur değirmeni (dink) ile Dikyar mahallesinde biri un biri bulgur (dink) olmak üzere toplam on iki değirmen tespit edilmiştir.

Asya ile Avrupa arasında doğal bir köprü durumunda olan Anadolu, coğrafi ve jeopolitik konumunun doğal bir sonucu olarak, tarihin ilk döneminden itibaren uluslararası ulaşımında önemli bir rol üstlenmiş, önemli ticaret yollarının geçtiği bir merkez konumunda olmuştur.

Birçok kültür ve uygarlığa ev sahipliği yapan Anadolu, zaman içinde gelişen tarihin en eski ticari yollarına sahipti. Anadolu'da binlerce yıl boyunca uygarlıklar arasındaki ilişkileri sağlayan bu yolları ticaret kervanları ve ordular kullanmıştır. Anadolu'daki bu yollar, geçtiği bölgenin coğrafi koşullarının olanakları nispetinde doğal güzergâhları ve geçitleri izlemiştir. Erzurum'un Uzundere ilçesi, konumu itibarıyla doğu illerini batıya ve kuzeye bağlayan yolların kesiştiği noktada yer alan önemli bir yerleşim alanıdır. Coğrafi konumu nedeniyle ulaşım yollarının kesişme noktasında olması ile stratejik değere sahip Uzundere'nin tarihinde bağlantı noktası olma niteliğinin izleri görülmektedir.

Uzundere'de, ilçe merkezinin Cala (Salor) denilen mevkiinde, eski kervan yolunun Dikyar mahallesine bağlandığı noktada, "Eski Han" olarak isimlendirilen yapı kuzeyden Yusufeli'ne giden yol üzerinde bulunmaktadır. Osmanlı devletinin geç döneminde, 17- 19. yüzyılda inşa ettirildiği düşünülen Uzundere Eski Han yapısı, ilçeye yaklaşık olarak 26 km mesafede yer almaktadır. Kuzey - güney doğrultusunda dikdörtgen bir alan üzerinde yapılmıştır. 28.80 x 13.10 m ölçülerinde olan yapı günümüze yer yer duvar kalıntılarıyla beraber çoğu birimiyle yıkılmış olarak ulaşmıştır. Han birimleri, zemin seviyesinin tespit edilememesi ve yapının yıkık olmasından dolayı tanımlanamamaktadır.

Gürcüler, 7. ve 8. yüzyıllar da artan Arap baskınları ile Gürcistan'dan Tao Klardjeti adıyla bilinen bölgeye, göç ederek günümüzde bugünkü Ardahan, Artvin, Erzurum illerini kapsayan alana gelmişlerdir. Çoruh Nehri (Akampsis / Chorokki) ve nehir vadisinin kapladığı alanlar ile Yukarı Kura Havzası'nda sürekli olmasa da tarihsel dönemleri içinde uzun süre yaşadıkları bir bölgedir. Kaynaklarda bu topraklar hem Doğu Gürcistan hem de Batı Gürcistan diye isimlendirilir. Geçmişte Ermeni ve Gürcüler arasında sürekli el değiştiren bu toprakların Çoruh vadisinde kalan bölümü "Acara", "Nigali", "Şavşati" (Şavşat), "Kolarzene / Klardjeti" ve "Tao" diye isimlendirilmiştir. Kura Vadisi'ndekilere de "Samtske", "Cavaheti", "Artani"(Ardahan) ve "Kola", (Göle) denilmiştir. Aynı zamanda Çoruh Vadisi, Kafkaslar ve Karadeniz üzerinden geçen tarihi yolların kesiştiği coğrafi alan üzerindedir. Bu sebepten dolayı MÖ IV. yüzyılda Çoruh Vadisi'nde Klardjethie, Gürcülerce "Tao" Ermenilerce "Tayk" denilen bu eyalette, İspir, Artahani (Ardahan), Kola (Göle) ve Javchethie (Şavşat) gibi merkezler önem kazanır. Bu bölgelerde yaşamlarını belli bir dönem sürdürmüş olan Gürcüler imar iskân politikası da uygulamış ve birçok yapı inşa etmişlerdir. Bu yapılardan en çok dikkat çekenleri, dini mimari örnekleri olan manastır, kilise ve şapel yapılarıdır.

Doğunun Ayasofya'sı olarak tanımlanan Öşvank Manastırı, Tortum'un 50 km. kuzeyinde, Uzundere ilçesinin 1305 m. rakımlı eski adı Öşk (Oschki) olan Çamlıyamaç mahallesinde inşa edilmiştir. Erzurum Artvin karayoluna 13 km. mesafedeki manastıra, yol ayrımından derin bir vadi takip edilerek ulaşılmaktadır. Kuzeydoğu Anadolu'nun en abidevi bu manastırı, çevresindeki yüksek dağlar arasında dikkat çeken bir görünüme sahiptir. Öşvank Manastırı'nı Gürcü kralı III. Kurapolat Adernese'nin oğulları David (961-1001) ve Bagrat (ölümü 966) tarafından bu yörede yaşamış dönemin meşhur mimarlarından olan Öşklü Grigol yaptırılmıştır. Bu mimarın ismine manastırın üç ayrı kitabesinde değinilmiştir. Kili-se plan bakımından kapalı Yunan haçı, bazilikal ve triconkhos planın karışımından meydana gelen bir düzenlemeye sahiptir. Kilisenin merkez mekânı kapalı yunan haçı planlıdır. Batı kolu dışındaki üç haç

kolu, birer yarım kubbe ile genişletilerek triconkhos plan tipi elde edilmiştir. Batı haç kolu ise batıya doğru uzanan dikdörtgen şeklinde bazilikal bir özellik gösterir. Kilisenin bazı bölümleri iki katlı olarak yapılmıştır. Kilisenin birçok cephesi figürlü kabartmalar ve farklı kazıma motifler ile bezenerek mekâna hareketli bir görünüm kazandırılmıştır. Bu motiflerde ve kabartmalarda sembolik olarak İncil yazarları Matheus (melek), Johannes (kartal), Markos (aslan), Lukas (boğa) tasvir edilmiştir. Kilisede görülen birçok geometrik ve bitkisel motiflerin başka yapılarda görülmemesi bu yapıyı bölgede özel kılmaktadır. Cephelerde kullanılan kırmızı ve mavi renk boyalarla boyanmış üçgen nişler, bunları taçlandıran yuvarlak kemerler bölge kiliseleri içerisinde tipik özelliklerdir. El Yazmaları Odası (Skriptorium), Şapel ve Yemekhane (refektorium) manastırın diğer yapılarıdır. Yörede bu anıtsal yapıdan başka Sapaca köyünde üç, 1. Balıklı köyünde iki, Ulubağ köyünde bir, Cevizli köyünde bir, Cömertler Şaşaroz Şapeli, Erikli Şapeli, Çağlayan köyü Tepe Mevki Şapeli ve Cala (Salor) Şapeli olmak üzere on bir şapel tespit edilmiştir. İncelenen şapellerin dikdörtgen planlı, tek nefli, küçük boyutlu, üzerleri tonoz ile örtülü, apsis kısmı ise yarım kubbe ile kapatıldığı gözlemlenmiştir.

Uzundere bölgesi Hristiyan yapılaşmasının genel olarak 10. yüzyıl ile 16. yüzyıl aralığında bir zaman periyodunda yapıldığı bilinmektedir. Ancak Öşvank Manastırı dışında yapıların inşa tarihine ilişkin herhangi bir kayıt bulunamamıştır. Bölgede düzgün kesme taş kullanımının 10. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaygınlaştığı bilinmektedir. Dolayısıyla düzgün kesme taşlarla yapılan şapellerin inşasını bu tarihten sonraya, alt sınır 11. yüzyıl üst sınır ise 16. yüzyıla yerleştirmek mümkündür.

Uzundere’de bulunan evler, bölgenin karakteristik özelliklerine, geleneklere, malzemeye ve sosyal yaşam çevresine göre şekillendirilmiştir. Uzundere’nin ilçe merkezinde ve köy yerleşimlerinde bölgesel karaktere uygun birçok ev bulunması genel özelliklerin tespit edilmesine yardımcı olmuştur. Çevre ilçelere göre farklılıkların gözlemlendiği Uzundere Evleri, Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu Evleri arasında geçiş özelliği gösterir niteliktedir. Bu evler, planların yansıtılması ve mekânların düzenleniş açısından fonksiyonel “Türk Evi” özelliklerinin tamamını yansıtmaktadır. Anadolu evlerinde görülen odaların işlevselliği, yapı elemanlarının eksiksiz kullanımı ve fonksiyonel dizayn esasları ile yerleştirilen iç mimari elemanları, Doğu Anadolu, özellikle de tandirevinin kullanımı ile Erzurum evlerine de benzetilmektedir. Buna rağmen evlerin şekillenmesinde etkili olan arazi koşulları, iklim ve malzeme Doğu Karadeniz Bölgesi evleri ile örtüşen özellikler yansıtmaktadır. Geleneksel Uzundere evlerinin kültürel mirasımız içerisinde korunarak işlevsel bir boyut kazanması gerekmektedir. Bu doğrultuda, koruma amaçlı restorasyon ve sağlamlaştırma projeleri geliştirilmelidir. Yörede yaşayan halkı tarihsel çevre konusunda bilgilendirmek ve bilinçlendirmek, onların koruma konusuna olumlu katkı ve katılımlarının sağlanması en önemli uygulama aracı olarak değerlendirilmelidir. Her zaman en önemli bölgesel faktörlerden biri olan turizmin geleneksel evlerin varlığı ile daha da geliştirilebileceği unutulmamalıdır. Geleneksel evlerin yaşatılması ve gelecek nesillere aktarılabilmesi için doğru ve profesyonel bir durum analizi yapılması da ayrıca önemlidir. Mehmet Arslan Evi, Gülizar Şahin - Enver Arslan Evi ve Tahsin Okur Evi yukarıda sayılan özellikleri yansıtan örneklerdir.

Kısaca Uzundere ilçesi, doğası, kültürel yapıları ve sevecen insanıyla sizleri ziyaretine beklemektedir.